

10 КИЇВ-1982

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Безцінний вклад у Ленініану (до завершення виходу в світ Біохроніки В. І. Леніна)
- Науково-технічний прогрес у народному господарстві Української РСР на сучасному етапі
- Роль соціалістичного змагання трудових колективів братніх республік у зміцненні інтернаціональної єдності радянського суспільства (1971—1975 рр.)
- Робітничий клас — провідна сила співробітництва народів СРСР у галузі культури (1928—1937 рр.)
- Історична наука в Молдавській РСР
- Русько-візантійський договір 971 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001, Київ-1, Кірова, 4

Телефон 29-62-34.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор С. С. Гриваська

Коректор М. М. Кацун

Здано до набору 05.09.82. Підп. до друку 03.11.82. БФ 46812. Формат 70×108₁₆. Вис. друк. 14.0. Ум. друк. арк. 14.0. Ум. фарбо-відб. 14.5. Обл. вид. арк. 15.28. Тираж 3165 пр. Зам. К-96.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ, МСП, Реніна, 3.
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

Український історический журнал, № 10 (259), октябрь, 1982. Орган Інститута історії Академії наук Української ССР, Інститута історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інститута марксизма-ленінізма при ЦК КПРС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит еженесечно. (На українском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев-1, Кирова, 4. Журнальное производство РВО «Поліграфкнига», 252030 Киев-30, Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

10 (259)
ЖОВТЕНЬ
1982

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

- Безцінний вклад у Ленініану (до завершення виходу в світ Біохроніки
В. І. Леніна) 5

СТАТТІ

- XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва*
Плющ М. Р. Науково-технічний прогрес у народному господарстві Україн-
ської РСР на сучасному етапі 17

До 60-річчя утворення СРСР

- Шульга І. В., Власенко О. В. Роль соціалістичного змагання трудових
колективів братніх республік у зміцненні інтернаціональної єдності радян-
ського суспільства (1971—1975 рр.) 28
Даниленко В. М. Робітничий клас — провідна сила співробітництва народів
СРСР у галузі культури (1928—1937 рр.) 36

Наукове життя в братніх республіках СРСР

- Царанов В. І. (Кишинів). Історична наука в Молдавській РСР 47

* * *

- Сахаров А. М. (Москва). Русько-візантійський договір 971 р. 53

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів

- Ніколаєва В. В. З історії українсько-якутських зв'язків 67
Савчук П. О. (Ровно). Бойова співдружність українських і білоруських пар-
тизанів у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.) 73
Мовчан О. М. Братерська взаємодопомога трудящих України і Російської
Федерації в боротьбі з голодом (1921—1922 рр.) 79

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Іваньков П. О. (Москва). Зміст історичних карт і способи його зображення 89
Васильєва Г. Г. Деякі результати вивчення інформаційних потреб учених-
істориків Української РСР 92

Питання історичного краєзнавства

- Щербак С. М. (Керч). Дослідницька діяльність музеєзнавців Керчі 96
Тимофієнко В. І. З історії заснування міст на півдні України 102

* * *

- Дідковський А. П. (Вінниця). Партійне керівництво відбудовою і розвит-
ком народного господарства України в 1945—1952 рр. 105
Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українська прогресивна імміграція США
і Канади у боротьбі за мир і розрядку 111

Проти буржуазної фальсифікації історії

Вовк О. Л. Неспроможність фальсифікацій Львівського собору уніатської церкви	117
--	-----

Трибуна молодого автора

Павленко С. Ф. Відображення розвитку російського суспільно-політичного руху 1901—1917 рр. на сторінках сатиричних журналів	130
--	-----

На допомогу викладачу історії

Архипова Н. Т. (<i>Севастополь</i>). Прищеплення старшокласникам інтересу до військових професій у ході навчально-виховного процесу	138
---	-----

Наш календар

Пиха Д. Д. 50-річчя цивільної оборони в СРСР	142
Настюк М. І. (<i>Львів</i>), Мінаєв О. І. (<i>Львів</i>). 60-річчя визволення Забайкалля та Далекого Сходу від інтервентів і білогвардійців	145
Заремба С. З. 400-річчя григоріанського календаря	149

Критика та бібліографія

Винокур І. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Степанков В. С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). В. Р. Григорян. Історія армянських колоній України в Польщі	154
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>), Худанич В. І. (<i>Ужгород</i>). Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества	155
Булатецький Ю. Ю., Садовенко А. П. А. И. Перминова. Боевой авангард трудящихся Франции	157

СОДЕРЖАНИЕ

Бесцен. вклад в Лениниану (к завершению выхода в свет Биохроники В. И. Ленина)	5
--	---

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Плющ Н. Р. Научно-технический прогресс в народном хозяйстве Украинской ССР на современном этапе	17
---	----

К 60-летию образования СССР

Шульга И. В., Власенко А. В. Роль социалистического соревнования трудовых коллективов братских республик в укреплении интернационального единства советского общества (1971—1975 гг.)	28
Даниленко В. М. Рабочий класс — ведущая сила сотрудничества народов СССР в области культуры (1928—1937 гг.)	36

Научная жизнь в братских республиках СССР

Царанов В. И. (Кишинев). Историческая наука в Молдавской ССР	47
* * *	
Сахаров А. М. (Москва). Русско-византийский договор 971 г.	53

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов

Николаева В. В. Из истории украинско-якутских связей	67
Савчук П. А. (Ровно). Боевое содружество украинских и белорусских партизан в годы Великой Отечественной войны (1941—1944 гг.)	73
Мовчан О. Н. Братская взаимопомощь трудящихся Украины и Российской Федерации в борьбе с голодом (1921—1922 гг.)	79

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Иваньков П. А. (Москва). Содержание исторических карт и способы его изображения	89
Васильева Г. Г. Некоторые результаты изучения информационных потребностей ученых-историков Украинской ССР	92

Вопросы исторического краеведения

Щербак С. М. (Керчь). Исследовательская деятельность музеев Керчи	96
Тимофесенко В. И. Из истории основания городов на юге Украины	102

* * *

Дидковский А. И. (Винница). Партийное руководство восстановлением и развитием народного хозяйства Украины в 1945—1952 гг.	105
Евтух В. Б., Ковальчук Е. А. Украинская прогрессивная иммиграция США и Канады в борьбе за мир и разрядку	111

Против буржуазной фальсификации истории

Вовк О. Л. Несостоятельность фальсификации Львовского собора униатской церкви	117
---	-----

Трибуна молодого автора

Павленко С. Ф. Отображение развития российского общественно-политического движения в 1901—1917 гг. на страницах сатирических журналов	130
---	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Архипова Н. Т. (Севастополь). Привитие старшеклассникам интереса к военным профессиям в ходе учебно-воспитательного процесса	138
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Пиха Д. Д. 50-летие гражданской обороны в СССР	142
Настюк М. И. (Львов), Минаев А. И. (Львов). 60-летие освобождения Забайкалья и Дальнего Востока от интервентов и белогвардейцев	145
Заремба С. З. 400-летие григорианского календаря	149

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Винокур И. С. (<i>Каменец-Подольский</i>), Степанков В. С. (<i>Каменец-Подольский</i>). В. Р. Григорян. История армянских колоний Украины и Польши	154
Хланца А. В. (<i>Ужгород</i>). Худанич В. И. (<i>Ужгород</i>). Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества	155
Булатецкий Ю. Е., Садовенко А. П. А. И. Перминова. Боевой авангард трудящихся Франции	157

БЕЗЦІННИЙ ВКЛАД У ЛЕНІНІАНУ (ДО ЗАВЕРШЕННЯ ВИХОДУ В СВІТ БІОХРОНІКИ В. І. ЛЕНІНА)

Ленін... На світі не було і немає людини, яка б зробила для трудящих стільки, скільки він. Чим далі в історію відходить час, коли жив, боровся і працював В. І. Ленін, тим глибше і повніше розкривається велич ленінського генія, нездоланна сила впливу його вчення і діяльності на долю людства. «Титан наукової думки і справді народний вождь, полум'яний революціонер, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, Ленін присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне визволення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці»¹.

Сучасне і майбутнє людства немислимі без Леніна і ленінізму. З його іменем і вченням пов'язані всі найвидатніші революційні звершення ХХ століття. Світло ленінських ідей осяє людству шлях до нових історичних звершень, до повного знищення експлуатації і гноблення, до всесвітнього торжества справи соціалізму.

Дедалі глибше і повніше осмислення величі особи В. І. Леніна, вивчення його життя і діяльності допомагає ясніше зрозуміти і наглядніше відчувати всю багатомірність і перспективність справи, якій він віддав до останку все своє героїчне життя. Чим краще трудящі світу будуть знати свого геніального вождя і вчителя, чим органічніше образ Леніна ввійде в їхні серця, а його ідеї — в їх свідомість, тим легше і швидше пройдуть родові муки історії.

Радянська і прогресивна зарубіжна громадськість з великим інтересом сприйняли завершення видання фундаментальної праці про життя і діяльність великого вождя «Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника» * останній, дванадцятий том якої нещодавно вийшов у світ у Видавництві політичної літератури.

Біографічна хроніка В. І. Леніна — це унікальне за своїм значенням наукове видання, неоцінний внесок у Ленініану, результат багаторічної роботи великого колективу наукових співробітників Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Її випуск став можливим завдяки накопиченому багатому досвіду у справі збирання, вивчення і публікації ленінської ідейно-теоретичної спадщини. Адже В. І. Ленін жив у багатьох країнах світу, написав велику кількість книг і брошур, тисячі статей і листів, які підписував більш ніж 150 псевдонімами, працював більш як у 50 бібліотеках світу, використав при написанні своїх творів до 16 тис. різних джерел на 20 мовах, друкував їх у багатьох видавництвах в Росії і за рубежем, зустрічався і листувався з тисячами діячів революційного руху, брав участь у роботі багатьох з'їздів, конференцій, конгресів, нарад і засідань².

В основу біографічної хроніки покладені дати життя і діяльності В. І. Леніна, вміщені в Повному зібранні його творів, а також використані новітні досягнення радянської науки, ленінознавства. Джерель-

¹ Про 110-річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. — К., 1979, с. 3.

* Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Под общей редакцией Г. Н. Голикова, В. Я. Зевина, Г. Д. Обичкина, А. А. Соловьёва. — М., 1970—1982. Т. 1—12.

² Голиков Г. Н. Летопись жизни В. И. Ленина. — Вопросы истории, 1974, № 4, с. 4.

ну базу біохроніки становлять твори і документи В. І. Леніна, партійні і державні документи, статті, промови і листи соратників і сучасників вождя, мемуарна література, періодичні видання, монографічні праці. Зібрані у виданні документи дозволяють глибше і масштабніше уявити особистість Володимира Ілліча, рік за роком, місяць за місяцем, день за днем, а нерідко і по годинах, простежити його життєвий шлях. В хроніці анотовано близько 39 тис. фактів про В. І. Леніна³ (в Повне зібрання творів ввійшло близько 9 тис. ленінських документів і фактів).

Особливу цінність біохроніці надає те, що в кожному її томі вміщено сотні нових документів і фактів. До наукового обігу вперше введено понад 6 тис. документів вождя⁴, що має величезне значення для вивчення досвіду боротьби робітничого класу і його партії на чолі з В. І. Леніним за перемогу соціалістичної революції і торжество її ідеалів. Крім того, в хроніці багато раніше відомих фактів з життя і діяльності вождя даються детальніше, уточнюються. Так, лише в процесі роботи над четвертим томом, який охоплює період з 2(15) березня по 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., укладачам вдалося з'ясувати і уточнити час написання В. І. Леніним більше 160 творів⁵, а також глибоко встановити дати перебування вождя в Лахті, Мальмі, Гельсінгфорсі, скоректувати час переїзду його до Виборгу та в інші місця, в яких Ілліч перебував під час свого останнього підпілля.

Документи біохроніки детально розповідають про дитячі і юнацькі роки, початок революційної діяльності Володимира Ульянова. Вони переконливо свідчать, що, обравши шлях революціонера, він твердо став на позиції марксизму. На значній документальній основі висвітлюється багатогранна діяльність Володимира Ілліча в усі наступні періоди.

В томах біохроніки розкривається образ В. І. Леніна як геніального мислителя і теоретика марксизму. Вийшовши на світову арену класової боротьби як найвірніший і найстійкіший послідовник Маркса і Енгельса, Ленін всебічно розвинув їх революційне вчення, збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап в його розвитку. «Неоціненною ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революціонерів усіх країн стало ленінське вчення про імперіалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про партію, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і національного визволення, а також про принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Важливе значення мають ленінські ідеї про захист соціалістичної Вітчизни. Вінцем теоретичної творчості Леніна стала створена ним наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму»⁶,— сказано в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

В творчому розвитку марксизму В. І. Ленін бачив необхідну умову дієвості революційного вчення, ключ до теоретичного і практичного розв'язання назрілих завдань робітничого класу, найважливіший засіб боротьби проти правого і «лівого» опортунізму, догматизму і ревізійнізму всіх мастей. Він з самого початку революційної діяльності енергійно й рішуче боровся із спробами перетворити вчення Маркса і Енгельса в закостенілу, мертву догму. «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторкане,— писав В. І. Ленін,— ми, навпаки, переконані, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти повинні рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя»⁷. Ці слова стали по суті життєвим кредо

³ Правда, 1982, 8 июля.

⁴ Там же.

⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1973. Т. 4, с. VIII.

⁶ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 3.

⁷ Ленин В. І. Наша програма.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 175—176.

В. І. Леніна, що яскраво підтверджується тисячами зібраних у біохроніці фактів його титанічної теоретичної діяльності.

В першому томі показано, як напружено, долаючи складності сибірського заслання, В. І. Ленін працював більш як над 30 творами. Серед них: «Розвиток капіталізму в Росії», «Завдання російських соціал-демократів», «Протест російських соціал-демократів», «Проект програми нашої партії» та ін. В них Володимир Ілліч захистив марксизм, всебічно розвинув його стосовно нових історичних умов, розробив комплекс складних питань, пов'язаних з насущними завданнями російських соціал-демократів.

Біохроніка не тільки наводить численні факти про час і місце написання В. І. Леніним того чи іншого твору, але й розкриває складну творчу лабораторію підготовки багатьох його фундаментальних праць. Так, при написанні книги «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін використав понад 240 різних джерел. В біохроніці наводяться 43 свідчення про процес створення праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм»⁸. Величезну підготовчу роботу здійснив Володимир Ілліч, працюючи над книгою «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» та над статтями з цього питання. Ленінські «Зошити з імперіалізму» містять виписки з 148 книг і 232 статей російською, німцькою, французькою, англійською та іншими мовами⁹. Великий інтерес становлять наведені у хроніці факти роботи В. І. Леніна, який в той час перебував за кордоном, над різноманітними джерелами (здебільшого буржуазною пресою), з яких він складав уявлення про становище в Росії після повалення самодержавства і дійшов висновків, що були викладені у «Листах з далека», Квітневих тезах, в яких знайшло відбиття характеру розвитку суспільних процесів у країні, визначено лінію поведінки більшовицької партії, що забезпечила перемогу Жовтня.

Теоретична робота і практична діяльність були для Володимира Ілліча нероздільні, органічно поєднувались і доповнювали одна одну. Ще будучи зовсім молодим марксистом В. І. Ленін не лише зумів визначити єдино вірний шлях, який вів до розв'язання головної на той час у визвольному русі країни проблеми — з'єднання наукового соціалізму з масовим робітничим рухом — але й відразу ж очолив боротьбу за її реалізацію.

Величезною історичною заслугою Володимира Ілліча стало створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення в життя нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики. Біохроніка дає змогу детально простежити невтомну організаторську діяльність В. І. Леніна, спрямовану на здійснення плану створення і зміцнення пролетарської партії в Росії, налагодження випуску першої масової політичної газети «Искра», боротьбу за згуртування навколо неї широкого кола агентів і кореспондентів. Значна кількість документів, присвячених цим питанням, публікується вперше. Зокрема, в першому томі повідомляється маловідомий факт про складання Володимиром Іллічем у серпні 1903 р. таблиць обліку статей авторів, вміщених в «Искре». Згідно з цими даними, він сам написав у газету 32 статті, в тому числі 15 передових (т. 1, с. 473).

Ніколи в історичній літературі так повно не розкривалася діяльність В. І. Леніна по підготовці і керівництву роботою партійних з'їздів, конференцій і нарад, як у біохроніці. Так, кілька сот фактів і документів висвітлюють участь Володимира Ілліча у підготовці і проведенні II з'їзду РСДРП (з'ясування порядку денного, написання Програми і Статуту РСДРП, численні зустрічі з делегатами з'їзду, обговорення з ними найважливіших питань його роботи та ін.). В ній по-

⁸ Колишер Т. Н., Соловьева А. А. Летопись великой жизни. — Коммунист Украины, 1973, № 4, с. 46.

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 28, с. X.

казано наполегливу боротьбу Володимира Ілліча за перемогу програмних, організаційних і тактичних принципів, розроблених «Искрой», зафіксовано 130 його промов, виступів, зауважень і реплік на II з'їзді РСДРП, на якому була успішно завершена боротьба революційних соціал-демократів за створення пролетарської партії нового типу.

День за днем відтворюється багатогранна діяльність Володимира Ілліча в роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії, роки реакції і нового революційного піднесення, в період імперіалістичної війни, його боротьба проти відступників від марксизму — меншовиків, троцькістів, богошукачів, одзовістів та інших ревізіоністів і опортуністів, — за засвоєння досвіду першої народної революції епохи імперіалізму. Документи біохроніки переконливо свідчать, які величезні зусилля довелося докласти Володимир Іллічу, щоб зберегти і зміцнити партію, забезпечити її керівництво революційною боротьбою робітничого класу в умовах капіталістичного гніту і царського терору.

Широко відображено в хроніці діяльність В. І. Леніна як полум'яного пропагандиста теорії наукового комунізму. Лише в третьому томі зафіксовано близько 500 матеріалів, в яких розкривається його робота в Центральних органах партії — газетах «Правда», «Соціал-Демократ», а також в газетах «Невская звезда», «Наш путь», «Рабочая газета», в журналі «Просвещение» наводяться факти його усних виступів. Понад 70 листів надіслав Володимир Ілліч у «Правду» із вказівками і порадами, як поліпшити роботу редакції, зблизити газету з робітничими масами, посилити боротьбу з опортунізмом¹⁰.

Величезне значення мала публікація в пресі творів вождя. Хроніка відзначає, що лише з квітня 1912 р. по липень 1914 р. у «Правді» було опубліковано понад 280 ленінських статей і начерків¹¹. Про поширення творів В. І. Леніна серед трудящих у дожовтневий період свідчать наведені у перших томах хроніки численні факти про вилучення поліцією книг, брошур, періодичних видань з ленінськими працями. Зокрема, повідомляється про вилучення творів В. І. Леніна в Одесі, Петербурзі, Варшаві, Кишиневі, Івано-Вознесенську, Ташкенті, Пскові, Харкові, Києві, Полтаві, Тифлісі, Житомирі, Миколаєві, Вінниці, Уфі, Петрозаводську та багатьох інших містах і населених пунктах Росії (т. 2, с. 218, 309—310, 475, 532, 603; т. 3, с. 10, 162, 183 та ін.).

Особливо яскраво відтворено (т. 4) багатогранну діяльність В. І. Леніна в період підготовки і здійснення Великого Жовтня, коли розкрилися його риси як геніального теоретика і вождя революції. В. І. Ленін, як сказав про нього один з ветеранів партії В. А. Карпінський, «...точно визначав розстановку класових сил і ті цілі, до яких прагнув кожен клас. Він передбачав розвиток подій, безпомилково визначав політику, тактику партії, сміливо кидав нові гасла, вказував навіть точно день, не пізніше якого партія повинна здійснити вирішальний виступ»¹². Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна більшовики в той період показали приклад історичної ініціативи, правильного врахування загальних закономірностей і специфіки розвитку революційного процесу в різних районах країни, зразки вмілого поєднання і зміни різних форм класової боротьби, вибору в кожний момент найбільш ефективних із них.

Біохроніка (т. 4) містить цінний матеріал про написання Володимиром Іллічем з лютого по жовтень понад 300 праць, у тому числі «Завдання пролетаріату в нашій революції», «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?», «Марксизм і повстання» та інші. В цьому томі,

¹⁰ Голиков Г. П. Указ. соч., с. 12.

¹¹ Зевелєв А. И., Кулешов С. В. Биографическая хроника. В. И. Ленин и историко-партийная наука. — М., 1978, с. 280.

¹² В. И. Ленин. Жизнь и учение. — М., 1974, с. 75.

на відміну від попередніх, факти про створення В. І. Леніним теоретичних праць супроводжуються короткими анотаціями, які містять у собі головну ідею твору, відзначають найважливіші положення і висновки. Тут опубліковано також близько 700 фактів, пов'язаних з пропагандою ленінських праць. Все це дає змогу точніше і повніше визначити динаміку і широту розповсюдження творів вождя¹³. У томах наводяться численні дані, які характеризують неухильне посилення в період назрівання соціалістичної революції впливу ленінських ідей на пролетарські, солдатські і селянські маси.

Укладачі тому виявили понад 250 привітань, резолюцій і постанов робітничих зборів, солдатських мітингів, селянських сходок, в яких висловлювалась підтримка В. І. Леніна, виражався гнівний протест проти брехні і наклепів буржуазії та її есєро-меншовицьких прислужників на нього і більшовицьку партію¹⁴. Лише за 1 (14) вересня 1917 р. вміщено сім таких документів, серед них — резолюції 8-тисячних зборів робітників металічного заводу Петрограда, чотирьох різних підприємств міста, загальних зборів робітників і службовців лісообробного заводу Семенова (Москва), привітання більшовиків Макієво-Юзово-Петровського району (Донбас) (т. 4, с. 338—339).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала справжнім тріумфом ленінської теорії соціалістичної революції, програмних установок, стратегії і тактики більшовицької партії. Велич В. І. Леніна проявилася і в тому, що вже наступного дня після проголошення Радянської влади він постав перед усім світом як найвидатніший державний діяч, здатний вирішувати найскладніші питання, знаходити вихід із, здавалося б, найбезвихідніших ситуацій.

Анотації документів і матеріалів, вміщених в 5—12 томах після-жовтневого періоду, показують, як з перемогою диктатури пролетаріату гігантськи розширюються масштаби, змінюється характер діяльності В. І. Леніна і керованої ним партії. Володимир Ілліч розкрив і обґрунтував творчі завдання революції, розробив геніальний план соціалістичного перетворення країни і безпосередньо керував будівництвом першої на землі соціалістичної держави. Його ідеї і практична діяльність охоплювали всі сторони будівництва нового світу — економіку і політику, керівництво партією, законодавство і державний апарат, питання управління і оборони, науки, культури і мистецтва, роботу масових організацій, норми моралі. В. І. Леніну доводилось тоді вести безкомпромісну боротьбу проти троцькістів та різного роду інших капітулянтів і маловірів за чистоту марксистсько-ленінської теорії, за єдність партії, зміцнення її рядів, за справу соціалізму.

У зв'язку з тим, що в радянський період документи про В. І. Леніна в порівнянні з дожовтневим періодом значно повніше відбилися в численних джерелах і краще збереглися, багатшою є документальна база Біохроніки. Якщо на дожовтневий період, який охоплює 47 років життя В. І. Леніна, припадає всього чотири томи, то на висвітлення трохи більш шести років його діяльності в радянський період — вісім.

У томах цього періоду додатково наводяться відомості про обрання Леніна в партійні і радянські органи, в члени президій всеросійських, пізніше всесоюзних і республіканських з'їздів і конференцій партії, Рад, профспілок, комсомолу, кооперації та інших організацій, а також дані про написання ним декретів і постанов РНК і РПО, внесення до них поправок і доповнень, їх редагування, про підписання протоколів засідань, декретів і постанов РНК і РПО, телеграм, телефонограм, розпоряджень та інших документів офіційного характеру, про його переговори по прямому проводу, про дані ним розпорядження, про зустрічі і бесіди з різними делегаціями і особами, про відвідання заводів, фаб-

¹³ Солдатенко В. Ф. Ленін і Жовтень. — Комуніст України, 1974, № 1, с. 39.

¹⁴ Підраховано за матеріалами Біохроніки.

рик та інших підприємств, про отримання листів, телеграм, записок, про перші публікації статей і вихід у світ авторизованих видань книг, брошур і збірників творів.

Величезну цінність становлять численні, в переважній більшості нові документи, в яких відображена діяльність В. І. Леніна по керівництву центральними органами партії. Хроніка детально знайомить з тим, яку гігантську роботу проводив Володимир Ілліч по підготовці і керівництву VII, VIII, IX, X і XI з'їздами, партійними конференціями. Ці партійні форуми мали велике значення для успішного розв'язання найбільш значущих завдань партійного, державного і господарського будівництва, організації розгрому зовнішньої і внутрішньої контрреволюції.

Хроніка переконливо засвідчує, що, незважаючи на складні умови того часу, регулярно проводилися засідання ЦК РКП(б) і його Політбюро. Так, з листопада 1919 по листопад 1922 року лише за безпосередньою участю В. І. Леніна відбулося 43 Пленуми ЦК і 160 засідань Політбюро¹⁵. На них розглядалися і оперативно вирішувалися найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики Країни Рад, поліпшення роботи державного апарату, а також внутріпартійного життя. Наприклад, на засіданні ЦК РКП(б) 16 січня 1919 р. обговорювалися продовольчі питання, питання про профспілки, про Україну, Білорусію, транспорт, про створення Оргбюро ЦК партії та інші. ЦК доручив Володимирі Іллічу виступити з доповіддю з продовольчого питання на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради і Всеросійського з'їзду профспілок, з доповіддю про завдання профспілкового руху на з'їзді профспілок (т. 6, с. 435). Матеріали даного, як і багатьох інших, засідань публікуються вперше. Лише в цьому томі з посиланнями тільки на архівні джерела описується десять засідань ЦК, його Політбюро і Оргбюро.

Значно ширше, ніж будь-які інші наукові видання, висвітлює біохроніка роль В. І. Леніна як керівника першого Радянського уряду — голови Ради Народних Комісарів. Ось лише деякі цифри: під його головуванням за весь період відбулося 436 засідань Раднаркому, на яких було розглянуто не менше 5 тис. різних питань¹⁶. Під час засідань Володимир Ілліч виступав з доповідями і в дебатах, нерідко по кілька разів з одного питання, складав проекти постанов, вносив поправки, підписував численні протоколи і розпорядження. «На засіданнях Раднаркому, — згадував Г. І. Петровський — народний комісар внутрішніх справ Радянського уряду в 1917—1918 рр., — ставилися всі найважливіші питання перших кроків соціалістичного будівництва і організації Радянської влади в центрі і на місцях. Вирішувалися питання, пов'язані з ліквідацією всіх буржуазних установ. Тут визначалися перші кроки соціалістичного виробництва і торгівлі... Ленін вчив нас колективності в роботі... Це був перший і єдиний в той час у світі університет, де наркоми вчилися, як потрібно будувати робітничо-селянську владу»¹⁷.

Чільне місце у виданні посідають питання, пов'язані з організацією управління націоналізованими підприємствами, роботою державного апарату, наркоматів та інших центральних установ. Вождь партії і держави визначав програму їх діяльності, займався добором і розстановкою кадрів. Ці матеріали дають змогу детально простежити, як розроблялись і втілювались у життя ленінські принципи партійного і державного керівництва, характеризують стиль роботи В. І. Леніна, свідчать про те, яке велике значення надавав він здійсненню принципу колективності в керівництві і персональній відповідальності за доручену справу, як вчив радянських працівників діловитості, оперативності,

¹⁵ Підраховано за матеріалами біохроніки.

¹⁶ Підраховано за матеріалами біохроніки.

¹⁷ Правда, 1955, 20 апр.

вмінню зосереджувати увагу на найважливіших завданнях і добиватися реальних результатів, як вимогливо ставився до фактів безвідповідальності, байдужості, безгосподарності, місництва, недисциплінованості та інших подібних явищ. Біохроніка — справді невичерпна скарбниця вивчення ленінського стилю партійного і державного керівництва.

В післяжовтневий період В. І. Ленін свою гігантську діяльність по керівництву партією і країною органічно поєднував з величезною теоретичною роботою. Незважаючи на виключну зайнятість різними невідкладними справами, а в останні роки і важку хворобу, він написав сотні книг, статей, брошур та інших праць. Вклад В. І. Леніна в скарбницю марксизму-ленінізму в той період справді вражаючий. Володимир Ілліч всебічно розробив питання про суть і завдання диктатури пролетаріату, висунув науково-обґрунтовану програму побудови соціалізму і розкрив основні закономірності становлення і зміцнення нового суспільства, накреслив перспективи його поступового переходу до вищої фази — комунізму. Особливе значення щодо цього мають праці «Чергові завдання Радянської влади», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», матеріали до розробки другої Програми партії, «Великий почин», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови)», «До четвертої річниці Жовтневої революції» та інші.

Нсоцієнне значення останніх листів і статей В. І. Леніна, продиктованих під час хвороби з 23 грудня 1922 по 2 березня 1923 рр.: «Лист до з'їзду», «Про надання законодавчих функцій Держплану», «До питання про національності чи «автономізацію», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще». За багатством думок і важливістю висунутих у них теоретичних положень ці праці займають особливе місце в ленінській ідейній спадщині. Органічно зв'язані між собою, вони по суті становлять єдину працю, в якій Володимир Ілліч виклав цілісну програму будівництва соціалізму в СРСР у світлі загальних перспектив світового революційного процесу. Хроніка фіксує кожний факт ленінської біографії, пов'язаний з написанням і створенням цих праць.

Частина вперше використаних при підготовці біохроніки документів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС доповнює відомі факти про процес підготовки ленінських творів. Так, у виданні наводяться протокольні записи роботи Пленуму ЦК РКП(б) від 7 квітня 1918 р. і засідання ЦК РКП(б) від 26 квітня 1918 р. (т. 5, с. 365, 407—408), які, разом з іншими матеріалами про діяльність Леніна на посту голови РНК, зокрема, розв'язання ним багатьох практичних питань економічного життя країни (т. 5, с. 358, 375—377, 380, 389, 415—416 та ін.), допомагають точніше з'ясувати обставини написання праці «Чергові завдання Радянської влади», наочніше уявити атмосферу, в якій вона створювалась.

В 5—9 томах біохроніки вміщено матеріал про діяльність В. І. Леніна, спрямовану на організацію розгрому об'єднаних сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції в роки іноземної військової інтервенції і громадянської війни. Документи засвідчують, що в ті дні ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніним був справжнім бойовим штабом, колективним органом керівництва збройною боротьбою трудящих мас з контрреволюцією. Він вирішував усі найважливіші питання будівництва і зміцнення Червоної Армії, розробляв воєнно-стратегічні плани, визначав конкретні шляхи їх здійснення.

Величезну роль у мобілізації сил і ресурсів країни на розгром контрреволюції відіграла очолювана В. І. Леніним Рада Робітничої і Селянської Оборони. Про масштаби роботи, проведеної Володимиром Іллічем у цьому органі, свідчать такі дані. З 30 листопада 1918 р. по

листопад 1922 р. під його головуванням відбулося 196 засідань Ради Оборони (з квітня 1920 р.— Ради Праці і Оборони), на яких було обговорено близько 3 тис. різних питань¹⁸. Лише на одному з них, що відбулося 30 квітня 1920 р., Володимир Ілліч виступив з доповіддю про застосування гідравлічного способу торфодобування, 8 разів в дебатах при обговоренні інших питань, підписав проекти ряду постанов та ін. (т. 9, с. 424). Тисячі фактів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, свідчать, що В. І. Ленін завжди вникав в усі деталі найголовніших операцій, контролював здійснення накреслених стратегічних планів, чітко спрямовував роботу вищих військових органів.

Постійно тримаючи руку на пульсі управління обороною країни, В. І. Ленін глибоко знав і керував усією справою організації забезпечення військ боєпорядженням і обмундируванням, удосконаленням військової техніки, будівництвом оборонних споруд, відправкою на фронт поповнень, турбувався про зміцнення Червоної Армії, підготовку командних кадрів, про партійно-політичну роботу у військах. Матеріали біохроніки розкривають роль Володимира Ілліча в розгромі інтервентів, білогвардійських армій Колчака, Денікіна, Юденича, Врангеля та інших, у придушенні контрреволюційних заколотів, в організації партійного підпілля і партизанського руху у ворожому тилу.

Зібрані у виданні численні факти висвітлюють постійну турботу вождя про зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства — основи диктатури пролетаріату. З них видно, як обґрунтовував Володимир Ілліч завдання зміцнення цього союзу, зокрема, проведення з цією метою правильної земельної і продовольчої політики, поступового переходу до колективних господарств на селі, як детально розробляв він політику союзу з середнім селянством, закріплену в рішеннях VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 р.). Здійснення курсу на союз із середняком при опорі на бідноту значно сприяло розширенню соціальної бази Радянської влади, успішному розгрому контрреволюції.

Біохроніка (т. 10) містить велику кількість матеріалів про діяльність В. І. Леніна по розробці і втіленню в життя нової економічної політики, яка повинна була забезпечити швидку відбудову народного господарства, всебічний розвиток продуктивних сил країни, зміцнення економічної змички між містом і селом, союзу робітничого класу і селянства, витіснення і ліквідацію капіталістичних елементів, перехід до колективного ведення сільського господарства, побудову фундаменту соціалістичної економіки, перемогу соціалізму.

Багато уваги приділяв В. І. Ленін питанням господарського будівництва, відбудові і розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, що знайшло відбиття в біохроніці. Однією з головних умов відбудови і дальшого розвитку народного господарства Володимир Ілліч вважав здійснення електрифікації країни. Він особисто накреслив основні положення і сформулював головні ідеї плану електрифікації, що передбачав створення нової технічної бази промисловості і забезпечення економічної самостійності Країни Рад. За ініціативою В. І. Леніна було створено Державну комісію в справі електрифікації Росії (ГОЕЛПРО), діяльність якої він спрямовував. Сотні фактів показують, як невтомно боровся Володимир Ілліч за підвищення продуктивності праці в різних галузях народного господарства, відродження транспорту, шахт Донбасу, нафтових промислів Баку і Грозного, розробку родовищ торфу і сланців, інших видів палива і промислової сировини.

Важливе місце в діяльності В. І. Леніна займали питання культурного будівництва. Серед них розвиток народної освіти, культури, науки, формування радянської інтелігенції, боротьба з неписьменністю, робота

¹⁸ Підрахувано за матеріалами біохроніки.

театрів і видавництв, бібліотечна справа, організація і постановка періодичної преси, монументальної пропаганди, діяльність культурно-освітніх організацій і установ. 22 липня 1920 р. Володимир Ілліч підписав декрет РНК про організацію Всеросійської надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності, розглядаючи вирішення цього питання як необхідну умову перемоги нового суспільного ладу (т. 9, с. 122). Предметом його постійної турботи було створення сприятливих умов для роботи наукових установ, вищих навчальних закладів, полішення матеріального становища і побуту діячів науки і культури.

Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна розроблялась і здійснювалась національна політика Комуністичної партії і Радянської держави. Багато документів розкривають видатну роль Володимира Ілліча в зміцненні дружби народів нашої країни, яка стала одним із головних, вирішальних факторів перемоги Жовтня і розгрому зовнішньої та внутрішньої контрреволюції в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.

Біохроніка дає змогу значно повніше з'ясувати діяльність В. І. Леніна, спрямовану на зміцнення Радянської влади в національних районах країни, надання всебічної допомоги комуністам цих районів у створенні радянської державності, у розв'язанні невідкладних завдань партійного, радянського і господарського будівництва, у забезпеченні захисту революційних завоювань. Це яскраво видно, зокрема, на прикладі України, з якою Ілліча зв'язували тисячі ниток. У біографії вождя хронологічно зафіксовано понад 2,5 тис. фактів, пов'язаних з Україною, понад 1,5 тис. з них відносяться до післяжовтневого періоду¹⁹. Матеріали хроніки показують керівну роль В. І. Леніна в утворенні УРСР, в об'єднанні більшовицьких організацій республіки в Компартію України — складову частину єдиної РКП(б), у розгортанні господарського і культурного будівництва в республіці.

Багато сторінок хроніки характеризують В. І. Леніна як справжнього натхненника і творця багатонаціональної Радянської держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Звернемось до деяких з них. Отримавши 25 вересня 1922 р. матеріали комісії ЦК РКП(б) з проектом об'єднання радянських республік, відомим як «план автономізації» (т. 12, с. 387—388), Володимир Ілліч уважно їх вивчив, розмовляв з членами комісії, партійними і радянськими працівниками з республік і рішуче виступив проти «автономізації». 26 вересня В. І. Ленін направив листа членам Політбюро ЦК РКП(б) (там же, с. 388), в якому, на основі розроблених ним раніше принципів федералізму і узагальнення досвіду національного будівництва в країні, висунув і обґрунтував ідею створення СРСР на базі добровільного об'єднання рівноправних незалежних республік. Пленум ЦК РКП(б) в жовтні 1922 р. (там же, с. 401) підтримав позицію Леніна і прийняв складену на основі його пропозицій резолюцію, як директиву ЦК. Ленінські ідеї союзу і братерства народів витримали всебічну перевірку практикою. Ці ідеї, збагачені нашою партією на основі узагальнення історичного досвіду, є цінним здобутком світового комуністичного і всього революційного руху.

Численні факти показують, яке велике місце в діяльності В. І. Леніна займали проблеми зовнішньої політики. Він розробив принципи мирного співіснування країн з різним суспільно-політичним ладом, вів наполегливу боротьбу за втілення їх у практику міжнародних відносин, за встановлення нормальних економічних відносин з іншими країнами. Хроніка детально фіксує ленінські документи, пов'язані з роботою Генуезької, Лозанської та інших конференцій, міжнародної конференції по роззброєнню, яка відбулася в грудні 1922 р. в Москві (т. 12, с. 456,

¹⁹ Підраховано за матеріалами біохроніки.

473, 488, 498, 500, 510, 520, 521 та ін.). Ленінські ідеї про роззброєння продемонстрували усьому світу шире прагнення Країни Рад до миру і всебічного співробітництва.

Із сторінок біохроніки В. І. Ленін постає перед нами як визнаний вождь світового пролетаріату. Показано його активну діяльність, спрямовану на згуртування всіх революційних елементів у міжнародному робітничому русі, створення Комуністичного Інтернаціоналу, подання всебічної допомоги молодим комуністичним партіям зарубіжних країн, підготовку і керівництво роботою I, II, III і IV конгресів Комінтерну. Так, лише напередодні II конгресу Володимир Ілліч вивчив дані про становище в комуністичних і робітничих партіях, читав багато книг і газет про розвиток революційного процесу в різних країнах, написав спеціально до його відкриття книгу «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». В хроніці наводиться 27 фактів, в яких вперше розкривається процес створення даної праці. Він склав програмні документи Комінтерну, брав найактивнішу участь у роботі різних комісій, десятки разів зустрічався з діячами міжнародного робітничого руху.

Хроніка всебічно розкриває образ Володимира Ілліча як партійного і державного діяча нового типу, величезна теоретична і практична робота якого була і залишається неперсвершеним зразком пролетарського, соціалістичного стилю управління. Нерозривний зв'язок з масами, повсякденне спілкування з трудящими були найхарактернішими рисами керівництва ленінського стилю. Тисячі документів характеризують нерозривний зв'язок вождя з народом. Голова першого Радянського уряду завжди знаходив у своєму надзвичайно заповненому робочому дні час для прийому численних відвідувачів — селянських ходоків, делегацій робітників і солдатів-фронтовиків, радянських і партійних працівників, представників інтелігенції, діячів міжнародного робітничого руху, іноземних дипломатів і журналістів. Його приймальною в робочому кабінеті Смольного, яка завжди була наповнена відвідувачами, відомий американський журналіст Альберт Піс Вільямс цілком справедливо назвав «...найвеличнішою в світі приймальною». Лише в чотирьох останніх томах біохроніки зафіксовано близько 900 таких прийомів і зустрічей у Володимира Ілліча²⁰.

Вивчаючи настрої мас, радячись з ними, В. І. Ленін вміло використовував це для того, щоб ще успішніше вести їх вірною дорогою, перетворювати врахований досвід мас у важливий фактор дальшого розгортання революційного руху, будівництва нового суспільства. Подіями видатного політичного і мобілізуючого значення були його виступи на різних з'їздах, зборах, нарадах і мітингах трудящих. Хроніка містить відомості більше як про 300 публічних виступів вождя в післяжовтневий період, у тому числі десятки раніше невідомих²¹. Бували дні, коли Володимир Ілліч виступав кілька разів в день (т. 5, с. 422—423; т. 6, с. 208—210 та в ін.). Заради цих виступів, зустрічей і бесід з людьми праці Володимир Ілліч часто відмовляв собі у відпочинку.

Важливе місце в повсякденній діяльності В. І. Леніна займало листування з місцевими партійними і радянськими організаціями, різними установами і відомствами, окремими особами. Лише відоме на сьогоднішній день його листування за п'ять післяжовтневих років становить понад 3600 документів, тобто приблизно 720 листів на рік, близько 60 на місяць. Кількість же листів, телеграм, записок та іншої кореспонденції, отриманої Володимиром Іллічем, налічує за цей період кілька тисяч одиниць²².

²⁰ Підраховано за матеріалами біохроніки.

²¹ Підраховано за матеріалами біохроніки.

²² Ирошников М. П. Ленин — партийный и государственный деятель нового типа. — М., 1980, с. 59.

Все життя В. І. Леніна є чудовим зразком виключної цілеспрямованості і працездатності. Про це яскраво свідчить будь-який день його життя і діяльності. Візьмемо, наприклад, з біохроніки хоча б один із звичайних його робочих днів — 25 лютого 1921 р. Цей день, як і завжди, розпочався з перегляду численної поштової кореспонденції. Потім Володимир Ілліч написав листа голові Держплану Г. М. Кржижановському з пропозиціями про структуру, склад і організацію роботи Держплану; читав і робив помітки на доповіді заступника наркома Рибінничо-Селянської інспекції В. А. Аванесова про причини паливної кризи з характеристикою роботи паливних органів; надіслав вітальну телеграму V Всеукраїнському з'їзду Рад у Харків; ознайомився з доповідною запискою «Основні питання продовольчої і земельної політики»; підписав посвідчення уповноваженому ВЦВК і Наркомпроду С. А. Клігину, відрядженому в Тверську губернію для керівництва заготівлею сіна; проглянув протокол засідання Малої РНК від 24 лютого 1921 р. і підписав ряд його пунктів; підписав також постанову РНК від 24 лютого 1921 р.

Того ж дня (з 12 до 16 год. 30 хв.) В. І. Ленін головував на засіданні Пленуму ЦК РКП(б), на якому обговорювалися питання про паливне становище, про роботу водного і залізничного транспорту, тези про партійне будівництво до X з'їзду РКП(б), про охорону хлібних маршрутів Сибіру, про реорганізацію армії і заходи щодо поліпшення загонів особливого призначення, про прискорення демобілізації червоноармійців, про переговори з Польщею, про Афганістан, про повернення в Росію колишніх врангелівських солдатів; про Грузію та інші. А з 18 до 22 год. В. І. Ленін головував на засіданні Ради Праці і Оборони, на якому було розглянуто 12 різних питань. Під час засідання він переглянув порядок денний, зробив замітки з деяких розглянутих питань, записав прізвища виступаючих, підписав ряд документів і дав розпорядження. Після закінчення засідання РПО В. І. Ленін разом з Н. К. Крупською відвідав гуртожиток Вищих художньо-театральних майстерень і розмовляв із студентами про навчання, літературу і мистецтво (т. 10, с. 158—162).

Матеріали хроніки тисячами документів відображають безмежну любов трудящих до свого вчителя і вождя. Ця любов, турбота партії і народу були для нього великою підтримкою в боротьбі з хворобою. У всенародному співчутті, в постійному спілкуванні з трудящими Ленін черпав все нові й нові сили. До останніх днів свого героїчного життя Володимир Ілліч продовжував керувати діяльністю ЦК партії та Радянського уряду, розробляючи теоретичні і практичні проблеми соціалістичного будівництва. В центрі його уваги, як і завжди, була створення ним партія, турбота про дальше зміцнення єдності її рядів, зростання керівної ролі.

Із завершенням видання нової біографічної хроніки В. І. Леніна по суті підведено своєрідний підсумок багаторічної напруженої роботи наукових працівників по вивченню життя і діяльності великого вождя. Одночасно біохроніка сама виступає важливим джерелом для розвитку науково-дослідницької роботи з ряду галузей знань, особливо суспільних дисциплін. Фахівці знайдуть в ній цінні, у багатьох випадках унікальні нові дані, що стосуються історії зародження, становлення і розвитку своєї науки. На принципово важливе значення видання біохроніки для розвитку історико-партійної науки, для переосмислення з'ясування ряду складних її питань, у тому числі й тих, що торкаються історії Компартії України вже вказувалось в радянській історіографії²³.

²³ Див.: Зевелев А. И., Кулешов С. В. Указ. соч.; Голиков Г. Н. Указ. соч.; Мельниченко В. Ю. В. І. Ленін на чолі розвитку соціалістичної революції, зміцнення і захисту Радянської влади. — УІЖ, 1976, № 5, та ін.

Вихід у світ біографічної хроніки В. І. Леніна — значна подія в ідейно-політичному житті країни, безцінний вклад у Ленініану, ще один прояв постійного піклування Комуністичної партії про дальше вивчення і пропаганду безсмертної ленінської ідейно-теоретичної спадщини. Кожен, хто цікавиться життям і діяльністю В. І. Леніна, історією КПРС і Радянської держави, зможе почерпнути з її сторінок багато нових відомостей про вождя партії і трудящих усього світу. Особливо велику користь принесе вона пропагандистам, агітаторам, політінформаторам, усім працівникам ідеологічного фронту. Знайомство з даним виданням допоможе радянським людям будувати життя по Леніну, успішно боротися за здійснення його всеперемагаючих ідей, діяти так, «як того дійсно комунізм вимагає»²⁴.

²⁴ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 288.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. Р. ПЛЮЩ (Київ)

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС У НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Соціалістичне суспільство виробило свою, глибоко відмінну від капіталізму систему управління науково-технічним прогресом. Вона ґрунтується на соціалістичній суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, плановості розвитку народного господарства. Як відомо, прогрес науки і техніки є головною підмогою створення матеріально-технічної бази комунізму. Вважаючи інтенсифікацію виробництва одним з важливих шляхів боротьби за підвищення його ефективності та якості, КПРС розробила у 70-х роках основні напрями прискорення науково-технічного прогресу в народному господарстві. Партія висунула перед радянським народом завдання історичної ваги — «**органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства**, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»¹.

Створене у нашій країні розвинуте соціалістичне суспільство характеризується могутнім економічним і науково-технічним потенціалом. Планове ведення господарства відкрило широкий простір для всебічного прогресу виробництва, науки й техніки, які стали взаємодіючими ланками в єдиній соціалістичній системі. Наука, зокрема, виступає як безпосередня продуктивна сила суспільства.

Науково-технічна політика КПРС базується на принципах марксизму-ленінізму. Вона визначає як головні аспекти розвитку фундаментальних та прикладних наук, так і вирішальні напрями інтеграції науки й виробництва, розробки та впровадження нової техніки, технологічних і організаційно-виробничих рішень, науково передбачає використання соціально-економічних результатів досягнень епохи НТР, враховує виробничі вимоги до знарядь праці з точки зору їх змісту й характеру, а також до охорони навколишнього середовища.

Науково-технічна політика реалізується через систему державних планів економічного й соціального розвитку країни. В СРСР підготовлено комплексну програму науково-технічного прогресу та використання його соціально-економічних результатів, розраховану до 1990 р. Дещо більшого застосування у цій справі набуває програмно-цільовий метод планування. В Українській РСР, зокрема, розроблено шість комплексних цільових програм, які охоплюють широке коло завдань, пов'язаних з розвитком науки і техніки в одинадцятій п'ятирічці. Їх успішне виконання забезпечить зниження матеріаломісткості продукції, розробку й запровадження засобів комплексної механізації та автоматизації технологічних процесів, створення умов для вивільнення

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 65.

людини від важкої фізичної праці, поліпшення охорони навколишнього середовища.

Відаючи належне успіхам у справі науково-технічного прогресу, XXVI з'їзд партії вказав на вузькі місця й недоліки, які ще мають місце. «Вирішальна, найгостріша ділянка сьогодні,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв на з'їзді,— впровадження наукових відкриттів і винаходів. Науково-дослідні і проєктно-конструкторські роботи слід тісніше зімкнути — економічно і організаційно — з виробництвом»². З'їзд приділив велику увагу питанню підвищення вимогливості до керівників відомств, підприємств та інститутів, які несуть відповідальність за виробництво нових видів продукції, впровадження нової передової технології.

Високорозвинутий науково-технічний потенціал Радянської країни характеризується розгалуженою мережею дослідних закладів, великою кількістю творчих колективів, кваліфікованих кадрів. Наявність таких кадрів і могутньої сучасної індустрії дає змогу СРСР вносити вагомий вклад у світовий науково-технічний прогрес.

Послідовно продовжуючи лінію на розвиток основних галузей індустрії, створення й впровадження принципово нової техніки та матеріалів, XXVI з'їзд КПРС велику увагу приділив питанням розвитку паливно-енергетичного комплексу, металургії, машинобудування і приладобудування, хімічної індустрії. Розглядаючи прогрес науки й техніки як головний важіль створення матеріально-технічної бази комунізму, партія ставить завдання добиватися того, щоб «...досягнення науки швидко втілювались не тільки в окремих — хай найблискупіших — експериментах і виставочних зразках, а й у тисячах і тисячах нових видів продукції, починаючи від унікальних машин і кінчаючи всім, що зв'язане з поліпшенням умов праці і побуту людей»³. У новій п'ятирічці буде зроблений новий великий крок у розвитку всіх галузей науково-технічного прогресу. Наука і техніка будуть відігравати дедалі важливішу роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму, зміцненні економічної й оборонної могутності країни, в розв'язанні соціальних завдань.

Основою народного господарства справедливо називають машинобудування. Його технічний прогрес визначає темпи розвитку всього радянського суспільства. Кількість і якість машин, приладів, автоматів, механізмів характеризують прогрес у всіх галузях народного господарства. При високих темпах зростання вітчизняного машинобудування взагалі найбільш швидко розвивалися у 70-х роках ті галузі, які впливали на дальше прискорення науково-технічного прогресу. Швидко збільшувався випуск найбільш прогресивних і сучасних знарядь праці, зокрема металорізальних верстатів з числовим програмним управлінням. Якщо в 1960 р. їх виготовлялося всього 16 штук, 1970 р. — 1588, 1975 р. — 5532, то у 1980 р. — 8,8 тис. штук⁴. Продукція верстатобудівної та інструментальної галузей промисловості країни за десяту п'ятирічку зросла проти 1970 р. більше ніж удвоє⁵.

У промові на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, який схвалив проєкти Державного плану економічного й соціального розвитку СРСР і Державного бюджету країни на 1981 р. — перший рік одинадцятої п'ятирічки, товариш Л. І. Брежнєв підкреслював, що з'єднання науки з виробництвом, вплив на нього прогресивних ідей практично йде через машини й технологію. «Звідси,— вказав він,— ні з чим не зрівнянна роль машинобудування в розвитку народного госпо-

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 51.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 53.

⁴ Матеріально-техніческая база коммунизма. М., 1977. Т. I, с. 66; СССР и союзные республики в 1980 году. М., 1981, с. 8.

⁵ Народное хозяйство СССР в 1979 г.: Стат. ежегодник. М., 1980, с. 180.

дарства, в піднесенні продуктивності праці»⁶. У ході роботи Пленуму, в промові товариша Л. І. Брежнєва на ньому відзначалися значні досягнення у створенні ряду вітчизняних машин та механізмів і водночас викривалися недоліки в розвитку сільськогосподарського, транспортно-го, шляхового й будівельного машинобудування, машин та устаткування для нафтової, газової, легкої й харчової промисловості. Підкреслювалося також, що в одинадцятій п'ятирічці піднесенню машинобудування треба приділити особливу увагу. Було накреслено завдання оновлення основних фондів і технічного переозброєння різних сфер народного господарства.

В доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК Компартії України було дано ґрунтовний аналіз досягнень трудящих республіки у виконанні десятої п'ятирічки, зокрема, в розвитку економіки, прискоренні науково-технічного прогресу. Вказувалося на успіхи працівників машинобудівної промисловості в створенні нових машин, механізмів і приладів, а також було піддано гострій критиці недоліки у виготовленні окремих зразків техніки. В постанові Пленуму ЦК Компартії України визначалися заходи щодо дальшого розвитку машинобудування, поліпшення роботи паливно-енергетичного комплексу, хімічної промисловості, металургії — всіх базових галузей важкої індустрії, від розвитку яких залежить технічне переозброєння народного господарства⁷.

КПРС, розробляючи єдину науково-технічну політику, керується тим, що для забезпечення підвищення ефективності й якості виробництва необхідно вивести всі галузі народного господарства на передові рубежі науки і техніки. Протягом 70-х років у ході реалізації рішень XXIV та XXV з'їздів КПРС трудящі країни досягли значних успіхів у здійсненні технічного переозброєння виробництва, в запровадженні його комплексної механізації та автоматизації. Значний внесок у прискорення темпів науково-технічного прогресу належить працівникам машинобудівної промисловості Української РСР, а також металургам, хімікам, працівникам паливно-енергетичного комплексу республіки. Спільними зусиллями вчені й працівники промислових підприємств багато зробили для розв'язання такої важливої проблеми, як підвищення ефективності виробництва та якості роботи.

За роки десятої п'ятирічки зросли масштаби впровадження нової техніки в народне господарство, підвищився технічний рівень виробництва. Якщо протягом восьмої п'ятирічки було освоєно виробництво і розпочато серійний випуск 8,4 тис. назв нових видів промислової продукції, то у дев'ятій п'ятирічці — 16,5 тис., а в десятій — 17,3 тис. У середньому щороку протягом дев'ятої й десятої п'ятирічок освоювалося вдвоє більше нової техніки, ніж у 1966—1970 рр., і в 3—4 рази більше знімалося з виробництва застарілих конструкцій⁸.

Рік у рік в країні, у тому числі й в УРСР, розширюється впровадження нової техніки. Якщо у 1970 р. в республіці було впроваджено 84 тис. заходів по новій техніці, що дало можливість відносно вивільнити 78 тис. чол. та одержати річну економічну ефективність на суму 453 млн. крб., то в 1979 р. — 141 тис. заходів і, відповідно, вивільнено 125 тис. чол. (річна економічна ефективність від цього становила 924 млн. крб.). Впровадження нової техніки і наукової організації праці забезпечило у 1971—1979 рр. 61% загального приросту продуктивності праці в промисловості⁹.

⁶ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті. К., 1981. Т. 8, с. 457.

⁷ Рад. Україна, 1980, 30 жовт.

⁸ Советская экономика на новом этапе. М., 1981, с. 12, 44.

⁹ Народне господарство Української РСР у 1979 році: Стат. щорічник. К., 1980, с. 60.

В процесі реалізації рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, XXIV та XXV з'їздів Компартії України протягом 1971—1980 рр. у республіці було створено 6343 нові типи машин, устаткування й апаратів, близько 2 тис. нових видів приладів, засобів автоматизації та обчислювальної техніки. За той же період було знято з виробництва 3774 застарілі конструкції машин, апаратів, приладів і виробів, модернізовано 214,4 тис. одиниць промислового устаткування¹⁰.

В десятих п'ятиріччі на базі досягнень вітчизняного машинобудування здійснювалося технічне переозброєння виробництва, широко впроваджувалася прогресивна техніка і технологія, що забезпечувало підвищення продуктивності праці та поліпшення якості продукції. Одним з вирішальних напрямів науково-технічного прогресу, які визначають перспективи довготривалого розвитку економіки, у виробництві знарядь праці стало зростання одиничних потужностей механізмів й агрегатів, перехід від створення і впровадження окремих машин до розробки та впровадження їх систем, що охоплювали б увесь технологічний процес, механізацію й автоматизацію виробництва. Основні напрями науково-технічного прогресу передбачали також створення систем машин для провідних галузей народного господарства, його хімізацію, широке застосування у ньому атомної енергії, а також досягнень кібернетики в удосконаленні управління виробництвом¹¹.

Розвиток вітчизняного машинобудування, зокрема верстато- і приладобудування, супроводжується комплексною механізацією й автоматизацією виробництва. Якщо на 1 липня 1971 р. кількість комплексно механізованих та автоматизованих дільниць, цехів і виробництв у промисловості країни становила 44,2 тис., то на 1 липня 1979 р. — вже 83,4 тис. Комплексно механізованих й автоматизованих підприємств, відповідно, налічувалося 4,9 тис. і 6,3 тис.¹² На 1 липня 1971 р. в промисловості країни було 100,3 тис. механізованих потокових і автоматичних ліній, а на 1 липня 1979 р. їх уже діяло 160,5 тис. За даними ЦСУ, на кінець 1980 р. у промисловості налічувалося близько 70 тис. одиниць устаткування з програмним управлінням¹³.

У роки десятої п'ятирічки було проведено великий обсяг робіт щодо поліпшення умов праці в промисловості Української РСР. Протягом 1976—1980 рр. у республіці комплексно механізовано та автоматизовано 8700 підприємств, цехів, дільниць, пущено 12,5 тис. автоматичних і механізованих потокових ліній. З ручної на механізовану й автоматизовану працю в промисловості переведено більш як 300 тис. чол.¹⁴

XXVI з'їзд КПРС висунув завдання до кінця 80-х років завершити перехід економіки країни на шлях інтенсифікації. Одинадцята п'ятирічка має стати важливим кроком у боротьбі за підвищення ефективності соціалістичного виробництва. Це завдання партія органічно пов'язує з роботою по вдосконаленню останнього на базі сучасної науки й техніки. Звідси випливає необхідність прискорення технічного переозброєння виробництва, вжиття енергійних заходів до якнайшвидшого створення і впровадження в нього принципово нової техніки та матеріалів, застосування в широких масштабах високопродуктивної енерго- і матеріалозберігаючої технології.

Велику роль у виконанні народногосподарських планів мають відіграти виробничі та науково-виробничі об'єднання. Лише в Українській РСР на кінець 1980 р. у промисловості їх діяло 834¹⁵. Вони поступово

¹⁰ Украинская ССР в цифрах в 1980 году. К., 1981, с. 38. (Підрахунки автора).

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 140.

¹² Народное хозяйство СССР в 1979 г., с. 116.

¹³ Народное хозяйство СССР в 1980 г. Стат. ежегодник. М., 1981, с. 103.

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 10.

¹⁵ Украинская ССР в цифрах в 1980 году, с. 42.

стають центрами створення і випуску нової високоякісної продукції, вдосконалення технології та організації виробництва.

З'їзд партії висунув також завдання — піднести технічну озброєність праці, всемірно впроваджувати комплексну механізацію й автоматизацію виробничих процесів, послідовно проводити лінію на більш швидке технічне переозброєння виробництва, створення і випуск машин та устаткування, які дають змогу поліпшувати умови праці, підвищувати її продуктивність, економити матеріальні ресурси¹⁶. У нинішній п'ятирічці розвиток науки й техніки ще більшою мірою підпорядкований розв'язанню економічних і соціальних завдань радянського суспільства. За рахунок підвищення технічного рівня виробництва буде забезпечено $\frac{2}{3}$ приросту продуктивності праці, зменшено чисельність промислово-виробничого персоналу на 650 тис. чол. (в УРСР)¹⁷.

Одним з головних завдань, що їх ставить Комуністична партія перед машинобудівною галуззю промисловості, є поліпшення якості та оновлення продукції, підвищення ефективності роботи у цій галузі за рахунок удосконалення її технології, поглиблення спеціалізації тощо. Перед машинобудівниками країни ставиться завдання підвищувати в оптимальних межах одиничні потужності своєї продукції при одночасному зменшенні її габаритів і зниженні вартості, а також створювати багатофункціональні машини та устаткування¹⁸. Ставиться також завдання дедалі повнішого задоволення потреб у продукції машинобудування для механізації й автоматизації виробництва в усіх галузях народного господарства. За роки п'ятирічки має бути зроблено великий крок у технічному переоснащенні нафтової, газової, легкої, харчової та інших галузей промисловості. Підвищення рівня механізації підйомно-транспортних, вантажно-розвантажувальних і складських робіт у масштабах країни дасть змогу в 1985 р. зберегти працю 1,5—2 млн. чол.¹⁹

У десятій п'ятирічці згідно з рішеннями XXV з'їзду КПРС проведено значну роботу щодо технічного переозброєння вугільної промисловості республіки. Реконструювалися діючі й будувалися нові шахти, модернізувалося гірниче господарство. Високий рівень механізації та автоматизації основних і допоміжних виробничих процесів, технічне переоснащення вуглебагачувальних фабрик — усі ці важливі заходи здійснювалися на багатьох підприємствах галузі. Зокрема, успішно пройшли випробування прохідницького комплексу «Союз-19» та механізованого комплексу КД 80. Машинобудівники України створили дослідні зразки нових вугільних комбайнів, стругів, механізованих комплексів та іншої техніки²⁰.

В нинішній п'ятирічці передбачається освоєння серійного виробництва комплексів устаткування, які допоможуть ліквідувати ручну працю на вийманні пластів із складною геологією, а також тонких і крутоспадних. У вугільній промисловості республіки згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС впроваджується цільова програма механізації та автоматизації не лише основних, а й допоміжних процесів видобутку цінного палива. Вона розрахована на полегшення праці 35 тис. шахтарів і звільнення від важкої ручної праці не менш як 15 тис. чол.²¹

Листопадовий (1979 р.) Пленум ЦК КПРС приділив значну увагу необхідності економії металу, поліпшенню його технічних характеристик, вдосконаленню роботи підприємств металургійної промисловості. Хоча за обсягом виробництва чавуну й сталі наша країна займає пер-

¹⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 167.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 102.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 170.

¹⁹ Там же, с. 136, 126.

²⁰ Воронин В. А., Остапенко А. Ф., Грядущий Б. А., Захаров Е. П., Соїфер П. А. Интенсификация угледобычи. К., 1980, с. 20—23.

²¹ Рад. Україна, 1981, 12 лют.

ше місце в світі, проблема економії металу є однією з найважливіших. У зв'язку з цим ЦК КПРС прийняв постанову «Про роботу міністерств металургії, машинобудування і будівництва по підвищенню якості металопродукції, ефективному використанню металу на основі впровадження маловідхідної технології в світлі вимог листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС», яка має велике значення у боротьбі за економію металу.

Аналіз роботи ряду металургійних підприємств республіки свідчить, що в них нагромаджено чималий досвід по освоєнню нових економічних видів прокату, впровадженню прогресивних технологічних процесів. Так, на Дніпровському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського після пуску другої черги цеху по прокату осей машинобудівники почали випускати вагони, кожний з яких важив на 500 кг менше від попередніх конструкцій. Економія металу за рік досягла близько 60 тис. т. На початку 1980 р. трудівники Одеського об'єднання «Кисеньмаш» виступили з ініціативою широко розгорнути змагання під девізом «Всього приросту виробництва досягти за рахунок зекономленого металу». Виконуючи свої зобов'язання, машинобудівники «Кисеньмашу» використали металу значно менше, ніж у 1975 р., а продукції випустили на 12 млн. крб. більше²².

Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС передбачається проведення комплексу робіт по технічному переозброєнню металургійного виробництва — сталеплавильного, доменного, прокатного і трубного. В одинадцятій п'ятирічці на основі посилення інтенсифікації виробничих процесів, модернізації й реконструкції діючого устаткування тощо ведеться наполеглива робота, спрямована на докорінне поліпшення якості та збільшення виробництва ефективних видів металопродукції, розширення її асортименту. Основним напрямом технічного прогресу у сталеплавильному виробництві продовжує залишатися дальший розвиток киснево-конверторного й електросталеплавильного процесів. Зокрема, в Українській РСР планується введення у дію ряду нових киснево-конверторних цехів, реконструкція прокатних станів, впровадження прогресивного устаткування та передових технологічних процесів.

Важливим напрямом дальшого розвитку чорної металургії є прискорене впровадження обчислювальної техніки для автоматизації управління виробництвом і технологічними процесами. Дедалі ширше застосовуються у галузі типові автоматизовані системи управління (АСУ), нові інформаційно-обчислювальні центри. На базі електронно-обчислювальних машин третього покоління дальшого розвитку набувають галузеві АСУ, збільшиться кількість розв'язуваних ними завдань²³. На основі розвитку металургійного машинобудування зросте рівень механізації важких і трудомістких робіт у галузі.

XXVI з'їзд КПРС ще раз підкреслив ту велику роль, яку відіграє в розвитку економіки Союзу РСР вітчизняна наука, й поставив перед нею нові відповідальні завдання. Значний вклад у дальший прогрес радянської науки і техніки, розгортання фундаментальних досліджень та впровадження їх результатів у виробництво вносить, зокрема, АН УРСР, її наукові центри²⁴.

ЦК Компартії України й Рада Міністрів УРСР у постанові «Про деякі заходи по підвищенню ефективності діяльності наукових центрів Академії наук УРСР у системі управління науково-технічним прогресом» (1981 р.) підкреслили, що одним з головних завдань учених Української РСР є зосередження їх зусиль на розв'язанні корінних проблем підвищення ефективності суспільного виробництва на основі його все-

²² Рад. Україна, 1980, 10 черв.

²³ Економіка Радянської України, 1981, № 3, с. 6.

²⁴ Див.: Рад. Україна, 1981, 29 серп.

бічної інтенсифікації²⁵. Виступаючи з доповіддю на засіданні Президії АН УРСР, президент Академії наук Української РСР Б. Є. Патон зазначив, що ця постанова підбиває підсумки роботи по зміцненню зв'язків науки з виробництвом в основних регіонах республіки та вдосконаленню форм цих контактів. Наукові центри АН УРСР одержують постійну підтримку від партійних і державних органів республіки, а також від Президії Академії наук Радянського Союзу.

В єдиному народногосподарському комплексі країни дедалі міцнішими стають взаємозв'язки між усіма галузями виробництва. Так, від створення і впровадження нових машин підвищеної потужності багато в чому залежить ефективність роботи працівників добувних галузей. На одинадцяту п'ятирічку ставиться завдання — створити й освоїти випуск прогресивного устаткування та апаратури для нових високоекономічних технологічних процесів у видобутку нафти і газу, розробити й впровадити ефективні методи комплексного використання та переробки твердих і важких рідких, а також одержання синтетичних палив²⁶. Прискореними темпами розвивається атомне машинобудування. В одинадцятій п'ятирічці поставлено завдання збільшити масштаби використання у народному господарстві відновлюваних джерел енергії (гідравлічної, сонячної, вітрової, геотермальної). Поряд з будівництвом великих ГЕС на річках Сибіру, Далекого Сходу й Середньої Азії, а також гідроакумуючих електростанцій в Європейській частині СРСР передбачається продовження дослідних робіт на припливних електростанціях, а також повніше використання гідроенергетичних ресурсів малих річок²⁷.

Питання технічного переозброєння виробництва, створення нових знярядь праці постійно перебувають у центрі уваги республіканських партійних організацій, у тому числі Компартії України. Зокрема, на початку грудня 1981 р. в Харкові відбувся дводенний семінар секретарів партійних організацій машинобудівних підприємств і завідуючих галузевими відділами обкомів партії, які відповідають за їх роботу. На ньому обговорювалося питання про те, як вони виконують рішення XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України. На семінарі були відзначені успіхи правофлангових соціалістичного змагання серед колективів Харківської області, які виступили ініціаторами прискореного розвитку науково-технічного прогресу. На машинобудівних заводах республіки розгорнулося змагання за гідну зустріч 60-річчя утворення СРСР, за підвищення якості продукції, скорочення строків створення нової техніки. Харківські машинобудівники приступили до спорудження третьої турбіни потужністю 1 млн. кВт для АЕС, у Сумах виготовлено два унікальні циркулярні насоси для атомних електростанцій. На кінець першого року одинадцяті п'ятирічки багато зробили й творці устаткування для металургії, хімічної, автомобілебудівної та інших галузей промисловості. В ході роботи семінару були намічені заходи по дальшій розробці й освоєнню нової техніки²⁸.

На озброєння металургів і шахтарів постійно надходять нові високопродуктивні прокатні стани, конвертори, механізовані комплекси. Лише протягом першої половини 1982 р. в республіці освоєно й розпочато випуск понад 350 нових видів виробів. За цей час на комплексну механізацію та автоматизацію переведено понад 530 дільниць, цехів і виробництв, встановлено 565 механізованих потокових й автоматичних ліній. Однак у виконанні деяких планових завдань по розвитку науки і техніки мають місце окремі недоліки²⁹. Так, виступаючи на сторінках «Робітничої газети», знатний гірник Донбасу, двічі Герой Соціалістич-

²⁵ Вісник Академії наук Української РСР, 1981, № 10, с. 7; № 3, с. 3—5.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 171.

²⁷ Там же, с. 171, 175.

²⁸ Рад. Україна, 1981, 4 груд.

²⁹ Рад. Україна, 1982, 29 лип.

ної Праці, член ЦК Компартії України, депутат Верховної Ради СРСР І. І. Стрельченко справедливо поставив питання про те, що в останні роки до серійного виробництва не доведено ні одної принципово нової вуглевидобувної машини, звернув увагу на необхідність поліпшення якості металу, що використовується під час виготовлення деталей для гірничої техніки³⁰.

У 70-х роках впроваджувалися техніка й технологія, які характеризувалися великими швидкостями, безперервністю процесів, високими температурами, докорінними якісними змінами в обробці матеріалів і сировини. Прискореного розвитку в енергетиці, зокрема, набули атомні електростанції, у металургії — безперервний розлив сталі, плазмова плавка, електрошлаковий переплав, порошкова металургія, в машинобудуванні — обробка металів вибухом, а також лазерна та електрохімічна металообробка, у хімічній промисловості — виробництво якісно нових матеріалів з наперед заданими властивостями тощо.

Одним з найважливіших напрямів науково-технічного прогресу є хімізація народного господарства. Жовтневий (1980 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив виняткову роль хімії в підвищенні ефективності виробництва.

Важливим напрямом технічного прогресу у хімічній промисловості в десятиї п'ятиріччі було впровадження агрегатів великої одиничної потужності. Вони введені на северодонецькому виробничому об'єднанні «Азот», київському «Хімволокно», сумських «Хімпром» та машинобудівному заводі ім. М. В. Фрунзе тощо. В результаті впровадження нових потужних агрегатів по виробництву сірчаної й азотної кислот, мінеральних добрив, пластичних мас, синтетичних смол, хімічних волокон та інших видів продукції лише протягом 1976—1980 рр. в УРСР виробництво хімічної продукції збільшилося на третину, в тому числі синтетичних смол і пластмас — у 2 рази³¹.

Розвиток технічного прогресу у промисловості в 70-і роки ознаменувався початком нового етапу у створенні та використанні автоматичних маніпуляторів, або промислових роботів. За твердженням багатьох спеціалістів, вітчизняне виробництво вступило в «еру роботизації». Цей процес охоплює все нові й нові підприємства. Автоматичні маніпулятори почали виконувати нецікаву, важку і часом небезпечну для людини роботу. З'явилося понад 200 модифікацій роботів.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії відзначалося, що автоматичні маніпулятори відкривають справді величезні можливості. Успішно використовувалися роботи на дніпропетровському Південному машинобудівному заводі, Одеському заводі прецизійних верстатів та інших підприємствах. Металообробна дільниця агрегатів з числовим програмним управлінням на одеському заводі, яку обслуговували три роботи, дала можливість підприємству набагато знизити трудомісткість обробки деталей, більше ніж у 1,5 рази підвищити випуск продукції при тій же кількості робітників. Впровадження механічних маніпуляторів дало можливість колективу протягом року заощадити понад 200 тис. крб.³²

Постанова ЦК КПРС «Про заходи по збільшенню виробництва і широкому застосуванню автоматичних маніпуляторів у галузях народного господарства в світлі настанов XXV з'їзду КПРС» (1980 р.) націлила колективи підприємств на планомірне здійснення програми робіт у цьому напрямі. Її реалізація створила можливість для істотного поліпшення продуктивності праці й підвищення коефіцієнта використання устаткування, а також для піднесення культури виробництва.

Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР

³⁰ Рабочая газета, 1982, 10 авг.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 8.

³² Правда, 1981, 26 апр.; Рад. Україна, 1980, 28 серп.

на 1981—1985 роки і на період до 1990 року перед працівниками промисловості поставлено завдання: «ширше застосовувати малоопераційні, маловідходні та безвідходні технологічні процеси...»³³. Машинобудівники Харкова, наприклад, провели значну роботу по виконанню цього завдання. Так, на літо 1982 р. повністю завершив перехід на безвідходну технологію один з механічних цехів Харківського велосипедного заводу ім. Г. І. Петровського. Це дало змогу в 4 рази підвищити продуктивність праці й надалі щорічно заощаджувати близько 800 т прокату. Колектив першим серед підприємств міста запровадив у виробництво метод холодного видавлювання деталей. Виготовлення 17 їх найменувань успішно освоїла автоматика. Це значно прискорило процес випуску найбільш трудомістких деталей³⁴.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду партії, працівники промисловості України здійснювали у широких масштабах технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств. Успішно велися такі роботи в Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Сумській та інших областях. У виробничому об'єднанні «Ворошиловградтепловоз» головним у діяльності парткому стала підготовка до створення нових локомотивів, технічне переозброєння й реконструкція виробництва, посилення режиму економії. Це дало колективу тепловозобудівників змогу забезпечити виконання планів за 1981 р. і першу половину нинішнього року. З початку п'ятирічки додатково до плану реалізовано продукції на більш як 2,5 млн. крб., продуктивність праці на підприємстві зросла проти планової на 8,1%³⁵.

В одинадцятій п'ятирічці вміло організовують впровадження передового досвіду, технічне переозброєння виробництва партійні організації машинобудівного виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе. Тут впроваджено понад 7 тис. типових технологічних процесів на 57 тис. типорозмірів деталей і збірних одиниць. Одним з головних напрямів у діяльності підприємства стало своєчасне освоєння заново впроваджуваних та реконструкція діючих потужностей на базі комплексної механізації основного й допоміжного виробництва. Хороший наслідок одержано від впровадження в експлуатацію 18 високопродуктивних установок для плазмової обробки металів, 14 унікальних автоматів для електрошлакового зварювання товстостінних елементів хімічних апаратів тощо³⁶.

Колектив Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова добився того, що його продукція — бурякозбиральні комбайни, буряконавантажувачі, гичкозбиральні машини — користується великим попитом і в нашій країні, і далеко за її межами. На виставках в Москві, Парижі, Лейпцігу вона одержала високі оцінки. На міжнародній виставці в Лейпцігу 1982 р. буряконавантажувач СПС-4,2 був удостоєний золотої медалі. Однак колектив підприємства не заспокоюється на досягнутому. Вже в цьому році модернізований навантажувач випробувано на полігоні. Для підвищення надійності робочих органів комбайну РКС-6 була створена нова дільниця для виготовлення деталей з легового чавуну. Їх надійність зросла в 4 рази. Завод одним з перших впровадив комплексну систему управління якістю продукції та ефективним використанням ресурсів. Тільки у 1981 р. колектив підприємства виготовив більш як 50% виробів вищої категорії якості³⁷.

Реконструкція Херсонського ордена Трудового Червоного Прапора комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського стала творчою справою комуністів і комсомольців, усіх трудівників підприємства. Питання про введення на заводі нових потужностей по виготовленню високопродук-

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 171.

³⁴ Правда України, 1982, 10 авг.

³⁵ Прапор перемоги, 1982, 4 лип.

³⁶ Рабочая газета, 1982, 16 июля.

³⁷ Зоря, 1982, 1 серп.

тивних машин обговорювалося на пленумі Херсонського міськкому партії. В ході його роботи було виявлено причини, що заважали успішній реконструкції підприємства, намічені заходи до подолання недоліків. Критичний аналіз зробленого, своєчасне виявлення вузьких місць допомогли колективу новоствореного виробничого об'єднання налагодити успішну роботу, визначити перспективи³⁸. Передові бригади складальників до 60-річчя утворення СРСР зобов'язалися зібрати понад план 30 кукурудзозбиральних комбайнів³⁹.

У дні підготовки до цієї знаменної дати машинобудівники України виконували замовлення металургів братніх республік, зміцнювали творчі зв'язки із своїми друзями. Так, влітку 1982 р. колектив Старокраматорського машинобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе відвантажив на адресу заводу «Амурсталь» агрегати подовжнього різання сталевих листа. Всі 20 машин, які входять у комплекс, мають високу точність наладки. Завдяки цьому втрати металу будуть скорочені на 15 тис. т на рік. Комплекс високо механізований і автоматизований. Частину операцій по управлінню роботою машин прийняла на себе електроніка⁴⁰.

Тісні творчі зв'язки давно встановилися між колективами Балтійського суднобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе і Чорноморського суднобудівного заводу (м. Миколаїв). Вони запозичують один у одного передовий досвід, активно змагаються між собою. У зв'язку з наближенням 60-річчя утворення СРСР чорноморці на 43 дні раніше передали рибакам траулер, з випередженням на 1,5 місяця збудували рибпромислове судно, спустили на воду контейнеровоз типу «Атлантика», балтійці достроково здали рудовоз типу «Балтика» й відправили танкер для Болгарії, успішно завершили ходові випробування криголаму «Сибір»⁴¹.

15 квітня 1982 р. на зборах партійно-господарського активу республіки розглядалися питання інтеграції науки та виробництва, зміцнення союзу творчої думки й праці. З доповіддю «Про хід виконання рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України про прискорення науково-технічного прогресу і зміцнення зв'язку науки з виробництвом» виступив товариш В. В. Щербицький. У доповіді, а також у виступах інших учасників зборів наголошувалося, що в розв'язанні актуальних науково-технічних проблем підвищилася роль інститутів і центрів АН УРСР, галузевих дослідних та проектно-конструкторських організацій, вузівських колективів. Відзначалося, що впровадження програмно-цільового методу планування сприяє більш ефективному освоєнню досягнень науки й передової технології. На цій основі забезпечується дальше зміцнення виробничого і науково-технічного потенціалу Радянської України, збільшується її вклад у розв'язання загальнодержавних завдань. Підвищилися темпи оновлення виробничих фондів, розширилися масштаби робіт по реконструкції підприємств, заміні й модернізації діючого устаткування. В республіці створено 727 комплексно-механізованих та автоматизованих підприємств, 18 тис. цехів, дільниць і виробництв, майже 800 автоматизованих систем управління. Щороку у промисловості здійснюється близько 150 тис. заходів по впровадженню нової техніки, завершується 11 тис. наукових розробок⁴².

У резолюції зборів відзначалося, що в розв'язанні завдань прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності досліджень і використання їх у виробництві значних результатів добилися колективи Комунарського металургійного й нікопольського Південно-трубного заводів, шахти ім. А. Ф. Засядько (м. Донецьк), виробничих

³⁸ Рабочая газета, 1982, 3 авг.

³⁹ Рабочая газета, 1982, 6 авг.

⁴⁰ Рабочая газета, 1982, 7 авг.

⁴¹ Рабочая газета, 1982, 5 авг.

⁴² Правда Украины, 1982, 17 апр.

і науково-виробничих об'єднань «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна», ім. С. П. Корольова, сумського ім. М. В. Фрунзе, северодонецького «Імпульс», Запоріжтрансформатор», «Ватра», «Точелектроприлад», івано-франківського «Прикарпатліс», Черкаського шовкового комбінату, інститутів — електрозварювання ім. Є. О. Патона, кібернетики ім. В. М. Глушкова, проблем матеріалознавства АН УРСР та ін.

24 травня 1982 р. відбувся Пленум Центрального Комітету КПРС, учасники якого заслухали доповідь товариша Л. І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації». Пленум схвалив цю програму, затвердив подані на розгляд Політбюро Центрального Комітету постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, у яких було розроблено заходи щодо поліпшення управління сільським господарством, посилення матеріальної заінтересованості працівників полів і ферм у збільшенні виробництва продукції.

У доповіді товариша Л. І. Брежнєва було глибоко й всебічно проаналізовано підсумки розвитку агропромислового комплексу країни, розкрито основні напрями його дальшого руху вперед, шляхи та засоби реалізації Продовольчої програми. Підготовка і здійснення її — це принципово новий крок у системі нашого планування, в управлінні соціалістичною економікою.

Найважливішою умовою успішної реалізації Продовольчої програми є прискорення науково-технічного прогресу, високоефективне використання виробничого потенціалу й зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, всіх галузей агропромислового комплексу на основі дальшого розвитку механізації та хімізації виробництва, ширшої меліорації земель. У програмі підкреслюється, що першорядним завданням усіх міністерств і відомств агропромислового комплексу є завершення в основному до 1990 р. комплексної механізації землеробства і тваринництва та переозброєння харчових галузей промисловості на новій технічній основі. Передбачається неухильне підвищення технічного рівня, якості й надійності тракторів, комбайнів, машин і устаткування для рослинництва, тваринництва та кормовиробництва, а також для харчових галузей промисловості. Ставиться завдання постійно знижувати матеріаломісткість вироблюваної техніки. Набагато зросте випуск нових і модернізованих енергонасичених тракторів, зернозбиральних комбайнів, екскаваторів, бульдозерів та інших сільськогосподарських машин. Збільшиться використання сільським господарством електроенергії, ковальсько-пресового та технологічного устаткування.

Таким чином, спираючись на створений науково-технічний потенціал, КПРС виробила лінію на дальше технічне переозброєння виробництва, розробку й впровадження досягнень науки і техніки в усі галузі народного господарства, визначила нові рубежі у боротьбі за підвищення ефективності виробництва та якості роботи. На розв'язання цих завдань націлені нині зусилля вчених, інженерно-технічних працівників, усіх трудових колективів країни.

Н. Р. Плющ

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС В НАРОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ УКРАИНСКОЙ ССР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье в свете решений XXVI съезда КПСС исследуются основные направления ускорения темпов научно-технического прогресса в народном хозяйстве Украинской ССР, подводятся итоги борьбы работников промышленности республики за техническое переоснащение производства в 70-е годы, освещаются их новые успехи в выполнении заданий нынешней пятилетки.

До 60-річчя утворення СРСР

І. В. ШУЛЬГА (Київ), О. В. ВЛАСЕНКО (Київ)

РОЛЬ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВІВ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК У ЗМІЦНЕННІ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1971—1975 рр.)

Результатом гігантської революційно-перетворюючої діяльності народів Союзу РСР, здійсненої під керівництвом Комуністичної партії, стала побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства. Його характерною рисою є нове ставлення до праці, яке знаходить яскравий вияв у масовому розвитку соціалістичного змагання. «Немає жодного заводу, колгоспу, будови,— підкреслював на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— яких би не торкнулося його життєдайне дихання. Великим є розмах цього патріотичного руху, який охоплює сьогодні більш як сто мільйонів чоловік. У ньому виковуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»¹.

Соціалістичне змагання є важливим засобом розвитку міжнаціональних відносин, зміцнення інтернаціональної єдності радянського суспільства. Дальше вдосконалення форм трудового суперництва зумовлюється складністю створення матеріально-технічної бази комунізму, поглибленням суспільного поділу праці, небаченим зростанням продуктивних сил кожної республіки зокрема і країни в цілому. «...Об'єднання зусиль трудящих на розв'язання актуальних завдань розвитку суспільства,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— ...стоїть у центрі уваги КПРС»².

Все це зумовлює важливість вивчення й узагальнення досвіду діяльності партійних організацій по підвищенню ролі змагання у зміцненні інтернаціональної єдності радянського суспільства. Деякі аспекти цієї проблеми вже знайшли відображення в ряді досліджень істориків. Проте діяльність КПРС у напрямі поглиблення процесу інтернаціоналізації радянського суспільства в ході міжреспубліканського соціалістичного змагання у роки дев'ятої п'ятирічки вивчена ще недостатньо. Автори даної статті роблять спробу висвітлити цей аспект діяльності партійних організацій на матеріалах суміжних областей Російської Федерації, України і Білорусії.

Як відомо, міжреспубліканське соціалістичне змагання виникло ще в роки довоєнних п'ятирічок. Воно відіграло значну роль у розширенні економічних зв'язків між спорідненими і суміжними підприємствами, зміцненні морально-політичної єдності радянського суспільства, дружби народів нашої країни. Широкого розмаху це змагання набуло в період розвинутого соціалізму, зокрема у роки дев'ятої п'ятирічки, чому сприяла постійна увага Комуністичної партії до його організації. Так, у постанові ЦК КПРС від 31 серпня 1971 р. «Про дальше поліп-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 14.

шення організації соціалістичного змагання» змагання між колективами союзних республік вперше було названо особливою формою трудового суперництва і підкреслювалася необхідність підвищення його виховної ролі³.

Під час обговорення постанови на партійних і профспілкових зборах особлива увага зверталася на розвиток контактів між трудящими братніх республік на рівні міст, районів, підприємств, бригад, цехів, змін, а також між окремими робітниками і колгоспниками.

Виконуючи постанову ЦК КПРС, партійні організації дбали про дальший розвиток інтернаціональних зв'язків між трудівниками союзних республік. Колективи, що змагалися між собою, частіше обмінювалися делегаціями. Так, з осені 1971 р. регулярним став обмін ними між Чечерським (Гомельська обл.) і Красногорським (Брянська обл.), Можайським (Московська обл.) та Переяслав-Хмельницьким (Київська обл.), Талалаївським (Чернігівська обл.) і Зугдідським (Грузинська РСР) та багатьма іншими районами.

До складу делегацій входили представники партійних і громадських організацій, керівники підприємств, спеціалісти народного господарства, новатори виробництва. Їх виступи на виробничих нарадах, партійно-господарських активах сприяли пропаганді і поширенню передового досвіду, позитивно впливали на виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Робітники і колгоспники глибше усвідомлювали необхідність тісного співробітництва представників усіх націй та народностей СРСР у боротьбі за виконання народногосподарських планів. У роки дев'ятої п'ятирічки партійні організації деяких трудових колективів суміжних областей РРФСР, УРСР і БРСР почали також проводити спільні виробничі збори, на яких підбивалися підсумки соціалістичного змагання, відбувався обмін передовим досвідом, укладалися нові договори⁴.

Однією з важливих форм інтернаціонального співробітництва трудящих у ході соціалістичного змагання були міжреспубліканські виробничі наради і зльоти передовиків п'ятирічки. Так, на початку 1972 р. за ініціативою редакції газети «Радянська Україна» та Укрупфрази в Києві була проведена нарада представників споріднених підприємств Москви, Ленінграда, а також Білорусії, Казахстану, Молдавії, Грузії, Литви і Вірменії. Її учасники — металурги, хіміки, турбобудівники, працівники сільського господарства — поділилися передовими методами праці, визначили шляхи зміцнення дружніх виробничих зв'язків⁵. На нараді, зокрема, виступили керівник бригади комуністичної праці Київського заводу верстатів-автоматів М. Г. Антоненко та його побратим з Московського верстатобудівного заводу І. І. Аввакумов. Вони поділилися досвідом впровадження у виробництво високопродуктивного обладнання, нових технологічних процесів. У своєму виступі московський робітник, зокрема, підкреслив: «Почуття дружби. Це поняття активне, дійове, яке передбачає і братерську допомогу колегам, і відповідальність за справу товаришів по змаганню. Така невід'ємна риса радянської людини — господаря своєї країни»⁶.

Незабаром у суміжних областях РРФСР, УРСР і БРСР такі спільні виробничі наради й зльоти передовиків виробництва стали традиційними. Вони сприяли розвитку і зміцненню братерської дружби та інтернаціональної єдності радянських людей.

Новий поштовх піднесенню міжреспубліканського соціалістичного змагання дала підготовка до святкування 50-ї річниці утворення СРСР. У постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»

³ Об идеологической работе КПСС. Сб. документов. М., 1977, с. 313.

⁴ Деснянська правда, 1971, 31 груд.

⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1976, с. 691.

⁶ Радянська Україна, 1972, 24 лют.

перед партійними комітетами і організаціями ставилося завдання активно підтримати ініціативу передових виробничих колективів — широко розгорнути соціалістичне змагання за гідну зустріч славного ювілею дострокове виконання плану другого року дев'ятої п'ятирічки⁷.

Характерною особливістю змагання в цей період було те, що в соціалістичних зобов'язаннях основний наголос робився на кількісних та якісних показниках: рівні зростання продуктивності праці, підвищенні ефективності виробництва, економії сировини й матеріалів, зниженні трудових затрат, поліпшенні якості продукції, освоєнні нової техніки.

Великого поширення набули змагання під гаслами: «50-річчю РСРС — 50 ударних тижнів», «15 республік — 15 ударних вахт» тощо, а також міжреспубліканські трудові естафети. В 1972 р. в усіх областях Української РСР з ініціативи трудящих Львівщини була проведена естафета трудових звершень під девізом «50-річчю РСРС — гідну зустріч». Колективи, що змагалися між собою, створили спеціальні «Книги-естафети», до яких записувалися найвищі виробничі показники, досягнуті трудящими. В урочистій обстановці такі книги передавалися представникам колективу-суперника, завдяки чому забезпечувалася гласність змагання. Це сприяло мобілізації колективів республіки на виконання планових завдань другого року дев'ятої п'ятирічки⁸.

Ініціативу львів'ян підхопили трудівники інших братніх союзних республік. Було засновано міжреспубліканські книги-естафети. Їх передача здійснювалася кращими виробничниками, передовиками п'ятирічки. В червні 1972 р., наприклад, відбулося надзвичайне засідання колегії Міністерства легкої промисловості УРСР. У ньому взяли участь представники партійних організацій і керівники підприємств галузі, працівники міністерства, республіканського комітету профспілки працівників текстильної і легкої промисловості, передовики виробництва. В урочистій обстановці вони прийняли від працівників легкої промисловості Російської Федерації «Книгу-естафету» і рапорт про їх трудові справи у дев'ятій п'ятирічці. Згодом представники ряду підприємств України зробили в книзі запис про свої досягнення. В ньому, зокрема, зазначалося, що підприємства галузі реалізували у 1971 р. понад завдання товарів більш як на 86 млн. крб. Багато робітників підтримали ініціативу російської ткалі Героя Соціалістичної Праці М. С. Іванникової боротися за економію сировини і матеріалів. Це дало змогу зекономити за рік близько 1,5 млн. м тканин. Від робітників України «Книгу-естафету» прийняла представниця Білорусії ткаля Мінського тонкосуконного комбінату Герой Соціалістичної Праці В. М. Соломаха. Ця подія широко висвітлювалася в пресі, по радіо і телебаченню, що сприяло зміцненню інтернаціональної єдності трудящих, вихованню їх у душі дружби народів і взаємодопомоги⁹.

Зміцненню братерського співробітництва радянських народів великою мірою сприяли ювілейні трудові вахти на честь кожної союзної республіки. Для їх організації при обласних, міських та районних комітетах партії, на підприємствах, у колгоспах і радгоспах створювалися спеціальні штаби, до складу яких входили партійні, господарські та профспілкові працівники, передовики п'ятирічки. В положенні про трудові ювілейні вахти вказувалося, що основною метою їх проведення є вдосконалення організації соціалістичного змагання, зростання продуктивності праці й посилення інтернаціонального виховання трудящих.

Вахти розпочиналися мітингами, під час яких урочисто піднімалися державні прапори РСРС і союзних республік. У ці дні в клубах, бібліотеках, червоних куточках, цехах проводилися лекції, тематичні вечори,

⁷ Об идеологической работе КПСС. Сб. документов, с. 361.

⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 415, арк. 44, 45, 48.

⁹ Деснянська правда, 1972, 1 серп.

зустрічі з представниками братніх республік¹⁰. Партійні організації дбали про широке висвітлення результатів ударної праці робітників і колгоспників у період вахт на сторінках багатотиражних та стінних газет, іншими засобами масової інформації. Тільки обласна газета «Гомельская прада» з серпня по листопад 1972 р. надрукувала понад 50 кореспонденцій, присвячених цьому питанню¹¹. Зокрема, в одному з її номерів повідомлялося про роботу партійної організації Гомельського судноремонтного заводу. На цьому підприємстві під час вахт на честь союзних республік широко використовувалися засоби наочної агітації. У цехах на спеціально відведених місцях було вивішено плакати із зображенням гербів союзних республік і стенди з планами-замовленнями для них та відображенням ходу виконання замовлень. Поряд вказувались імена передовиків змагання¹².

Ставши на трудову вахту на честь кожної з п'ятнадцяти республік-сестер, представники всіх націй і народностей нашої країни з честю боролися за виконання рішень XXIV з'їзду партії, глибше усвідомлювали свою належність до великого радянського народу. Прикладом цього може бути робота столярів-збірників Гомельського заводу будівельних деталей Л. Кана, А. Ковальова, П. Дігавця, які в період ударних вахт щоденно виконували особисті виробничі плани на 140—150%¹³. Всього за час ювілейних ударних вахт трудящі Гомельщини випустили продукції більш як на 30 млн. крб., що було вагомим вкладом у виконання завдань дев'ятої п'ятирічки¹⁴.

Значну роль у зміцненні інтернаціональної єдності радянського суспільства відіграли цінні починання передовиків і новаторів виробництва. Динаміку їх розвитку можна простежити на прикладі почину крутильника Чернігівського комбінату хімічного волокна кавалера ордена Леніна комуніста М. С. Паламарчука. Готуючись гідно зустріти 50-ту річницю утворення СРСР, він виступив у газеті «Правда України» з статтею «Хвилинам — рахунок і повне навантаження», в якій запропонував розпочати рух за найраціональніше використання робочого часу та кожної одиниці устаткування¹⁵. Вивчивши досвід роботи М. С. Паламарчука, партком підприємства провів збори партійно-господарського активу з цього питання. Почин новатора був також обговорений на партійних і робітничих зборах, що пройшли в усіх цехах і службах комбінату, випущено спеціальний плакат, який висвітлював суть ініціативи передового виробничника, оформлено спеціальні стенди з фотографіями його прийомів роботи¹⁶.

В березні 1972 р. бюро Чернігівського обкому Компартії України заслухало звіт М. С. Паламарчука про його вклад у виконання завдань дев'ятої п'ятирічки і схвалило зобов'язання робітника виконати особисту п'ятирічку за три роки¹⁷. Воно прийняло постанову «Про ініціативу крутильника Чернігівського комбінату хімічного волокна ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції тов. Паламарчука Миколи Савовича», в якій зобов'язало партійні, профспілкові й комсомольські організації області всіляко сприяти поширенню ініціативи передового робітника, широко пропагувати його досвід у газетах, по радіо і телебаченню¹⁸.

Завдяки організаторській роботі почин був активно підтриманий трудящими області. На Чернігівському комбінаті хімічного волокна до

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 47, спр. 625, арк. 11.

¹¹ Гомельская прада, 1972, жнівень — лістапад (підрахунки авторів).

¹² Гомельская прада, 1972, 19 снежня.

¹³ Гомельская прада, 1972, 21 лістапада.

¹⁴ Деснянська правда, 1972, 3 листоп.

¹⁵ Правда України, 1972, 15 марта.

¹⁶ Правда України, 1972, 18 люня.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 415, арк. 67.

¹⁸ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 21, спр. 10, арк. 128.

кінця 1972 р. у рух «Хвилинам — рахунок і повне навантаження» включилися понад 4 тис. чол., з них 64 — працювали в рахунок 1974 р., а 6 — останнього року дев'ятої п'ятирічки¹⁹.

Патріотичний почин крутильника з України підхопили трудящі братніх республік. Цьому значною мірою сприяли повідомлення про нього в пресі та по радіо, зустрічі новаторів з областей, що змагалися між собою. Так, на Світлогорському заводі штучного волокна (Гомельська обл.) до середини 1974 р. ініціативу М. С. Паламарчука підтримали майже 2,5 тис. чол. На заводі хімічного волокна (Латвійська РСР) досвід роботи чернігівського робітника перейняла передовик праці Ф. Рибаківа. В свою чергу, чернігівські хіміки запозичили у латвійських колег досвід організації роботи полімеризаційного прядильного цеху²⁰.

В період підготовки до 50-річчя утворення СРСР партійні організації приділяли багато уваги встановленню особистих контактів між представниками братніх радянських республік, розвитку індивідуального міжреспубліканського соціалістичного змагання. Велику роботу в цьому напрямі проводили, зокрема, первинні парторганізації. Так, партійні комітети Брянського камвольного і Чернігівського камвольно-суконного комбінатів, готуючись до 50-річчя утворення Союзу РСР, розробили заходи, спрямовані на розвиток змагання між окремими робітниками з метою зміцнення їх дружби і взаємодопомоги²¹. Її передовиками стали О. Гриньов і О. Лях з РРФСР, А. Гаєвець і Н. Скороход з УРСР та багато інших²². Друзі по змаганню підтримували між собою постійні зв'язки, регулярно зустрічалися для підведення підсумків трудового суперництва, укладення нових договорів.

Свідченням непорушної дружби радянських народів було тісне співробітництво трудових колективів союзних республік при впровадженні у виробництво досягнень науково-технічного прогресу. Інженери і робітники об'єднання «Київтрактордеталь», наприклад, допомогли колективам споріднених підприємств Російської Федерації, Казахстану і Узбекистану розробити й освоїти нові автоматичні лінії²³, трудівники Волзького і Щокінського заводів не лише поділилися з чернігівськими камвольниками своїми досягненнями, а й підготували кадри для роботи на новому устаткуванні²⁴.

У липні 1972 р. ЦК КПРС прийняв постанову, в якій визначив порядок підведення підсумків змагання на честь 50-річчя утворення СРСР і заохочення його переможців. У ній підкреслювалося, що в ході ювілейного соціалістичного змагання дедалі більше виявляється його всенародний характер, зміцнюються дружба, співробітництво і товариська взаємодопомога між усіма націями й народностями нашої країни²⁵. Було встановлено ювілейний Почесний знак ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС для нагородження колективів, що добилися найбільших успіхів у змаганні. В цілому по країні цим Почесним знаком було нагороджено понад 3 тис. колективів, з них на Україні — 443, в Білорусії — 36²⁶.

Характерним для цього періоду явищем було нагородження почесними грамотами партійних комітетів і виконавчих комітетів Рад депу-

¹⁹ Деснянська правда, 1972, 30 груд.

²⁰ Деснянська правда, 1972, 26 лип., 1974, 28 лип.

²¹ Партархів Брянського обкому КПРС, ф. 8879, оп. 2, спр. 77, арк. 43—44; Деснянська правда, 1972, 27 верес.

²² Брянський робочий, 1975, 2 марта.

²³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 47, спр. 12, арк. 90.

²⁴ Деснянська правда, 1972, 30 груд.

²⁵ Радянська Україна, 1972, 1 лип.

²⁶ Целищев Н. Н. Великая сила пролетарского интернационализма. М., 1978, с. 88; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. К., 1974. Т. 2, с. 288; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. Минск, 1974, с. 125.

татів трудящих колективів інших союзних республік. Наприклад, Климовські райком КПРС і виконком Ради депутатів трудящих нагородили колективи господарств «Дружба», «Перемога», «Семенівський» (Чернігівська обл.), «Червоний партизан», ім. В. І. Леніна (Гомельська обл.) почесними грамотами за успіхи в соціалістичному змаганні та активну роботу по зміцненню дружби народів СРСР ²⁷.

Ще одним виявом глибокого інтернаціоналізму радянських людей був рух «тисячників». Разом з гірниками інших союзних республік члени бригад шахтарів Донбасу, очолюваних І. Стрельченком з шахти «Трудівська», В. Мурзенком з шахти «Червоний партизан» та А. Таценком з шахти ім. 50-річчя Радянської України, виступили ініціаторами цього руху, суть якого полягала у видобуванні з одного механізованого очисного вибою тисячі і більше тонн вугілля на добу. Його, як й інші починання робітників, високо оцінив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС ²⁸.

Почин передовиків підхопили гірники всіх вугільних басейнів країни. Понад 400 бригад — учасниць нової форми соцзмагання — в 1974 р. дали більш як чверть усього підземного видобутку вугілля і сланців. Загалом за роки дев'ятої п'ятирічки шахтарі Радянської України відвантажили додатково до плану понад 30 млн. т вугілля, тобто значно більше, ніж у 1966—1970 рр. Досвід гірників-новаторів широко використовувався сталеварами, машинобудівниками, портовими робітниками, трудівниками інших галузей народного господарства.

Значне піднесення творчої активності робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції викликала підготовка до святкування 30-ї річниці Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. У постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» підкреслювалося, що це свято відзначатиметься як інтернаціональне свято всіх прогресивних сил світу. Центральний Комітет зобов'язав партійні організації проводити всю роботу в зв'язку з підготовкою до нього під знаком мобілізації трудящих на успішне виконання рішень XXIV з'їзду КПРС і соціалістичних зобов'язань по достроковому виконанню і перевиконанню планів 1975 р. й дев'ятої п'ятирічки у цілому ²⁹.

Керуючись настановами ЦК КПРС, партійні організації всіляко підтримували і поширювали патріотичні, глибоко інтернаціоналістські за своєю сутністю починання трудящих. 14 січня 1975 р. газета «Правда України» надрукувала відкритий лист групи ветеранів війни й праці. Вони звернулися до своїх товаришів — учасників Великої Вітчизняної війни — із закликом працювати під девізом «В праці, як у бою». Центральний Комітет Компартії України схвалив цей почин ³⁰. Ініціатива передовиків була підтримана трудящими всієї республіки. Ставши на трудову вахту, ветерани війни, які працювали на чернігівському заводі «Жовтневий молот», зобов'язалися відпрацювати по 2 дні щомісяця у фонд дев'ятої п'ятирічки. Це дало можливість підприємству одержати додатково продукції більш як на 30 тис. руб. ³¹

Разом з ветеранами в русі за гідну зустріч свята Перемоги взяла участь молодь з усіх союзних республік. Зокрема, близько 4 тис. комсомольців Брянщини достроково, до дня Перемоги, виконали особисті плани шести місяців завершального року дев'ятої п'ятирічки ³². Їх приклад наслідувала й молодь інших суміжних областей братніх республік. Це стало ще одним свідченням морально-політичної єдності радян-

²⁷ Советские архивы, 1977, № 5, с. 105.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 85.

²⁹ Об идеологической работе КПСС. Сб. документов, с. 422—424.

³⁰ Правда Украины, 1975, 14 янв.

³¹ Деснянська правда, 1975, 24 січ.

³² Партархів Брянського обкому КПРС, ф. 8879, оп. 2, спр. 89, арк. 40.

ського суспільства, непорушного зв'язку всіх поколінь трудящих Країни Рад.

У суміжних областях РРФСР, БРСР і УРСР дальшого розвитку в досліджуваний період набула й така форма інтернаціонального співробітництва, як проведення спільних суботників на кордонах братніх республік. За традицією вони проходили в садах, парках і дібровах дружиб на межі Сумської та Курської, Чернігівської та Брянської, Гомельської та Житомирської областей. Наприклад, під час ленінського комуністичного суботника 1975 р. на кордоні Російської Федерації, Білорусії і України трудящі Брянська, Гомеля, Чернігова, Добруша, Климова, Городні та Щорса взяли участь у спорудженні Монумента дружиб. Глибоко символічно, що його відкриття відбулося напередодні 30-ї річниці Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні³³.

Багато цінних починань виникло в ході змагання трудящих — представників багатонаціональної сім'ї народів СРСР — за гідну зустріч XXV з'їзду партії. Широкого розповсюдження, зокрема, набув рух «XXV з'їзду КПРС — 25 ударних вахт». Опублікування в пресі постанови Центрального Комітету партії «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС»³⁴ викликало нову хвилю патріотичного піднесення серед працівників усіх галузей народного господарства. Так, передові колгоспниці Н. Кушан з Чернігівської області, Н. Фоменко з Брянської та Н. Зінченко з Гомельщини звернулися до трудівників ланів і ферм областей, що змагалися між собою, із закликом ще активніше включитися у передз'їздовське змагання і перевиконати річні завдання 1975 р. і п'ятирічки в цілому³⁵. На цей заклик оперативно відгукнулися працівники сільського господарства Гомельського, Мозирського, Городнянського, Ріпкинського та інших районів суміжних областей РРФСР, БРСР і УРСР.

Участь у передз'їздовському змаганні сприяла ще більшому зміцненню інтернаціоналістських переконань радянських людей, успішному виконанню народногосподарських планів дев'ятої п'ятирічки. Наприклад, учасники ударної вахти на честь XXV з'їзду КПРС Т. І. Трофимович (БРСР), С. І. Луговська (УРСР) та інші виконали особисті п'ятирічні плани більш як на рік раніше від встановлених строків³⁶.

Для підвищення ролі міжреспубліканського соціалістичного змагання у зміцненні інтернаціональної єдності радянського суспільства велике значення мала діяльність засобів масової інформації, насамперед друкованих органів. Керуючись постановою ЦК КПРС від 3 квітня 1973 р. «Про висвітлення соціалістичного змагання в пресі Литовської РСР»³⁷, партійні організації стали більше уваги приділяти міжреспубліканському соціалістичному змаганню як важливому засобу розвитку дружиб народів СРСР. Преса України, наприклад, у роки дев'ятої п'ятирічки при висвітленні тем пролетарського інтернаціоналізму і дружиб народів СРСР показувала широкий розмах змагання.

Цінний досвід роботи у цьому напрямі нагромадили журналісти суміжних областей РРФСР, БРСР і УРСР. У 1971—1975 рр. збільшилася кількість матеріалів, вміщених на сторінках обласних, міськрайонних і районних газет, з питань міжреспубліканського соціалістичного змагання. Замітки про успіхи трудящих братніх республік друкувалися під рубриками «У наших друзів по змаганню», «У наших сусідів» та ін. Преса суміжних областей братніх республік регулярно висвітлювала хід і підсумки міжреспубліканського змагання трудових колективів. Тільки в 1974—1975 рр. газети «Брянский рабочий», «Гомельская прау-

³³ Деснянська правда, 1975, 20 трав.

³⁴ Правда, 1975, 22 авг.

³⁵ Авангард, 1975, 5 дек.

³⁶ Деснянська правда, 1975, 27 груд.

³⁷ Об идеологической работе КПСС. Сб. документов, с. 622—626.

да» і «Деснянська правда» (Чернігів) надрукували на своїх сторінках понад 30 кореспонденцій, присвячених цьому питанню.

Пояд з інформацією про трудове суперництво газети пропагували передовий виробничий досвід трудящих сусідніх областей. В одному з номерів «Деснянська правда» вмістила розповідь про передові методи праці брянського залізничника В. В. Шсмахова. Разом із своїми товаришами він зобов'язався за чотири роки досягти рівня продуктивності праці, наміченого на кінець п'ятирічки, зекономивши при цьому 100 тис. квт/год. електроенергії. Незабаром почин новатора підхопили понад 1 тис. машиністів³⁸.

Редакції газет суміжних областей Російської Федерації, України і Білорусії практикували обмін матеріалами про трудові успіхи товаришів по змагання, проводили спільні наради журналістів, поїздки по прикордонних районах братніх республік³⁹. З 1960 р. за прикладом редакцій «Зарі Востока» (Тбілісі), «Бакинского рабочего» і «Коммуниста» (Єреван) у країні почало практикуватися видання об'єднаних номерів газет сусідніх республік і областей, присвячених братерству радянських народів⁴⁰. Перший об'єднаний номер брянської, гомельської і чернігівської обласних газет було випущено 23 грудня 1962 р. до 40-ї річниці утворення СРСР. Проте в роки, що передували дев'ятій п'ятирічці, випуск таких номерів був епізодичним. У 1971—1975 рр. вони стали виходити регулярно — двічі на рік. В об'єднаних номерах вміщувалися хроніка міжреспубліканського змагання, інформація про досягнення трудящих братніх республік у господарському і культурному будівництві, висвітлювалися взаємодопомога і співробітництво всіх націй і народностей Радянського Союзу.

Працівники радіомовлення суміжних областей братніх республік готували об'єднані радіопередачі. Щосуботи в один і той же час у Брянській, Гомельській та Чернігівській областях виходив в ефір радіожурнал «Над Дніпром, Десною і Сожем». Він включав репортажі із заводів, колгоспів і радгоспів, виступи передовиків виробництва тощо⁴¹.

Участь у соціалістичному змаганні дає трудящим можливість наочно переконаватися в перевагах радянського способу життя, невід'ємною рисою якого є лєнінська дружба народів. У ході міжреспубліканського змагання під впливом політико-виховної роботи партійних організацій у радянських людей складаються міцні інтернаціоналістські переконання. В свою чергу, зростання інтернаціоналістської свідомості має сприяє новому творчому піднесенню робітників, колгоспників і трудової інтелігенції.

Отже, міжреспубліканське соціалістичне змагання в роки дев'ятої п'ятирічки набуло надзвичайно широкого розмаху, причому не тільки на рівні окремих бригад, дільниць або підприємств, а й цілих галузей народного господарства, а також районів, міст, областей, республік. Водночас відбувалося його поглиблення від бригади, дільниці, підприємства до індивідуального трудового суперництва.

Розвиток дружніх зв'язків між трудящими всіх націй і народностей Радянського Союзу у ході міжреспубліканського соціалістичного змагання характеризувався активізацією обміну делегаціями трудових колективів братніх республік, збільшенням кількості міжреспубліканських виробничих нарад, регулярним висвітленням засобами масової інформації творчого співробітництва народів СРСР. Усе це сприяло значному розширенню сфери застосування передового виробничого досвіду, давало можливість кожному трудівнику глибше відчувати спільність зусиль усіх радянських народів у справі побудови комуністичного

³⁸ Деснянська правда, 1971, 29 груд.

³⁹ Гомельская правда, 1971, 10 вересня, 14 листопада, 1972, 30 снежня.

⁴⁰ Ермаков Ф. И. КПСС — организатор братского сотрудничества народов СССР в создании материально-технической базы коммунизма. Саратов, 1972, с. 181.

⁴¹ В семье единой. К., 1977, с. 115.

суспільства, усвідомити свою роль і місце в боротьбі за виконання народногосподарських планів, свій інтернаціональний обов'язок.

Міжреспубліканське соціалістичне змагання є не лише важливим рушієм економічного розвитку країни, а й могутнім засобом інтернаціонального виховання трудящих. Воно сприяє виробленню у радянських людей «чуття єдиної родини», якостей справжнього інтернаціоналіста, що несе відповідальність за певну ділянку комуністичного будівництва.

Новим виявом інтернаціональної єдності радянського суспільства стало соціалістичне змагання за гідну зустріч двох знаменних дат — 60-річчя утворення СРСР і 65-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Трудящі всіх союзних республік, країв та областей показують чудові приклади ударної праці, демонструючи тим самим одностайну підтримку внутрішньої та зовнішньої політики партії, неухильну рішучість зміцнювати економічну й оборонну могутність нашої багатонаціональної Батьківщини.

И. В. Шульга, А. В. Власенко

РОЛЬ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ БРАТСКИХ РЕСПУБЛИК В УКРЕПЛЕНИИ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА (1971—1975 гг.)

Р е з ю м е

В статье на материалах смежных областей РСФСР, УССР и БССР рассматриваются вопросы партийного руководства межреспубликанским социалистическим соревнованием в годы девятой пятилетки, показано его значение для укрепления дружбы и интернационального единства народов СССР.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — ПРОВІДНА СИЛА СПІВРОБІТНИЦТВА НАРОДІВ СРСР У ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ (1928—1937 рр.)

Революційно-перетворююча місія пролетаріату знаходить свій вияв у тому, що він об'єднує і згуртовує трудящих усіх національностей на класовій основі в ході боротьби за їх соціальне й національне визволення. Інтернаціоналізм — невід'ємна риса робітничого класу, одне з джерел його соціально-політичної активності, багатогранної діяльності по зміцненню дружби та єдності народів. Однак, як неодноразово підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, лише в соціалістичному суспільстві створюються умови для об'єднання націй на основі спільності їх інтересів. «Щоб народи могли дійсно об'єднатися, — наголошував К. Маркс, — у них повинні бути спільні інтереси. Щоб їх інтереси могли бути спільними, повинні бути знищені існуючі відносини власності, бо існуючі відносини власності зумовлюють експлуатацію одних народів іншими; в знищенні існуючих відносин власності заінтересований тільки робітничий клас. Тільки він один і спроможний це зробити»¹.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Про Польщу. Промови на міжнародному мітингу в Лондоні, присвяченому 17-им роковинам польського повстання 1830 р., 29 листопада 1847 року. Промова Маркса. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 359.

Велика Жовтнева соціалістична революція, провідною силою якої виступив пролетаріат Росії на чолі з Комуністичною партією, поклала початок встановленню нового типу міжнаціональних відносин. «Жовтень розбив кайдани соціального і національного гніту,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— підніс до самостійної історичної творчості всі народи нашої країни. Встановлення влади робітничого класу, суспільної власності на засоби виробництва заклало міцний фундамент вільного розвитку всіх націй і народностей, їх тісної єдності і дружби»².

Закономірним результатом перемоги Великого Жовтня стало утворення Союзу РСР — єдиної союзної багатонаціональної держави робітників і селян. Воно відкрило нові, небачені раніше можливості для зміцнення міжреспубліканського співробітництва й взаємодопомоги в розвитку соціалістичної економіки, науки та культури. «Об'єднання радянських республік у Союз РСР примножило сили і можливості народів країни в будівництві соціалізму»³,— зазначається у Конституції СРСР. Надалі співробітництво братніх народів Радянської країни розвивалося на міцній основі їх добровільного союзу. Ідейною основою, серцевиною дружби та співробітництва націй і народностей СРСР була і є марксистсько-ленінська ідеологія. Радянський лад, суспільна власність на основні засоби виробництва, спільна мета — будівництво соціалізму створили політичну і соціально-економічну основу для постійного зміцнення єдності всіх націй та народностей нашої країни.

Братерське співробітництво народів у будівництві соціалізму є важливим принципом пролетарського інтернаціоналізму. Він знайшов відображення і в процесі культурних перетворень у СРСР в період розгорнутого будівництва соціалізму. Саме тоді Радянська держава досягла вирішальних успіхів у проведенні культурної революції, досягненні фактичної рівності всіх націй і народностей Союзу РСР.

Подолання економічної та культурної відсталості народів окраїн колишньої царської Росії в умовах переходу від капіталізму до соціалізму було одним з основних напрямів діяльності робітничого класу, центральним завданням партії у галузі національних відносин. Його розв'язання стало можливим лише завдяки різнобічній допомозі пригнобленим у минулому націям і народностям з боку більш розвинутих народів країни, насамперед російського народу, зокрема робітничого класу. «Така допомога, готовність йти на величезні зусилля і, скажемо прямо, на жертви в ім'я подолання відсталості національних окраїн, їх прискореного розвитку була заповідана пролетаріатові Росії Леніним як високий інтернаціональний обов'язок,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв.— І російський робітничий клас, російський народ цей обов'язок з честю виконали»⁴. Російський робітничий клас високо ніс прапор пролетарського інтернаціоналізму, виступав «провідною силою інтернаціонального згуртування»⁵. Інші національні загони робітничого класу СРСР сприймали кращі традиції своїх російських братів, досвід їх творчої праці, вчилися у них згуртованості й організованості.

Одними з важливих і невідкладних завдань, спільно розв'язуваних братніми народами в ході виконання ленінської програми культурної революції, були ліквідація масової неписьменності та розвиток загальноосвітньої школи. У всебічному піднесенні культурно-освітнього рівня

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3—4.

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 3.

⁴ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 50.

⁵ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 4.

різних народів В. І. Ленін вбачав важливий фактор згуртування робітників усіх націй. «...Треба добиватися об'єднання націй у шкільній справі, щоб у школі підготовлялося те, що в житті здійснюється»⁶, — писав Володимир Ілліч ще у 1913 р.

Радянський уряд подавав велику фінансову допомогу народам колишніх окраїн у піднесенні їх освіти. Зокрема, її постійно одержували й трудящі Української СРР, що сприяло розвитку в республіці нової, соціалістичної культури. В тісному контакті вирішували спільні проблеми народні комісаріати освіти обох радянських республік, товариства «Долой неграмотность» РСФРР і «Геть неписьменність» УСРР. Вони регулярно обмінювалися делегаціями. Їх представники брали участь у республіканських з'їздах і нарадах, вивчали на місцях досвід роботи по організації освіти трудящих. Всеросійська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності, Центральне видавництво народів СРСР готували велику кількість підручників і посібників національними мовами, в тому числі українською. Так, у 1928 р. в Центрвидав СРСР вийшло понад 140 назв книг 37 мовами для навчання неписьменних і малописьменних⁷. Для шкіл України з Російської Федерації надходило навчальне обладнання й приладдя. Спеціальні бригади, до складу яких входили вчителі та робітники, неодноразово виїжджали в братні республіки для обміну досвідом роботи по розвитку системи народної освіти.

Велике значення для зміцнення взаємозв'язків братніх республік у галузі народної освіти мало соціалістичне змагання, на необхідність використання якого в культурному будівництві неодноразово вказував В. І. Ленін. Так, наприкінці 20-х років у країні розгорнулося міжреспубліканське змагання за кращу постановку справи ліквідації неписьменності, зміцнення матеріальної бази всесобучу, будівництво нових шкільних приміщень, підготовку педагогічних кадрів. У 1929 р. договір на соціалістичне змагання уклали товариства «Долой неграмотность» РСФРР і «Геть неписьменність» УСРР. Особлива увага в ньому приділялася ліквідації неписьменності серед населення національних меншостей союзних республік. Арбітрами трудового суперництва виступили редакції газет «Правда», «Комуніст» і колектив московського заводу «Красный Октябрь», що безпосередньо свідчило про важливу роль промислового пролетаріату у здійсненні культурної революції.

У соціалістичне змагання включилося багато колективів фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Так, Московський електрозавод змагався з Харківським паровозобудівним, колектив Дніпробуду, де було майже 10 тис. неписьменних, — з Магнітобудом. Трудове суперництво сприяло прискоренню ліквідації неписьменності, підвищенню культурно-технічного рівня робітників, зростанню продуктивності праці й достроковому виконанню плану. «...На кожному вирішальному етапі соціалістичного будівництва, в кожній новій фазі нашого росту, — підкреслював генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор на XI з'їзді Компартії України, — проявлявся ентузіазм робітничого класу, ентузіазм, що породжував нові сили і відкривав нові творчі джерела»⁸.

Ініціаторами багатьох цінних починів у галузі шкільного будівництва виступали робітники, комуністи столиці Радянської держави — Москви, міста, яке нерозривно зв'язане з ім'ям і справами В. І. Леніна. Ще на зорі Радянської влади Володимир Ілліч висловлював надію, що московські пролетарі послужать зразком, «...за яким будуть йти робіт-

⁶ Ленін В. І. Про «культурно-національну» автономію. — Повне зібр. творів, т. 24, с. 168.

⁷ Центральний державний архів РРФСР, ф. 2306, оп. 69, спр. 1347, арк. 27; спр. 1522, арк. 13.

⁸ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стен. звіт. Харків, 1930, с. 27.

ники інших міст»⁹. Час підтвердив правоту ленінських сподівань. Москвичі, Московська партійна організація упевнено йшли в авангарді будівників соціалізму, в тому числі в справі розвитку народної освіти. Зокрема, у 30-і роки в ході міжреспубліканського соціалістичного змагання робітничий клас столиці виступив ініціатором встановлення шефства робітників над органами народної освіти, достроковим введенням у дію шкільних новобудов, здійснення постійного контролю за виконанням рішень і постанов ЦК ВКП(б) про школу. Ці ініціативи були нагло підтримані робітничим класом України.

Колективи промислових підприємств братніх республік, використовуючи позитивний досвід, нагромаджений у ході соціалістичного змагання, посилювали допомогу школі. Таким чином втілювалася в життя вказівка В. І. Леніна про те, щоб «...робітники всіх національно-стей *спільно* проводили... пролетарську політику в шкільній справі...»¹⁰

Соціалістичне змагання сприяло розширенню контактів між братніми народами, активізації зусиль громадськості на боротьбу за ліквідацію неписьменності, за перебудову роботи школи, зміцнення матеріально-технічної бази системи народної освіти. Участь у ньому благотворно впливала на виховання трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Комуністична партія і Радянський уряд проводили величезну роботу, спрямовану на забезпечення випереджаючих темпів розвитку системи народної освіти та культури найвідсталіших раніше національностей, створення в національних районах нової, радянської школи, організації прискореної підготовки учительських кадрів. Значну роль у цьому відіграла Всесоюзна нарада при ЦК ВКП(б) з питань агітації, пропаганди і культурного будівництва (травень — червень 1928 р.), на якій було розроблено конкретні заходи щодо масової підготовки кадрів для найбільш відсталих районів СРСР, зокрема направлення туди вчителів з центральних областей, а також виділення більшої кількості місць у вузах для представників інших союзних республік, розширення мережі педагогічних навчальних закладів¹¹.

Вірний інтернаціональному обов'язку, робітничий клас Радянської України також брав участь у поданні допомоги в розвитку культури відсталих у минулому народів країни, надсилаючи їм обладнання й устаткування для шкіл і шкільних майстерень, радіо- та кіноустановки, підручники і навчальні посібники. На початку 30-х років в УСРР проводилася масова кампанія допомоги національним окраїнам кадрами. Лише у 1930 р. до республік Середньої Азії, Казахстану, Закавказзя, районів Уралу, Сибіру і Далекого Сходу на постійну роботу виїхали з України близько тисячі вчителів¹².

На початку 30-х років у національні райони СРСР з України прибули сотні двадцятип'ятитисячників, які, борючись за соціалістичну перебудову села, водночас проводили велику роботу по піднесенню його культури. Ряд робітничих колективів УСРР встановив шефські зв'язки з мешканцями сіл інших братніх республік. Зокрема, робітники підприємств п'яти районів Артемівського округу шефствували над п'ятьма селами Середнього Поволжя. Колектив Одеського шкіряного заводу подавав значну шефську допомогу населенню молдавського села Васильєвка¹³. Сотні робітничих бригад республіки періодично виїжджали в національні райони країни для організації й проведення господар-

⁹ Ленін В. І. Промова на засіданні Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів 6 березня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 190.

¹⁰ Ленін В. І. Національний склад учнів у російській школі. — Повне збір. творів, т. 24, с. 211.

¹¹ КПСС о культуре, просвещении и науке. Сб. док. М., 1963, с. 183—184.

¹² Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К., 1981, с. 46.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1042, арк. 117.

ських, а також культурно-освітніх кампаній. III пленум Узбецької Ради профспілок, який відбувся у грудні 1930 р., зазначав, що відрядження з промислових центрів робітничих бригад стало однією «з кращих форм дійової допомоги трудящому дехканству в подоланні загальної та агрономічної неписьменності, допомоги в організації колгоспів, практичної роботи по піднесенню культурного рівня трудових дехканських мас шляхом організації бібліотек, радіо, кіно, лекцій, бесід і т. д.»¹⁴

Масове будівництво шкіл, клубів, бібліотек і кінотеатрів, що розпочалося у національних республіках за активною участю робітників промислових центрів, дало можливість використати ці заклади для піднесення культурно-освітнього рівня трудящих, посилення процесу формування єдиної багатонаціональної радянської культури.

Дальшого розвитку набув вплив робітничого класу промислових центрів на піднесення освіти в братніх республіках у роки другої п'ятирічки. У той період наркомоси, громадські організації здійснювали велику роботу по завершенню ліквідації неписьменності, вдосконаленню системи народної освіти, розгортанню всеобучу тощо. У квітні 1933 р. народні комісаріати освіти РСФРР і УСРР прийняли спільну постанову «Уніфікація програм і підручників з ряду дисциплін у школах РСФРР і УСРР», спрямовану на посилення інтернаціонального виховання і поліпшення якості стабільних підручників¹⁵. Наркомос РСФРР передав НКО УСРР понад 60 підготовлених до видання уніфікованих підручників та їх рукописів¹⁶. Крім того, відомі спеціалісти-педагоги і робітничі колективи Москви, Ленінграда, Ростова та інших міст взяли участь у написанні та випуску спеціальної навчальної літератури для шкіл нашої республіки.

У школах Української СРР використовувалися програми і підручники з математики, фізики, хімії, природознавства, креслення, російської та іноземних мов, історії, географії, розроблені Наркомосом РСФРР.

Посилення впливу робітничого класу на комуністичне виховання підростаючого покоління знайшло вияв у дальшій інтернаціоналізації навчально-виховного процесу. Цьому сприяло запровадження в школах нових дисциплін, включення до навчальних програм із суспільствознавства, мов, літератури, історії, географії відомостей про розвиток національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва.

Завдяки постійній увазі робітничого класу та його партії радянська загальноосвітня школа давала учням міцні знання основ наук, формувала у них марксистсько-ленінський світогляд, комуністичні переконання. Як зазначалося у постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 28 травня 1936 р. «Про школу і шкільне будівництво», народна освіта Радянської України стала важливим фактором у вихованні інтернаціональної свідомості мас¹⁷.

Робітничий клас і Комуністична партія постійно піклувалися про зміцнення інтернаціональних основ радянської вищої і середньої спеціальної школи. Партія виходила з того, що недоцільно готувати кадри з усіх спеціальностей у кожній радянській республіці, а слід обов'язково враховувати наявність відповідних умов і потреб. При цьому в певних навчальних закладах готувалися кадри й для інших республік. Така спеціалізація вузів об'єктивно сприяла посиленню дружніх взаємозв'язків між братніми народами.

Робітничий клас Радянської Росії постійно допомагав трудящим

¹⁴ История рабочего класса Узбекистана. Ташкент, 1964. Т. I, с. 187.

¹⁵ Культурная жизнь в СССР. 1928—1941. Хроника. М., 1976, с. 232; Комуніст, 1933, 11 квіт.

¹⁶ Комуніст, 1933, 5 черв.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Зб. документів. К., 1959. Т. I, с. 686.

братніх республік зміцнювати матеріальну базу навчальних закладів, створювати нові вузи і технікуми, організовувати і обладнувати лабораторії, кабінети, майстерні. Взаємний обмін досвідом будівництва вищої школи сприяв удосконаленню форм її організації. Зокрема, досвід РСФРР по розвитку університетської освіти був використаний для підготовки в Українській СРР висококваліфікованих спеціалістів з широким науково-теоретичним і політичним світоглядом. У той же час перевірений на практиці досвід Радянської України по організації підготовки медичних працівників вищої кваліфікації в спеціальних інститутах був запозичений у 30-і роки Російською Федерацією.

В 20-х роках у практику міжреспубліканських відносин у галузі освіти міцно ввійшла так звана система бронювання місць. Навчання представників корінної національності певної республіки в навчальних закладах інших республік було дійовою формою подання допомоги в підготовці кадрів радянської національної інтелігенції. Виникнувши у перші роки Радянської влади, ця форма взаємодопомоги набула ще більшого розвитку і конкретного характеру в роки перших п'ятирічок. Якщо в 1928 р. у вузах, технікумах і на робітфаках Російської Федерації навчалися 8017 студентів-українців, то в 1933 р. — 39464¹⁸. Вискокваліфіковані кадри для Радянської України, інших союзних республік готувалися в кращих вузах Москви, Ленінграда, Воронежа, Ростова та інших міст Радянської Росії. Це свідчило про зміцнення співробітництва між братніми республіками в галузі освіти.

Поліпшувався також соціальний склад національної інтелігенції. Робітничі колективи рекомендували на навчання, як правило, передовиків виробництва, комуністів, профспілкових і комсомольських активістів. Так, у 1936 р. в різних навчальних закладах СРСР підвищували свій професійний рівень 877 передових робітників Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського, 350 — Харківського тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе¹⁹. Студентами Московської промакадемії були, зокрема, М. О. Ізотов, О. Г. Стаханов, Д. М. Концедалов, М. М. Мазай, Ф. Н. Артюхов. У вузах Радянської Росії в ті роки здобув освіту ряд відомих спеціалістів народного господарства, діячів науки і культури Української СРР. Це авіаконструктор О. К. Антонов, дирсктор шахти ім. Димитрова комбінату «Червоноармійськвугілля» І. Г. Жуков, директор заводу «Запоріжсталь» Л. Д. Юпко та інші.

Розвиваючи й поглиблюючи творчі зв'язки між трудящими УСРР і РСФРР, робітничий клас подавав значну допомогу в підготовці кадрів народної інтелігенції для братніх республік. У вузах і технікумах Української СРР бронювалася значна кількість місць для молоді з Білорусії, Молдавії, республік Середньої Азії та Казахстану. Наприклад, у 1928 р. в навчальних закладах Києва навчувалося 250 студентів з Білоруської СРР²⁰. 237 місць було виділено у вузах і технікумах Наркомосу України в 1930—1931 рр. для Казахстану²¹. Крім того, для казахської молоді бронювалися місця в навчальних закладах Наркомзему УСРР, Наркомтяжпрому УСРР, Наркомторгу УСРР, Вукоопспілки та ін. У Донецькому гірничому інституті було відкрито спеціальне відділення для казахської молоді. В 1937 р. після його закінчення перші гірничі інженери повернулися в Караганду. Агібаєв став головним інженером шахти № 48, Сагінов — начальником гірничого нагляду, Сергазін — заступником керуючого трестом²². Протягом 1931—1937 рр.

¹⁸ Народное хозяйство и культурное строительство РСФСР. М., 1935, с. 287.

¹⁹ Комуніст, 1936, 30 верес.; Ударник, 1936, 29 лют.

²⁰ Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. К., 1978, с. 103.

²¹ Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР, 1930, № 50, с. 4; Пролетарська правда, 1932, 2 серп.

²² Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк. М., 1975, с. 330.

до Караганди з Донбасу приїхали працювати 1180 кваліфікованих робітників, інженерів і техніків²³, що сприяло згуртуванню інтернаціональних виробничих колективів, взаємозбагаченню й зближенню культурного рівня трудящих різних національностей, зміцненню дружби між ними.

Навчання юнаків і дівчат з національних республік у провідних вузівських центрах країни мало велике значення для їх інтернаціонального виховання на героїчних традиціях російського робітничого класу, яскравих зразках безкорисливої дружби, співробітництва і взаємодопомоги народів нашої Батьківщини.

В країні проводилася величезна робота по раціональному розподілу і використанню молодих спеціалістів. Виходячи із загальнодержавних інтересів, вузи і технікуми Української СРР направляли своїх випускників і в інші радянські республіки. Зокрема, у 1931 р. 452 випускники (28% їх загальної кількості) інститутів соціального виховання і педтехнікумів України почали працювати в Молдавії, Казахстані, республіках Закавказзя, Центрально-Чорноземній області Російської Федерації²⁴. 412 молодих спеціалістів сільського господарства та педагогів, які закінчили вищі і середні спеціальні навчальні заклади УСРР у 1932 р., також прибули на постійну роботу в братні республіки²⁵. Міжреспубліканський обмін кадрами спеціалістів був однією з поширених форм взаємодопомоги радянських народів, яку використовував робітничий клас.

Науково-педагогічні кадри, підготовлені в Українській СРР, разом з посланцями Москви і Ленінграда брали участь у створенні вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у Білорусії, Казахстані, Грузії, Азербайджані, Молдавії, Киргизії та інших союзних республіках. З активною братерською допомогою російського народу і його робітничого класу в 1934 р. було створено Казахський державний університет ім. С. М. Кірова. Вузи Москви і Ленінграда направили в Алма-Ату викладачів, а також надіслали туди лабораторне устаткування, навчальні посібники, книжки. Створеному в 1934 р. Казахському металургійному інституту було передано значну частину обладнання лабораторій Краматорського машинобудівного і Криворізького гірничорудного інститутів²⁶.

Навчальні заклади братніх республік обмінювалися делегаціями, а також досвідом проведення навчально-виховної роботи і виробничої практики, методичними посібниками, влаштовували екскурсії для викладачів і студентів у сусідні вузи для ознайомлення з організацією в них науково-дослідної діяльності. В 1932 р. розгорнулося всесоюзне соціалістичне змагання вузів і технікумів. Усе це сприяло успішному формуванню за короткий строк численних кадрів радянської багатонаціональної інтелігенції.

У процесі здійснення культурної революції Комуністична партія надавала важливого значення співробітництву братніх республік у галузі науки. Організуючи і спрямовуючи його, вона прагнула зміцнити союз науки з виробництвом. Робітникам у співдружності з ученими й інженерами належала вирішальна роль у впровадженні у виробництво досягнень науки й техніки, створенні та вдосконаленні нових приладів і устаткування. Робітничий клас виступив могутньою рушійною силою у розвитку науки.

Величезна роль у зміцненні міжреспубліканських наукових зв'язків належала АН СРСР. Як провідний центр розвитку науки в Радянському Союзі, вона справляла вирішальний вплив на становлення і розви-

²³ Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. М., 1976, с. 338.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1899, арк. 53.

²⁵ Там же, спр. 2098, арк. 12; спр. 1942, арк. 132.

²⁶ Правда Украины, 1970, 20 авг.

ток фундаментальних досліджень у братніх республіках. При її активному сприянні була здійснена, зокрема, докорінна перебудова роботи Всеукраїнської академії наук. В інтересах соціалістичного будівництва в УСРР розвивалися нові напрями досліджень, готувалися національні кадри.

Безкорислива братерська допомога російського народу, його робітничого класу була одним з джерел зростання і зміцнення наукового потенціалу нашої республіки. Немало відомих російських радянських учених доклали багато зусиль до створення наукових установ Радянської України. Так, при допомозі колективів фізичних інститутів Російської Федерації, насамперед Ленінградського фізико-технічного, розвивалися фізичні науки в УСРР. У 1928 р. з ініціативи його директора академіка А. Ф. Іоффе і при активному сприянні В. В. Куйбишева і Г. К. Орджонікідзе в Харкові було відкрито Український фізико-технічний інститут, а згодом — подібні інститути в Дніпропетровську і Києві. Для зміцнення цих науково-дослідних закладів з Ленінграда на Україну прибула група молодих учених, які стали організаторами досліджень у новостворених інститутах. Зокрема, у Харків переїхали В. В. Гей, Д. І. Іваненко, О. І. Лейпунський, І. В. Обраїмов, К. Д. Синельников та інші, в Дніпропетровськ — Г. В. Курдюмов²⁷.

Заводи, дослідні інститути, лабораторії, вузи Російської Федерації поставляли для наукових установ, навчальних закладів Радянської України новітнє обладнання і устаткування, допомагали збагачувати їх бібліотечний фонд. Протягом перших двадцяти років Радянської влади з бібліотек Москви і Ленінграда в УСРР надійшло багато сотень тисяч примірників книг. Зокрема, лише Харківська державна бібліотека ім. В. Г. Короленка одержала з Російської Федерації в 1927—1930 рр. майже 187 тис. книг²⁸. Бібліотеки Києва, Харкова, Дніпропетровська та Одеси постійно забезпечувалися всіма виданнями, які виходили на території СРСР. Щороку вони одержували майже 50 тис. томів. У 1928 р. ВУАН здійснювала регулярний обмін своїми виданнями з 117 науковими установами союзних республік²⁹. Постійне розширення контактів між ними сприяло зростанню фондів бібліотек, поповненню їх новою літературою.

Виникнення в Українській СРР нових наукових напрямів, установ, організацій, об'єднань, рад, комісій, товариств, розширення і зміцнення матеріальної бази для дослідницьких робіт свідчили про зростання ролі науки республіки у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва. Принципи організації науково-дослідних установ на Україні були такими, як і в усьому Радянському Союзі. Це сприяло збільшенню вкладу вчених у здійснення корінних революційних перетворень в економіці і культурі СРСР.

Розширення масштабів всебічного співробітництва братніх республік у процесі соціалістичного будівництва знайшло відображення і в діяльності творчих колективів. З 1930 р. налагоджується співробітництво вчених Української РСР з науковцями Азербайджану, Білорусії, Казахстану, Киргизії, Узбекистану. Ряд актуальних питань розвитку науки розв'язувався ученими і спеціалістами на галузевих всесоюзних та республіканських наукових з'їздах, конференціях і нарадах. Як правило, склад їх учасників був багатонаціональним.

Револьюційно-перетворююча діяльність робітничого класу забезпечила розширення фронту наукових досліджень в усіх радянських республіках. Учені і спеціалісти всієї країни плідно працювали над розв'язанням важливих завдань розвитку економіки і культури, разом з робітничим класом внесли вирішальний вклад у здійснення ленінсько-

²⁷ Есаков В. Д. Советская наука в годы первой пятилетки. М., 1971, с. 160.

²⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 9, спр. 361, арк. 163.

²⁹ Дружба и братство русского и украинского народов. В двух томах. К., 1982. Т. 2, с. 176.

го плану «...реорганізації промисловості і економічного піднесення Росії»³⁰.

Дедалі міцніюче міжреспубліканське наукове співробітництво відбивало загальні процеси формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, спеціалізації виробництва. Воно стало могутнім фактором прискорення науково-технічного прогресу, що благотворно впливало на темпи здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції. Спрямовуючи зусилля вчених братніх республік на розв'язання актуальних проблем науки і техніки, виконання завдань соціалістичного будівництва, Комуністична партія забезпечила вже на той час завоювання радянською наукою передових позицій у світі.

Важливу роль у становленні духовної єдності радянського народу, вихованні почуттів патріотизму і дружби народів відігравали багатонаціональна література і мистецтво. Їх розвиток відбувався в умовах гострої ідейної боротьби з націоналістичними, формалістичними та іншими ворожими тенденціями. У роботі з діячами літератури і мистецтва Комуністична партія керувалася ленінською вказівкою про те, що вся радянська культура «...повинна бути пройнята духом класової боротьби пролетаріату за успішне здійснення цілей його диктатури, тобто за повалення буржуазії, за знищення класів, за усунення всякої експлуатації людини людиною»³¹.

Створюючи умови для вільного і всебічного розвитку національної літератури і мистецтва, робітничий клас СРСР через свою партію піклувався про те, щоб цей процес відбувався на основі принципів марксистсько-ленінської ідеології. Його діяльність по зміцненню дружби і співробітництва братніх народів об'єктивно сприяла поглибленню міжреспубліканських зв'язків у галузі літератури і мистецтва, зміцненню інтернаціональних основ радянської культури. Завдяки творчій ініціативі робітничого класу та інтелігенції постійно збагачувалися форми і зміст всебічного співробітництва народів СРСР у галузі культури. В 20—30-х роках у практику міжнаціональних літературних зв'язків міцно ввійшли видання перекладів творів класиків і радянських письменників, організація літературних зустрічей, диспутів, лекцій, публікація підбірок і окремих творів у республіканській періодиці.

Велике значення для творчого зростання, зокрема молодих українських радянських письменників, мав Тиждень української літератури в Москві (лютий 1929 р.). Напередодні його проведення, 7 лютого 1929 р., у ЦК ВКП(б) відбулася нарада, на якій було обговорено шляхи зближення і зміцнення взаємозв'язків між російською та українською культурами. В період підготовки і проведення Тижня у пресі Російської Федерації друкувалися твори українських письменників і статті про розвиток літератури братньої республіки. Російською та іншими мовами народів СРСР було видано ряд творів українських класиків і радянських письменників. Плідно працювали над перекладами кращих творів поетів України М. А. Светлов, Е. Г. Багрицький та інші. У заходах Тижня в Москві та Ленінграді взяли участь майже 50 діячів культури УСРР, у тому числі В. М. Сосюра, М. П. Бажан, А. В. Головка, І. С. Паторжинський, О. П. Довженко, М. І. Лигвиненко-Вольгемут. З посланцями Радянської України зустрічалися А. В. Луначарський, В. В. Маяковський, М. М. Асеев, Ю. К. Олеша, Л. М. Леонов, Г. О. Караваєва, І. М. Москвін, а також Бела Ілеш, Мате Залка. На вечорі дружби в Колонному залі Будинку спілок А. В. Луначарський зробив доповідь, в якій проаналізував розвиток української літератури і мистецтва та порекомендував розширювати можливості

³⁰ Ленін В. І. Начерк плану науково-технічних робіт.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 217.

³¹ Ленін В. І. Про пролетарську культуру.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 320.

ознайомлення російського читача з досягненнями української радянської літератури, «раз і назавжди закріпити узи братніх народів і їхніх культур»³².

Про Тиждень розповіли у своїх виступах на сторінках газет і журналів П. Г. Тичина, І. К. Микитенко, Остап Вишня, Г. Д. Епик, Іван Ле, І. Ю. Кулик, П. Й. Панч та інші. Вони відзначили велике значення Тижня, необхідність дальшого зміцнення літературних і в цілому культурних взаємозв'язків братніх республік.

У партійних документах давалася висока оцінка Тижня як ефективної форми культурного єднання народів. Відтоді дні, тижні, декади літератури і мистецтва міцно ввійшли в життя нашого суспільства, стали важливим засобом взаємозбагачення братніх культур.

Тиждень української літератури у Москві та Ленінграді стимулював розвиток взаємозв'язків УСРР з усіма радянськими республіками у галузі культури. На масові свята дружби перетворилися Тиждень білоруської науки і культури на Україні у 1929 р., Декада української культури, яка відбулася в Грузії, Вірменії та Азербайджані в 1931 р., а також Декада українського мистецтва у Москві в 1936 р.

Новий поштовх розвитку дружніх взаємозв'язків братніх народів у галузі культури дало створення в 30-х роках на основі постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій»³³ творчих спілок СРСР. Організаційне об'єднання сприяло зміцненню творчих колективів і контактів між ними, збагаченню духовного життя радянських народів, посилювало процеси взаємодії і взаємовпливу національних культур.

На розвиток обміну та взаємозбагачення духовними цінностями позитивно впливали регулярні зустрічі письменників і майстрів мистецтв України з своїми колегами з Білорусії, Молдавії, республік Середньої Азії, Казахстану, Татарії, поїздки театральних колективів УСРР на гастролі у союзні республіки. В свою чергу, на Україні наприкінці 20-х років виступали МХАТ, московський театр ім. Вахтангова, Ленінградський Малий драматичний театр. У 1931 р. вперше на українській сцені виступив Білоруський драматичний театр.

Плідно розвивалися всі види мистецтва — театральне, музичне, образотворче, кінематографічне. Будучи носієм марксистсько-ленінської ідеології, робітничий клас наповнив новим змістом духовну культуру кожної нації і народності, постійно забезпечуючи її інтернаціоналістську спрямованість. У результаті творчого спілкування і взаємного збагачення братніх культур виникали і розвивалися нові риси, спільні для всієї радянської культури, були створені інтернаціональні радянська література і мистецтво соціалістичного реалізму, в яких головне місце займала людина — будівник нового суспільства. Література і мистецтво перетворилися на могутній фактор піднесення рівня духовного життя всіх радянських народів, зміцнення їх єдності.

Отже, завдяки діяльності робітничого класу, його передового авангарду — Комуністичної партії — у ході культурної революції втілювалися в життя ленінські ідеї дружби, співробітництва і взаємодопомоги братніх народів СРСР, створювалися умови для перетворень у галузі культури. Протягом перехідного періоду в усіх радянських республіках була ліквідована в основному неписьменність серед дорослого населення, запроваджено загальнообов'язкове навчання, виросли численні кадри національної інтелігенції, розквітла культура, соціалістична змістом, національна формою. Здійснення цих перетворень стало можливим завдяки добровільному об'єднанню всіх народів нашої країни у складі СРСР.

³² Комуніст, 1929, 13 лют.

³³ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Зб. документів, т. I, с. 573—574.

Діяльність робітничого класу по розвитку співробітництва радянських народів у галузі культури здійснювалася під керівництвом Комуністичної партії, яка згуртовувала трудящих усіх національностей в єдину братню сім'ю, перетворила дружбу народів на один з найважливіших факторів успішного будівництва соціалізму. За таких умов робітничий клас повною мірою розкрив свої творчі можливості, проявив себе як дійсно передова, провідна сила духовного прогресу.

Закономірністю міжнародного співробітництва в галузі культури було те, що воно мало стійку тенденцію до поглиблення і розширення. В процесі створення єдиного народногосподарського комплексу країни, перетворення економік братніх республік у єдиний господарський організм дедалі більше зміцнювалися культурні зв'язки, співробітництво і взаємодопомога радянських народів. У цьому співробітництві брали активну участь трудящі на чолі з робітничим класом. Він виступав як головний соціальний фактор зміцнення духовної єдності радянських народів. Будучи найбільш інтернаціоналістським класом за своєю суттю, робітничий клас, зазначав товариш Л. І. Брежнев, відіграє вирішальну роль у зближенні всіх націй і народностей нашої країни³⁴. Під його благодійним впливом було подолано залишки недовіри між народами, реакційної ідеології націоналізму та шовінізму, в суспільстві й свідомості трудящих пануючою стала ідеологія марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, утвердилось глибоке розуміння єдності й нерозривності інтересів усіх радянських людей. Діяльність робітничого класу по розвитку і зміцненню співробітництва народів СРСР у галузі культури сприяла зміцненню його союзу з багатомільйонним колгоспним селянством, піднесенню рівня свідомості широких трудящих мас.

Створивши соціалістичне братерство народів, робітничий клас СРСР успішно виконав велику інтернаціональну місію. На кінець перехідної епохи було в основному подолано фактичну нерівність в економічному і культурному розвитку народів СРСР. Усе це забезпечило перехід усіх радянських народів до соціалізму. «Історія не знає держави, яка в найкоротші строки зробила б так багато для всебічного розвитку націй і народностей, як СРСР — соціалістична Вітчизна всіх наших народів. Їх єдність ґартувалась і міцніла в ході індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, в боротьбі за побудову соціалізму»³⁵, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Сила інтернаціональної єдності народів СРСР, що кувалася робітничим класом і в процесі культурного співробітництва, повною мірою проявилася в роки Великої Вітчизняної війни, післявоєнного відродження і побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

В. М. Даниленко

РАБОЧИЙ КЛАСС — ВЕДУЩАЯ СИЛА СОТРУДНИЧЕСТВА НАРОДОВ СССР В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ (1928 — 1937 гг.)

Резюме

В статье раскрывается ведущая роль рабочего класса в развитии сотрудничества и взаимопомощи народов СССР в области культуры в период развернутого строительства социализма. Главное внимание уделяется освещению помощи русского рабочего класса трудящимся Советской Украины в подъеме их общеобразовательного и культурного уровня, воспитании народной интеллигенции, развитии науки, литературы, искусства, а также участию рабочих УССР в оказании помощи ранее отсталым народам страны.

³⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, с. 57.

³⁵ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року, с. 5.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

В. І. ЦАРАНОВ

директор Інституту історії АН Молдавської РСР,
член-кореспондент АН Молдавської РСР

ІСТОРИЧНА НАУКА В МОЛДАВСЬКІЙ РСР

XXVI з'їзд КПРС дав високу оцінку досягненням суспільствознавців і висунув перед ними нові відповідальні завдання, тісно пов'язані з практикою комуністичного будівництва. Плодотворно розвивалася в десятий п'ятиріччі історична наука в Молдавській РСР — складова і невід'ємна частина всієї радянської науки. Велику роль у цьому відіграли рішення з'їздів партії, постанови її Центрального Комітету, положення й висновки Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, викладені в промові з нагоди 250-річного ювілею Академії наук СРСР, його працях.

Одним з найвагоміших підсумків за роки десятої п'ятирічки була підготовка і видання ряду узагальнюючих праць. Серед них — чотиритомна «Історія народного господарства Молдавської РСР», яка охопила період з найдавніших часів до наших днів (перші три томи, що вийшли в 1974, 1976 й 1977 рр., підготовлені істориками), написаний у співдружності з ученими Інституту історії АН Української РСР двотомник «Історичні корені зв'язків і дружби українського й молдавського народів» (К., 1980) та «Непорушна дружба між українським і молдавським народами в період соціалізму» (К., 1980), одностомна «Історія Молдавської РСР», у якій стисло викладено найважливіші події минулого краю.

Нових успіхів досягла й історико-партійна наука. Основні результати досліджень дістали відображення в третьому доповненому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії Молдавії» (Кишинів, 1981), «Нарисів історії комсомолу Молдавії» (Кишинів, 1980), інших працях.

Вчені Інституту історії АН МРСР, який є координуючим центром у республіці з питань історичної науки, а також викладачі кафедр історії вузів займалися вивченням підготовки й здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, процесів соціалістичного й комуністичного будівництва в Молдавії. Більш поглиблено досліджувалися соціально-економічні й політичні передумови перемоги Радянської влади в Молдавії, особливості цього процесу в місцевих умовах, допомога братніх народів трудящим краю в поваленні влади експлуататорів і встановленні диктатури пролетаріату. Всі ці питання розкрито в колективній монографії «Перемога Радянської влади в Молдавії» (М., 1978).

Революційну боротьбу трудящих за встановлення Радянської влади в Молдавії, банкрутство політики націоналістичних партій, реакційну суть їх політичної програми та її антинародну спрямованість висвітлив О. С. Єсауленко у праці «Соціалістична революція в Молдавії і політичний крах буржуазного націоналізму (1917—1918 рр.)» (Кишинів, 1977). Завоювання більшовицькою партією солдатських мас Румунського фронту в 1917 р. успішно дослідив М. М. Гіциу у праці «Солдатські комітети Румунського фронту й дислокованих у Молдавії військових частин у період Жовтня», яку здано на виробництво.

Велику увагу приділяли дослідники й періоду 1918—1940 рр., коли Молдавія перебувала під владою королівської Румунії. Зокрема, в 1977 р. з'явилася праця С. Ф. Кустрябової «Становище трудящих і демографічні процеси в містах Бессарабії (1918—1940 рр.)», у 1978—С. К. Брисякіна «Культура Бессарабії. 1918—1940 рр.», Я. М. Копанського «Товариство бессарабців в СРСР та спілки бессарабських емігрантів (1924—1940 рр.)», у 1979 р.—М. Д. Молдована «Селянський рух у Бессарабії (1929—1933 рр.)», В. Н. Лунгу — «Політика терору й грабежу в Бессарабії. 1918—1920 рр.», Є. М. Істраті «Економічне й політичне становище робітничого класу окупованої Бессарабії (1925—1940 рр.)» та ін. У них на широкому документальному матеріалі викривається згубна колоніальна політика королівської Румунії в Бессарабії, яка призвела до деградації економіки й культури краю, руйнування виробничих сил, зuboжіння народних мас, показується історична справедливність боротьби за визволення окупованого краю, закономірним результатом якої було визволення Бессарабії в червні 1940 р. Ряд досліджень присвячено боротьбі трудящих краю проти іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції, діячам революційного руху й громадянської війни в Молдавії (колективна монографія «Солдати революції» (Кишинів, 1977), праця Я. М. Копанського «Безстрашні борці» (Кишинів, 1977) та ін.).

Здійснювалося поглиблене дослідження історії утворення й розвитку радянської національної державності молдавського народу в 20—30-і роки, становлення й зміцнення соціалістичного ладу в Молдавській АРСР. Так, на основі численних документів у монографіях З. М. Іванової «Лівобережні райони Молдавії в 1918—1924 рр.» (Кишинів, 1979) та А. В. Репіди «Утворення Молдавської РСР» (Кишинів, 1977) показано перші кроки соціалістичного будівництва в краї, його успіхи й труднощі, становлення нової політичної системи, соціалістичного способу виробництва, перехід до нової економічної політики в лівобережних районах Подністров'я, а також історичні передумови, процес та історичне значення утворення Молдавської РСР.

Посилилася увага до процесів соціалістичного й комуністичного будівництва в Молдавії у післявоєнні роки. З метою поглиблення наукових досліджень з цієї проблематики та зміцнення їх зв'язків з завданнями комуністичного будівництва в Інституті історії АН МРСР у 1978 р. було створено сектор історії періоду розвинутого соціалізму. Залучивши широке коло джерел, вчені дослідили зростання промислового потенціалу республіки в умовах зрілого соціалізму, джерела й основні форми поповнення рядів робітничого класу, збільшення його чисельності й зміни внутрішньокласової структури під впливом науково-технічного прогресу, роль робітничого класу в будівництві соціалізму в Молдавії тощо. Ці питання дістали, зокрема, відображення в працях Л. Є. Репіди «Роль робітничого класу в будівництві соціалізму в Молдавській РСР» (Кишинів, 1977), К. М. Джесмеджіан «Соціалістичне змагання в Молдавії в умовах розвинутого соціалізму» (Кишинів, 1976), колективу авторів «Формування робітничого класу Молдавії і зміна його чисельності» (Кишинів, 1980), Д. С. Табана «Технічний прогрес і зміна складу робітничого класу в промисловості МРСР (1940—1958 рр.)», В. І. Царанова «Індустріальний прогрес Молдавської РСР в умовах розвинутого соціалізму» та ін. Покладено початок дослідженню історії промислових підприємств республіки. Зокрема, в 1979 р. побачила світ монографія Б. Г. Бомешка «Ім'я заводу — Кишинівський тракторний».

Значних успіхів досягли вчені у вивченні аграрної історії республіки — розкрито причини необхідності й результати укрупнення колгоспів, показано допомогу братніх республік у відбудові сільського господарства у післявоєнні роки, проаналізовано основні напрями й ха-

раक्टर НТР у найбільш важливих сферах соціально-економічного життя села в умовах зрілого соціалізму, становлення й розвитку міжгосподарської кооперації. Ці аспекти дістали висвітлення в монографіях С. З. І. Закова «Укрупнення колгоспів Молдавської РСР — важливий етап дальшого розвитку колгоспного ладу (1950—1965 рр.)» (Кишинів, 1978), Г. М. Топузлу «Допомога братніх союзних республік у відбудові й розвитку сільського господарства у післявоєнні роки (1944—1958 рр.)» (Кишинів, 1981), Л. Є. Бульмага «Науково-технічний прогрес та його соціально-економічні результати в сільському господарстві Молдавії (1959—1970 рр.)» (Кишинів, 1982) та ін. Монографічне дослідження М. К. Ситника «Колективізація сільського господарства і формування класу колгоспного селянства в Молдавії» (Кишинів, 1976) присвячене впливу колективізації на перетворення класу дрібних селянських товаровиробників у клас колгоспного селянства Радянської Молдавії.

Інтенсивніше, ніж у попередній період, у роки десятої п'ятирічки вивчався розвиток культури молдавського народу в умовах соціалістичного ладу. Основні результати досліджень з цієї проблеми викладені в працях Г. І. Єремея «Нові горизонти молдавської культури» (Кишинів, 1976), Н. Б. Петровської та З. О. Фелько «Інтелігенція Молдавської РСР (1940—1975 рр.)» (Кишинів, 1979), В. І. Козми «Діяльність культосвітніх закладів Молдавської РСР по комуністичному вихованню трудящих (1959—1970 рр.)» (Кишинів, 1979), І. О. Цуркана «Розвиток матеріальної бази культури села Молдавської РСР» (Кишинів, 1978). Підготовлено збірник документів «Культурне будівництво в Радянській Молдавії (1940—1958 рр.)», який здано в друкарню.

Активізувалося дослідження проблеми національних відносин. Зокрема, в монографії А. В. Грекула «Розквіт молдавської соціалістичної нації» (Кишинів, 1977) простежуються умови становлення й розвитку молдавської соціалістичної нації, пропеси зміцнення дружби й співробітництва, зближення молдавського народу з іншими націями й народностями країни, інтернаціоналізації суспільного життя.

З проблеми «Історія соціалістичного й комуністичного будівництва» виконано комплексні колективні праці, присвячені 60-річчю утворення СРСР: «Актуальні проблеми дослідження історії будівництва соціалізму в МРСР» (Кишинів, 1982), «Молдавія в період розвинутого соціалізму (соціально-економічна й політична історія)» (Кишинів, 1982) та «Братерський союз — основа розквіту радянських республік» (здано на виробництво).

Успішно тривали дослідження закономірностей розвитку історії Молдавії періоду феодалізму й капіталізму. На основі комплексного вивчення джерел історики перейшли від окремих досліджень до типологічного осмислення кардинальних питань генезису феодалізму, його розвинутої й пізньої стадій, характеру змін у розвитку цієї формації в Молдавії у зв'язку з османським завоюванням (Л. Л. Полевой — «Нариси історичної географії Молдавії XIII—XIV ст.» (Кишинів, 1979), П. В. Советов — «Розвиток феодалізму й селяни Молдавії: Нариси історії ренти в XVI—на початку XVIII ст.» (Кишинів, 1980), Д. М. Драгнев — «Молдавське село в період переходу від феодалізму до капіталізму (середина XVIII — 20-і роки XIX ст.)» та ін.).

Посилилася увага до проблем політичної історії середньовічної Молдавії, зокрема до зв'язків предків молдаван із слов'янами в період формування молдавського народу, взаємовідносин Молдавської держави і сусідніх слов'янських країн, насамперед Росії та України (М. А. Мохов — «Біля джерел вікової дружби» (Кишинів, 1977) та «Нариси історії формування молдавського народу» (Кишинів, 1978), І. В. Семенова — «Росія й визвольна боротьба молдавського народу проти оттоманського іга наприкінці XVIII ст.» (Кишинів, 1976), Л. В. Власова — «Молдавсько-польські політичні зв'язки у другій половині XVII — на початку XVIII ст.» (Кишинів, 1980), П. Ф. Параска —

«Зовнішньополітичні умови утворення Молдавської феодальної держави» (Кишинів, 1981), збірник документів «Росія і визволення Молдавії від османського іґа» та ін.).

Багато зроблено у вивченні питань розвитку культури в Молдавії у феодальний період (Є. М. Руссев — «Молдавське літописання XV—XVIII ст.», В. С. Кирик — «Книга і друкована справа в Молдавії XVII—XVIII ст.»*, А. І. Єшану — «Школи й освіта в Молдавії XV—XVII ст.» та ін.). Уже вийшли й готуються до видання чергові книги багатотомної публікації, присвяченої слов'яно-молдавським грамотам, — «Молдавія в епоху феодалізму».

Дослідники проблем історії Молдавії XIX — початку XX ст. зосередили свої зусилля на соціальних, економічних і політичних результатах прогресивного акту приєднання Бессарабії до Росії в 1812 р., виявленні передумов пролетарської революції в краї, показі історично вагомої ролі загальноросійських факторів у розвитку економіки, суспільно-політичного життя, в утворенні молдавської буржуазної нації (І. А. Анцупов — «Аграрні відносини на півдні Бессарабії (1812—1870 рр.)» (Кишинів, 1978) та «Сільськогосподарський ринок Бессарабії в XIX ст.» (Кишинів, 1981), В. І. Жуков — «Формування і розвиток буржуазії і пролетаріату Бессарабії (1812—1900 рр.)», Ю. Г. Іванов — «Революційний рух у Молдавії в 1895—1917 рр.» (Кишинів, 1980), колективні праці — «Формування молдавської буржуазної нації» (Кишинів, 1978), «Історичний акт 1812 року і його значення для долі молдавського народу» (Кишинів, 1982) та ін.).

Вчені республіки значно просунулися вперед у вивченні історії країн Південно-Східної Європи у новий і новітній час. Істотний внесок, зокрема, зроблено у дослідження проблеми болгарського відродження. Обґрунтовано висновок щодо прогресивної ролі Росії в долі балканських народів (як у їх визволенні від османського іґа, так і в розвитку національної культури). Ряд досліджень присвячено краху великодержавних загарбницьких планів королівської Румунії, які вона виношувала в роки другої світової війни, підготовці й укладенню країнами антигітлерівської коаліції мирних договорів з Болгарією, Угорщиною, Румунією та ін. (Л. І. Степанова — «Росія і формування болгарської інтелігенції (50—70-і роки XIX ст.)» (Кишинів, 1981), І. Д. Забунов — «Участь болгар півдня Росії в болгарському національному відродженні (50—70-і роки XIX ст.)» (Кишинів, 1981), О. К. Мошашу — «Соціалістичний рух у Румунії (середина 70-х — початок 90-х років XIX ст.)» (Кишинів, 1977), С. А. Мадієвський — «Політична система Румунії (остання третина XIX — початок XX ст.)» (Кишинів, 1980), Є. Є. Чертап — «Великі держави і формування Румунської незалежної держави» (Кишинів, 1980), К. О. Поглубко — «З історії російсько-болгарських суспільних і революційних зв'язків (остання чверть XIX ст.)» (Кишинів, 1979), І. І. Левіт — «Участь фашистської Румунії в агресії проти СРСР: джерела, плани, реалізація (I.X.1939—19.XI.1942)» (Кишинів, 1981), К. Л. Жигня — «Підготовка і укладення країнами антигітлерівської коаліції мирних договорів з Болгарією, Угорщиною і Румунією після другої світової війни» (Кишинів, 1981) та ін.).

У роки десятиї п'ятирічки провадилися наукові дослідження з критики концепцій буржуазних фальсифікаторів історії й культури молдавського народу. Так, у колективній праці «Успіхи Радянської Молдавії і міфи антикомунізму» (Кишинів, 1977) та в монографії С. В. Щербиніної «Висвітлення історії Молдавії (1812—1940 рр.) західнонімецькою буржуазною історіографією» аргументовано показано неспроможність їх тез з конкретних питань історії Молдавської РСР.

Вчені республіки здійснили велику роботу в галузі джерелознавства й розширення джерельної бази досліджень. Крім вищезазначених,

* Обидві вийшли в 1977 р. у Кишиневі молдавською мовою.

видано й готується до видання ряд збірників документів з різних періодів і проблем історії Молдавії.

Останнім часом значно зріс інтерес істориків до краєзнавства. Вже видано ряд праць з історії міст і сіл республіки (І. Д. Забунов, К. О. Поглубко — «Оновлена Твардиця» (Кишинів, 1980), С. З. Новаков, М. М. Червенков — «Минуле й сучасне села Кирютня» (Кишинів, 1980) та ін.).

Загалом за роки десятої п'ятирічки тільки співробітниками Інституту історії АН МРСР опубліковано й здано на виробництво понад 1,5 тис. авторських аркушів, у тому числі 54 монографії, 18 збірників статей та документів тощо. Вони дістали високу оцінку у 80 рецензіях, що з'явилися в нашій країні й за рубежом.

Праця вчених-істориків тісно пов'язана з практикою комуністичного будівництва в республіці. Протягом 1976—1980 рр. тільки співробітники Інституту історії АН МРСР виступили із 104 доповідями й повідомленнями на 2 міжнародних, 6 всесоюзних і 10 республіканських наукових конференціях.

Історики Молдавської РСР координують свою діяльність через загальносоюзні, міжреспубліканські й республіканські наукові ради з головними інститутами Академії наук СРСР, Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, інститутами історії АН Української РСР і АН Білоруської РСР, республіканськими науковими установами.

Інститут історії АН МРСР активно підтримує міжнародні наукові зв'язки. Окремі праці молдавських істориків видано, наприклад, у Болгарії (К. О. Поглубко — «Через долини гір Балканських». Софія, 1979, болгарською мовою).

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XV з'їзду Компартії Молдавії великі й відповідальні завдання належить розв'язати історикам республіки в одинадцятій п'ятирічці. Найважливішим з них є створення фундаментальних узагальнюючих праць, у тому числі багатотомної «Історії Молдавської РСР з найдавніших часів до наших днів». Необхідність її написання зумовлена рядом факторів — новими досягненнями історичної науки (після виходу в світ останнього двотомника «Історія Молдавської РСР» було опубліковано багато монографій, збірників статей і документів з малорозроблених питань, які значно розширили джерельну основу), зрослим рівнем культури і запитів читачів, необхідністю ідеологічної боротьби з буржуазними фальсифікаціями історії Молдавії.

Нова узагальнююча колективна праця, у підготовці якої візьмуть участь провідні вчені республіки, а також ряд спеціалістів з головних інститутів Академії наук СРСР, підіб'є підсумок науковим дослідженням з історії Молдавії на даному етапі, дасть читачам багатоплановий марксистсько-ленінський аналіз історичного процесу з найдавніших часів до сьогодення. Особливістю цього видання буде уточнена періодизація історичного розвитку, розробка нових сюжетів, поглиблення висновків тощо. Все це надасть йому новизни, оригінальності та бойовитості.

Згідно з п'ятирічним планом діяльності колектив інституту здійснює розробку ряду маловивчених аспектів підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, боротьби робітників і селян проти румунських окупантів у 1918—1940 рр. тощо. Зокрема, готуються до видання монографії «Великий Жовтень і банкрутство дрібнобуржуазних партій у Молдавії», «Боротьба проти антирадянської інтервенції королівської Румунії в Бессарабії наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.», «Діяльність робітничо-селянського блоку в Бессарабії в 1925—1935 рр.», «Революційно-визвольна боротьба трудового селянства Бессарабії в 1934—1940 рр.» та ін.

У роки одинадятої п'ятирічки досліджуватиметься історія створення і діяльності Рад депутатів трудящих, організації соціалістичного

змагання в промисловості й сільському господарстві, спеціалізації й концентрації виробництва на базі аграрно-промислової інтеграції та міжгосподарської кооперації. Так, буде завершено праці «Підвищення активності трудящих МРСР у Радах у період зміцнення соціалізму (1940—1958 рр.)», «Діяльність місцевих Рад по розвитку народного господарства Молдавської РСР (1966—1975 рр.)», «Трудова активність селянських мас в МАРСР у період будівництва соціалізму», «Соціалістичне змагання в промисловості Молдавської РСР (1940—1958 рр.)», «Міжгосподарське кооперування в сільському господарстві Молдавської РСР (1954—1980 рр.)» та ін. Триватиме дослідження співробітництва і взаємодопомоги радянських народів у галузях економіки й культури в ході соціалістичного будівництва. Заплановано, наприклад, видати монографії «Вирівнювання культурного рівня молдавського народу в братній сім'ї народів СРСР (1917—1940 рр.)», «Співробітництво МРСР з братніми республіками в культурному будівництві (1959—1975 рр.)» та ін. На широкій джерельній базі готується колективна узагальнююча праця «Будівництво соціалістичної культури Молдавії (1917—1958 рр.)».

Продовжуватиметься робота по дослідженню розвитку феодальних відносин у краї, підготовці до видання слов'яно-молдавських та молдавських документів у складі багатотомної публікації «Молдавія в епоху феодалізму». Буде також здійснюватися комплексне вивчення проблем «Молдавія в системі міжнародних відносин», «Розвиток молдавсько-російсько-українських історичних зв'язків» та «Соціально-економічний і політичний розвиток Молдавії в період капіталізму й імперіалізму». З цих проблем плануються колективні праці «Нариси історії зовнішньої політики Молдавського князівства (до XIX ст.)» та «Прогресивне значення приєднання Бессарабії до Росії». Буде видано ряд монографічних праць у зв'язку із святкуванням знаменної події в житті радянського народу — 60-річчя утворення СРСР.

Основні зусилля дослідників історії країн Південно-Східної Європи будуть спрямовані на створення колективних узагальнюючих праць, зокрема монографії «Російсько-болгарські суспільно-політичні зв'язки (50—70-і роки XIX ст.)», у якій розкриватимуться джерела дружби між двома братніми народами, роль Росії у національному відродженні болгарського народу та інші важливі питання. Досліджуються проблеми політичної історії Румунії у новий і новітній часи. Проводитиметься також дослідження розвитку співробітництва і братерської взаємодопомоги соціалістичних країн.

Важливе місце в планах істориків на одинадцяті п'ятирічку відводиться вивченню основних зарубіжних ідеологічних течій у галузі молдавістики. Буде дано критичний аналіз сучасних буржуазних концепцій з питань історії Молдавії. Заплановано також видати серію науково-популярних брошур, у яких висвітлюватимуться найбільш актуальні питання минулого краю.

Таким чином, одинадцяті п'ятирічка буде для вчених-істориків Молдавської РСР, як і всіх інших радянських республік, важливим етапом на шляху реалізації завдань комуністичного будівництва, висунутих перед ними XXVI з'їздом КПРС.

В. И. Царанов

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В МОЛДАВСКОЙ ССР

Резюме

В статье анализируется развитие исторической науки в Молдавской ССР на современном этапе и рассматриваются задачи, которые ученым республики предстоит решить в будущем.

* * *

А. М. САХАРОВ (Москва)

РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 971 р.

Серед зовнішньополітичних кроків правлячих кіл Давньоруської держави в X ст. чи не найпомітнішими були походи князя Святослава на Балкани у 967—971 рр., які свідчили про зростання економічної та військової могутності Русі й здійснювалися в інтересах верхівки її суспільства, що тоді феодалізувалася, а також купецтва. Організовані одразу ж після успішного походу руських дружин на Схід і розгрому Хозарського каганату, вони привернули увагу правителів багатьох країн Східної Європи. Адже Давньоруська держава вела боротьбу не лише з Візантійською імперією, а й спочатку з провізантійськи настроєним урядом Болгарії, очолюваним царем Петром, а після його смерті — Борисом.

В один з вирішальних періодів русько-візантійської війни 970—971 рр. — влітку 970 р. — Святослав повів на Константинополь разом з руськими дружинами і війська своїх союзників — угорців, болгар та печенігів. У кровопролитних битвах на полях Фракії вони розгромили грецькі загони під командуванням патрикія Петра, однак під самим Константинополем були зупинені іншою візантійською армією¹. Воюючі сторони уклали мирну угоду, але водночас продовжували готуватися до дальшої боротьби. Святослав перебував тоді в Доростолі (на Дунаї), а у болгарській столиці Преславі були його прихильники, які входили до оточення царя Бориса. Там же розташовувався руський загін на чолі з Сфенкелом.

У пасхальні дні 971 р. візантійська армія несподівано прорвалася через балканські проходи і напала на Преславу. Після жорстокого бою болгарська столиця була захоплена греками, які згодом завдали ще ряд поразок військам коаліції. Святослав заперся в Доростолі.

У червні 971 р. стало очевидно, що ця воєнна кампанія русами програна, однак і в греків уже не залишалось сил для вирішального штурму міста. За таких умов руси запропонували розпочати мирні переговори. Їх пропозицію з радістю зустрів візантійський імператор Іоанн Цімісхий.

Русько-візантійський договір не лише став своєрідним підсумком воєнного протистояння сторін у 970—971 рр., а й відобразив у загальних рисах результати зовнішньополітичних зусиль правителів Давньої Русі в другій половині 60-х — на початку 70-х років, коли вони значно активізували свою політику в Північному Причорномор'ї, Криму, Поволжі, Приазов'ї, Закавказзі, Подунав'ї та на Балканах. Крім того, угода, підписана Святославом та Цімісхєм, була лише одним з русько-візантійських договорів, укладених у X ст. і тісно пов'язаних між собою.

Саме в такому аспекті даний дипломатичний документ ще не вивчався дослідниками, внаслідок чого доцільно, на наш погляд, знову повернутися до розгляду останнього етапу русько-візантійської війни 970—971 рр. і договору, за яким встановлювалися мирні відносини між цими державами.

Відомості про початок переговорів між воюючими сторонами та умови підписаної ними угоди збереглися в ряді джерел. Зокрема, візантійський хроніст другої половини X ст. Лев Діакон не лише докладно описав хід протистояння Давньоруської держави та Візантії у 967—971 рр., а й повідомив про зміст переговорів між ними після припинення воєнних дій. Руси погодилися віддати грекам Доростол, повернути військовополонених, залишити межі Болгарії, а греки, в свою чергу, — надати Святославу можливість безперешкодно повернутися на бать-

¹ Докладніше про це див.: Сюзюмов М. Я. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. — Византийское обозрение. Юрьев, 1916. Т. 2, вып. 1, с. 161—164.

ківщину і виділити йому продовольство на дорогу, а також дозволити русам приїжджати у Візантію для здійснення торгових операцій і вважати їх, «як і раніше, друзями» імперії².

Пізніше ці відомості були доповнені хроністами XI—XII ст. Скіліцею³ і Зонарою⁴, які навели ряд деталей, невідомих Льву Діакону. Так, Скіліца, розповідаючи про мирні переговори між представниками Святослава і Цімісхія, зазначив, що руський князь просив «прийняти його до числа друзів і союзників ромеїв». На його прохання імператор направив своїх послів до печенігів з пропозицією укласти союз, не переходити Дунай, не розорювати Болгарію і «дозволити русам пройти через їх землі на свою батьківщину»⁵. Про це ж писав і Зонара⁶.

Значно докладніше, ніж у візантійських хроніках, описується хід переговорів русів з греками і укладення мирного договору між ними у «Повісті временних літ». Особливу увагу її автор приділив виплаті Візантією традиційної данини Русі як основи для відновлення мирних відносин між цими державами. У «Повісті...» також вміщено текст русько-візантійської угоди 971 р.⁷ Згадка про ці події є і в Устюжському літописному зводі⁸.

Хід і зміст мирних переговорів, форма і значення договору 971 р. були предметом жвавої дискусії ще в дореволюційній історіографії. Перші оцінки цього дипломатичного документа дали у XVIII ст. В. М. Татищев і М. М. Щербатов. Зокрема, В. М. Татищев вважав, що договір 971 р. лише підтвердив положення угоди 944 р.⁹ М. М. Щербатов звернув увагу на те, що за договором 971 р. Святослава стали визнавати як «римського друга і союзника», а також підкреслили зобов'язання обох сторін: Русі — не нападати на Візантію, а Візантії — на Болгарію¹⁰.

І. М. Болтін, А. Л. Шлецер, М. М. Карамзін, С. М. Соловйов та інші історики XVIII — першої половини XIX ст. в основному переказували зміст договору 971 р., оцінюючи його як наслідок невдалих походів руських військ на Балкани. М. П. Погодін вважав цей дипломатичний документ взагалі «обтяжливим» для Русі¹¹. С. А. Гедеонов писав, що договір 971 р., як й інші русько-візантійські угоди, — це «цілком повний документ» з вступом, «договірними пунктами», висновками, а його стислість пояснив складними умовами війни, роботою «похідної канцелярії» Цімісхія¹². А. В. Лонгінов також розглядав угоду 971 р. як стереотипний мирний договір, що мав форму стверджувальної або «обітної» князівської грамоти, і уявляв собі процес його вироблення таким чином. У стверджувальній грамоті, підготовленій русами, містилися «речи» Святослава, повідомлені послам, яких він направив у

² Leonis Diaconi caloënsis Historiae libri decem. Bonnac, 1828 (далі — Leo Diac.), p. 155—157.

³ Ioannis Scylitzae Sinopsis Historiarum. Berolini—Novi Eboraci, 1973 (далі — Scyl.).

⁴ Ioannis Zonarae. Epitome historiarum. Lipsiae in B. G. Teubneri, 1871. Vol. IV (далі — Zonar.).

⁵ Scyl., p. 309, 310—311.

⁶ Zonar., p. 101.

⁷ Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Ч. I (далі — ПВЛ), с. 51—52.

⁸ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). М.—Л., 1950, с. 28.

⁹ «Прежние договоры утвердили, яко учинено при Игоре великом князе» (Татищев В. Н. История Российская. М.—Л., 1963. Т. 2, с. 52).

¹⁰ Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен. СПб., 1901, с. 328—329, 330.

¹¹ Болтін І. Н. Критические примечания на первый том истории князя Щербатова. СПб., 1793. Т. I, с. 246; Шлецер А. Л. Нестор. СПб., 1819. Ч. III, с. 593—597; Карамзин Н. М. История государства Российского. СПб., 1830. Т. I, с. 184; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1954. Т. I; Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига. М., 1871. Т. I, с. 39.

¹² Гедеонов С. А. Варяги и Русь, ч. I. Варяги. СПб., 1876, с. 277—278.

грецький табір. На цій грамоті і присягнув пізніше руський князь. Документ було передано Цімісхю, а натомість Святослав одержав імператорський хрисовул.

А. В. Лонгінов вважав, що за договором 971 р. між Руссю і Візантією встановлювалися відносини, сформульовані ще в угоді 907 р.¹³ Аналогічної думки дотримувався і Д. Я. Самоквасов, який підкреслив, що новим у договорі 971 р., порівняно з попередніми, було зобов'язання Русі не нападати на Болгарію. В основу цього документа, писав він, було покладено зобов'язання імперії виплачувати данину Русі¹⁴.

Отже, в дореволюційній історіографії питання знайшли відображення дві концепції: одна про те, що договір 971 р. свідчив про поразку руських військ у війні з Візантією; друга — що він означав відновлення попередніх відносин між двома державами і разом з тим містив ряд нових зобов'язань Русі щодо Балкан.

Ці ж точки зору були характерні для праць, написаних у роки Радянської влади. Наприклад, С. П. Обнорський розглядав договір 971 р. як свідчення невдали походів Святослава на Балкани¹⁵. М. Д. Присьолков писав, що документ, вміщений у «Повісті временних літ», взагалі не можна вважати договором — це лише зобов'язання Святослава, які він дав імператору¹⁶. Ф. І. Успенський оцінив документ 971 р. як крах усієї зовнішньої політики Давньоруської держави кінця 60-х — початку 70-х років X ст.¹⁷ Д. С. Лихачов висловив думку, що договір «швидше являє собою текст присяги» і носить відбиток невдалого походу¹⁸.

Б. Д. Греков зайняв у даному питанні компромісну позицію. Він підкреслив, що договір є документом зовсім іншого типу порівняно з угодами, укладеними з імперією Олегом та Ігорем. У договорі 971 р. йшлося не про взаємні зобов'язання сторін, а лише про обіцянку руського князя не нападати на Візантію, Херсонес, Болгарію і подавати грекам воєнну допомогу. Однак Б. Д. Греков не підтримував точку зору С. П. Обнорського, Ф. І. Успенського і деяких інших учених про відображення в документі невдачі руського походу на Балкани¹⁹.

Думка про односторонні зобов'язання Русі, нібито зафіксовані в договорі 971 р., проводиться і в «Очерках истории СССР», а сам документ там названо «кпчесним для Русі миром»²⁰. В «Истории Болгарии» також акцентується увага лише на військових зобов'язаннях Русі²¹.

Такої ж думки дотримувався М. В. Левченко. Він об'єднав в один документ умови мирної угоди, про які розповідали візантійські хроністи Лев Діакон, Скіліца, Зонара, і текст липневого 971 р. договору²², хоч для цього не було ніяких підстав. Адже візантійці викладали умови припинення воєнних дій і дали загальну оцінку відносин між Руссю

¹³ Лонгинов А. В. Договоры русских с греками, заключенные в X в. Одесса, 1904, с. 29, 89—90, 91—103.

¹⁴ Самоквасов Д. Я. Курс русского права. М., 1908, с. 23. В інформаційному плані викладали зміст угоди 971 р. М. С. Грушевський і А. Є. Преспяков (Грушевський М. Історія України — Русі. Львів, 1904. Т. I, с. 411; Преспяков А. Е. Лекции по русской истории, т. I. Киевская Русь. М.—Л., 1938, с. 84).

¹⁵ Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками.— Язык и мышление. М.—Л., 1936. Вып. VII—VIII, с. 82.

¹⁶ Приселков М. Д. Русско-византийские отношения.— Вестник древней истории, 1939, № 3, с. 90.

¹⁷ Успенский Ф. И. Значение походов Святослава в Болгарию.— Вестник древней истории, 1939, № 4, с. 96.

¹⁸ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, с. 163. Див. також коментар Д. С. Лихачова до відповідного тексту «Повісті временних літ» (ПВЛ. М., 1950. Ч. 2, с. 318).

¹⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1949, с. 460—461.

²⁰ Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв. М., 1953. Ч. I, с. 86, 92.

²¹ История Болгарии. М., 1954. Т. I, с. 94.

²² Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 287.

та Візантією після укладення миру, а руський літописець навів текст угоди, невідомий грецьким хроністам. У праці М. В. Левченка відсутня також чітка оцінка договору 971 р. З одного боку, автор говорить про нього як про угоду, за якою відновлювався, очевидно, «старий договір 944 р., що регулював торгівлі та дипломатичні відносини між обома державами»²³, а з другого — характеризує результат походу Святослава проти Візантії як «повну невдачу»²⁴.

У багатотомній «Історії СССР» автор відповідного розділу Б. О. Рибakov розцінює угоду 971 р. як письмовий договір про ненапад. Підсумки балканських походів Святослава він пов'язував з усім комплексом зовнішньополітичних кроків Русі у 60-х — на початку 70-х років. «Балканські завоювання, — зазначав Б. О. Рибakov, — були втрачені, але перемоги на Волзі, Доні і в Приазов'ї були закріплені»²⁵.

В «Історії Візантин» вказувалося, що у згаданому вище договорі містилися не лише зобов'язання Русі, а й Візантії, однак останні, на думку автора розділу Г. Г. Літавіна, як і М. В. Левченка, зафіксовані не в статтях вміщеної у літопису угоди, а в попередніх умовах, переданих Львом Діаконом²⁶. Разом з тим Г. Г. Літавін писав, що після підписання Доростолського договору торгівлі та дипломатичні відносини Візантії з Руссю відновилися, однак при цьому не припускав, що вони досягли довоєнного рівня. Вчений переніс поняття «друзі», яким характеризував Лев Діакон нову фазу у відносинах між двома країнами, лише на русів, що прибували в Константинополь у справах торгівлі. Однак це, на нашу думку, не відповідає статусу Русі як «друга» і «союзника» імперії в цілому.

В. Т. Пашуто розцінював договір 971 р. як «пропозиції Святослава, написані на пергаменті і скріплені його печаткою», й зазначав, що в 971 р. між Візантією і Руссю було відновлено «попередній договір» (очевидно, договір 944 р.), до тексту якого руський князь вніс «деякі нові статті політичного характеру». Це були такі зобов'язання: не нападати своїми дружинами або за допомогою «найманих іншомовних військ» на Візантію та її володіння, на Херсонес, Болгарію, бути союзником імперії в разі нападу на неї третьої сторони. Тут В. Т. Пашуто слідом за М. В. Левченком і Г. Г. Літавіним наводить і зобов'язання Візантії щодо Русі, про які повідомив Лев Діакон: надати русам можливість вільно повернутися на батьківщину, забезпечити їх продовольством, вважати тих з них, які прибудуть у Константинополь з метою продажу або купівлі товарів, «друзями». «Отже, — підводив підсумок В. Т. Пашуто, — відновлювався довоєнний порядок з тією лише різницею, що воєнні зобов'язання Русі набули одностороннього характеру»²⁷.

Докладно проаналізував форму договору 971 р. С. М. Каштанов. Він, зокрема, зазначив, що цей документ мало нагадує імператорський хрисовул (якими були, на думку дослідника, угоди 911 і 944 рр.), що пов'язано з особливою процедурою його укладення. Якщо в грамотах 911 і 944 рр. слова «равно другого свещанья» (перші слова обох документів) відображали, згідно з точкою зору С. М. Каштанова, тотожність грамот і відповідного хрисовулу — імператорського пожалування, в якому знайшли відображення зобов'язання Візантії, то ці ж слова договору 971 р. автор перекладає інакше, а саме: «Примірник, тотожний іншому примірнику, складеному при Святославі, великому князі

²³ Там же.

²⁴ Там же, с. 289.

²⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1966. Т. I, с. 495—496.

²⁶ История Византии. М., 1967. Т. 2, с. 235.

²⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 72. У більш ранній статті В. Т. Пашуто вказував, що договір 971 р. підтвердив «право руських купців, як і раніше, торгувати у Візантії» (Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — История СССР, 1967, № 3, с. 85).

руському, і при Свенельді і писаному при синкелі Феофілі». Під цим «другим» примірником С. М. Каштанов розумів договір, укладений у ставці Святослава. Він не був оригіналом святославової грамоти, оскільки руські послы, на думку автора, приїхали пізніше до імператора без тексту, а лише з «речами» князя. У таборі ж русів було складено акт, написаний від імені Візантії у присутності синкела Феофіла — головного імператорського посла. С. М. Каштанов вважає, що в ньому примірнику могли міститися ті самі зобов'язання, про які повідомляв Лев Діакон. Тоді ж Святослав дав клятву дотримуватися миру і закріпити свої зобов'язання в грамоті, яка буде написана вже в присутності Цімісхія зі слів руських послів.

Що ж до слів у заголовку «и ко Иоанну», то вони відносяться вже до тексту самої святославової грамоти, складеної в ставці імператора. Непряме підтвердження цього факту автор бачить у формі засвідчення грамоти: «се же имейте... запечатахомъ». Тут мається на увазі множина, на відміну від однини, яка застосовувалася в попередніх фразах. Слово «запечатахомъ», тобто запечатали, відноситься до дій руських послів, які поставили на грамоті свої печатки, оскільки Святослав уже присягнув на вірність договору і дальшого підтвердження грамоти не вимагалось.

Повідомлення в тексті договору про те, що він написаний не «на двою харатью», як попередні документи, а на одній «харатье» (на «харатье сей»), вказує, на думку С. М. Каштанова, що в таборі греків уже було складено лише руський примірник договору, грецький же — написаний у ставці Святослава в присутності синкела Феофіла. Таким чином, кожна сторона мала примірник договору, що надійшов від іншої сторони. У літопису ж міститься лише переклад з грецького примірника, складеного у таборі Цімісхія²⁸.

У зарубіжній історіографії питанням про русько-візантійський договір 971 р. та інші угоди Русі з греками спеціально займалися польські історики І. Свеньницький і С. Микуцький, а також французька дослідниця І. Сорлен.

І. Свеньницький, аналізуючи договір 971 р., оцінив його як почесний для Давньоруської держави, хоч і зазначив, що в ньому не було такої умови, як виплата Візантією данини Русі, і остання відмовлялася від спроб оволодіти Херсонесом²⁹.

С. Микуцький, як і деякі інші дослідники, характеризував грамоту 971 р. як «старовинну князівську хартію», автором якої був сам Святослав. Тут, на думку історика, містяться лише зобов'язання руської сторони і всі вони мають «політичний» характер³⁰. С. Микуцькому важко відповісти на запитання, яке С. М. Каштанову здається абсолютно ясним, — чи мали послы Святослава лише проект угоди, якому греки надали форму договору, чи руси принесли цілком готову грамоту. При цьому польський історик звертає увагу на три деталі, які можуть допомогти дати правильну відповідь на поставлене запитання:

²⁸ Каштанов С. М. О процедуре заключения договоров между Византией и Русью в X в. — Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972, с. 214—215. У більш пізніх працях С. М. Каштанов підтвердив ці висновки. Він писав: «Грамота 971 р. справляє враження запису клятви Святослава в ставці імператора, де руський князь був представлений своїми послами» (Каштанов С. М. Русские княжеские акты X—XIV вв. (до 1380 г.). — Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975, с. 94—95). Використання в тексті договору займенника «азъ» («Азъ Святославъ, князь руский...») в іншій праці автор пояснює як свідчення впливу грецької канцелярії, яка низвала руського князя до становища герцога на відміну від «королевського ми» (Каштанов С. М. Интитуляция русских княжеских актов X—XIV вв. (Опыт первичной классификации). — Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1976. Вып. VIII, с. 82—83).

²⁹ Swiencickij I. Die Friedensverträge der Bulgaren und der Russen mit Byzanz. — Studi Bizantini e neoellenici. Roma, 1939. Vol. 5, s. 326.

³⁰ Mikucki S. Etudes sur la diplomatie russe la plus ancienne. — Bulletin international de L'Académie Polonaise des sciences et lettres, 1953, N 7, p. 31.

титул імператорів—співправителів Цімісхія, синів Романа II—Василія і Константина — в договорі визначається словом «богодохновенные», що, на думку С. Микуцького, не відповідає візантійській титулатурі і вказує на сліди редагування тексту русамп. Заклучна форма грамоти читається як руська клятва. На початку грамоти зазначено місце укладення договору, що також суперечить правилам візантійської дипломатичної документалістики³¹.

Все це свідчить про руське походження документа. Отже, він був складений лише через деякий час після завершення переговорів, а не тоді, коли руська місія була в грецькому таборі, і візантійські канцеляристи могли усунути ті невластиві для їх дипломатичної документації риси, про які говорилося вище³².

Пізніше С. Микуцький звернув увагу на те, що в цій грамоті майже зовсім відсутній грецький вплив, але водночас у ній є деякі елементи, не притаманні попереднім документам: хартія була затверджена князівською печаткою, дата укладення угоди впливає з самого її тексту³³.

І. Сорлен вважала, що договір є свідченням невдачі Святослава у справі створення на Балканах величезної імперії: в ньому показано лише зобов'язання русів, що означали їх відмову від цих політичних претензій³⁴. Сам договір вона, як і деякі інші історики, характеризує як князівську грамоту, що включала тільки зобов'язання руських³⁵. Це, на її думку, документ більш загальний, ніж договори 911 і 944 рр. У ньому немає жодної статті, що стосується правил торгівлі. У договорі підбито підсумки воєнної кампанії, а тому він виглядає лаконічним у всьому, що не стосується суто воєнних сюжетів: вступ і заключна частина лише намічені. Де був складений договір, як і ким він вироблявся? Дати чіткі відповіді на ці запитання І. Сорлен не наважується. З одного боку, пише вона, «Повість временних літ» вказує на Доростол як місце укладення договору, а з другого — там же говориться, що «писано» при Феофілі, якого автор безпідставно ототожнює з відомим візантійським дипломатом єпископом Євхейтським. А це значить, що грамота могла бути продиктована візантійцем Святославу, про що свідчить наявність у ній зобов'язань лише руської сторони³⁶.

З тексту договору не можна з'ясувати і місця переговорів. Згідно з даними руського літописця, вони велися у візантійському таборі. Однак І. Сорлен не довіряє літопису, оскільки, судячи з тексту документа, він був складений у руській ставці. Водночас можна припустити, що він написаний Феофілом у руському таборі або греками у візантійському таборі після відповідних переговорів³⁷.

Разом з тим І. Сорлен звертає увагу на деталі, які свідчать про вироблення договору руською стороною. Це і підпис одного Святослава, і виклад тексту від його першої особи, і пропуск імені імператора в інтитуляції тексту. Французька дослідниця наводить і аргументи С. Микуцького: відсутність грецького еквівалента вживаному в грамоті титулу візантійських імператорів, нетрадиційну для греків вказівку на місце здійснення акту та його дату³⁸. І весь стиль грамоти, призначеної для вручення імператору, говорить про її складання руською стороною. Єдиною ознакою грецького впливу І. Сорлен визнає відому формулу

³¹ Ibid., p. 32—33.

³² Ibid., p. 35—37.

³³ Mikucký S. Remarques sur la diplomatie russe de X-e et XI-e siècles. — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonckiego, N 26, Prace Historyczne, zesz. 4. Krakow, 1960, s. 143.

³⁴ Sorlin I. Les Traités de Byzance avec la Russie au X-e siècle. II (partie). — Cahiers du monde russe et soviétique, 1961. Vol. № 11, 41, p. 466.

³⁵ Ibid., p. 470.

³⁶ Ibid., p. 470—471.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., p. 471.

«равно другого свещанья»³⁹. У цілому дана грамота — перший документ, де не відчувається запозичувань руською стороною формул візантійської дипломатичної документастики.

Нарешті, одна з останніх оцінок договору 971 р. дається в праці А. Власто. Він зазначив, що, судячи із змісту документа, Святославу довелося розпрощатися з мріями про Балкани, але він міг діяти як грецький найманець у Криму. Тим самим автор повністю заперечує будь-які досягнення руської дипломатії на початку 70-х років і наполягає на тому, що в Криму і Північному Причорномор'ї Русь світила, так би мовити, відбитим візантійським світлом⁴⁰.

Отже, в історіографії по-різному оцінюється хід вироблення договору. Залишається неясним питання про його характер: чи був він обтяжливим для Русі чи навпаки почесним миром, чи містив односторонні зобов'язання Русі чи обох сторін, чи був конкретною князівською грамотою чи являв собою стереотипну міжнародну угоду, що встановлювала відносини між договірними сторонами, подібні до угод 944 або 907 рр. Досі не існує чіткої одностайної думки і щодо обсягу укладеної угоди, зокрема, чи були зобов'язання Візантії, повідомлені грецькими хроністами, складовою частиною договору, чи праві ті дослідники, які об'єднують умови договору 971 р. і умови, повідомлені візантійськими авторами, насамперед Львом Діаконом, чи ці останні були зафіксовані в особливій грамоті.

Відповідь на всі ці запитання, на наш погляд, може дати комплексний аналіз не лише ходу переговорів і змісту русько-візантійського договору 971 р., а й попередніх угод Святослава з греками, а також усієї сукупності відносин між Візантією та Руссю у X ст.

Отже, насамперед про хід переговорів.

«Повість временних літ», незважаючи на стислість даних з цього питання, все ж містить їх більше, ніж візантійські хроніки. У ній повідомляється, що Святослав, переконавшись у нечисленності своєї дружини, розпаді антивізантійської коаліції та ворожому ставленні печенігів («А Руска земля далека, а печенези с нами ратьни, а кто ны поможет?»), направив послів до Цімісхія з проханням про укладення мирної угоди. Причому автор літописного тексту переконаний, що князь перебував у цей час у Переяславці, а Цімісхій — у Доростолі. «Се же слышавъ, царь, — зазначав далі літописець, — радъ бысть и посла к нему дары больша первых»⁴¹. Лев Діакон, який знав подробиці подій під Доростолом, повідомляв, що ранком наступного дня після останньої битви Святослав направив своїх людей з Доростола у грецький табір, однак про зміст переговорів, зокрема про позитивну реакцію Цімісхія на пропозицію руських (імператор «охоче прийняв пропозицію союзу»⁴²), візантійський хроніст писав приблизно те саме, що й руський літописець.

Як формулює літописець мету переговорів? «Хочу имети миръ с тобою твердъ и любовь». А це означає, що Святослав вважав за можливе відновити з Візантією дію договору «миру і любові», тобто довоєнний стан дружніх відносин між двома країнами, які в минулому визначалися договорами 907, 911 і 944 рр.⁴³ Як і в 907 та 944 рр., одним з основних питань на переговорах було відновлення виплати Візантією щорічної данини Русі⁴⁴.

Далі літописець повідомляв, що руські посли прибули в грецький табір, і ранком наступного дня візантійський імператор прийняв їх.

³⁹ Ibid., p. 472.

⁴⁰ Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970, p. 252.

⁴¹ ПВЛ, ч. I, с. 51.

⁴² Leo Diaс., p. 156.

⁴³ Докладніше про це див.: Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в. М., 1980, с. 111, 124—126, 165—167, 239—241.

⁴⁴ ПВЛ, ч. I, с. 51.

У відповідності з усталеною процедурою переговорів Цімісхій запропонував руським послам викласти свої пропозиції («Да глаголють сли русьнии»). Посли від імені Святослава заявили: «Тако глаголець князь наш хочю имети любовь со царемъ гречьскимъ свершеную прочая вся лета». Тим самим літописець вдруге підкреслив, що мета руського посольства — відновлення стану «миру і любові» між двома державами, що знайшло відображення на цей раз у промовах руських послів.

Один з них почав викладати «речи» князя, а грецький писар за вказівкою імператора став «писати вся речи Святославля на харатью»⁴⁵. На думку літописця, запис цих промов було покладено в основу вміщеного в літопису тексту русько-візантійського договору 971 р.

Перші слова цього документа також допомагають дослідникам відтворити процедуру його вироблення. Виявилось, що договір складений у результаті переговорів, проведених у Доростолі в присутності Святослава і Свенельда. Запис його тексту здійснювався в присутності «синкела Фефела». А сам текст від імені князя був адресований Цімісхію. Саме так, на наш погляд, слід розуміти коротку преамбулу договору, вміщену після слів «равно другаго свещанья» («...бывшаго при Святославе, велицемъ князи русемъ, и при Свенальде, писано при Фефеле синкеле и к Ивану, нарицаемому Цемьскию, царю гречьскому, въ Дерестре, месяца июля, индикта въ 14, в лето 6479»⁴⁶).

Отже, хід переговорів про укладення договору виглядає за літописними даними так. Спочатку руське посольство з'явилося в грецькій ставці. Воно передало Цімісхію пропозиції князя про «мир та любов» і зустріло позитивну реакцію. Потім візантійський імператор направив своїх представників з дарами у Доростол. Там і розпочалися переговори. З руської сторони їх вели Святослав і Свенельд, з грецької — «синкел Фефел», якого історики ототожнюють з уже знайомим нам єпископом Євхайтським — Феофілом⁴⁷, що раніше брав участь у переговорах з болгарами. Вироблений проект договору, адресований від імені Святослава Цімісхію, був повідомлений руськими послами, які знову з'явилися в грецькому таборі, у вигляді «речей». Згодом документ був остаточно підготовлений під час переговорів, які відбулися там, і затверджений руськими послами. Все це свідчило про велику дипломатичну активність обох сторін.

Історики не звернули уваги на зафіксовані в літопису три зустрічі руських і грецьких представників у період вироблення договору, що свідчить про складність переговорів і, очевидно, виключає припущення деяких авторів про те, що греки просто продиктували його умови.

Після затвердження договору Святослав, за свідченням Льва Діакона і Скіліци, звернувся до Цімісхія з пропозицією про зустріч. Цей факт був характерним для переговорів «варварських» вождів з греками. І болгарські хани, і аварські кагани, і руси часів 860 р., і князь Олег у 907 р. наполегливо прагнули після закінчення воєнних дій обов'язково особисто зустрінутися з візантійськими імператорами. Зустріч відбулася, за повідомленням Льва Діакона, на березі Дунаю, де великий руський князь і візантійський імператор говорили про «мир»⁴⁸.

Характерно, що древній мініатюрист у мадрідському манускрипті хроніки Скіліци передав цю зустріч зовсім інакше, ніж її описав Лев Діакон. На малюнку немає ні розкішного убрання Цімісхія, ні супроводжуючої його свити, ні скромно одягненого Святослава, що перебував у човні; там представлені дві фігури, які сидять одна проти одной.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, с. 52. Докладніше про це див.: Сахаров А. Н. Указ. соч., с. 134—146.

⁴⁷ Бібліографію з цього питання див.: Каштанов С. М. О процедуре заключения договоров между Византией и Русью в X в., с. 214.

⁴⁸ Leo Diaс., p. 157.

Це розмова рівних партнерів. Лише за скіпетром і короною можна відрізнити візантійського імператора⁴⁹.

Перш ніж перейти до змісту договору 971 р. необхідно з'ясувати різницю між свідченнями грецьких хроністів про умови миру і тими умовами, які сформульовані в акті 971 р. Деякі історики неправомірно ототожнюють їх. Однак про що говорили візантійські хроністи? Лев Діакон повідомляв, що руські послы на переговорах у таборі Цімісхія погодилися на такі умови: передати грекам Доростол, звільнити військовополонених і повернутися з Болгарії на батьківщину. В свою чергу, греки зобов'язувалися надати русам можливість безперешкодно вийти на своїх суднах з Доростола, а руських торговців, які з'являться у Візантії, «вважати, як і раніше, друзями». Лев Діакон також розповів, що Цімісхій виділив русам на зворотний шлях по дві міри хліба на кожного воїна⁵⁰. Свідчення Скілиці значно скупіші: він повідомляв про прохання Святослава «прийняти його в число друзів і союзників ромейв» і пропустити разом з військами на батьківщину, на що греки погодилися. Візантійський хроніст далі розшифровує зміст цього прохання. Виявилось, що малися на увазі не лише безперешкодний вихід русів з Доростола по Дунаю, а й посередництво візантійського імператора у справі гарантування ненападу печенігів на русів при переході їх через причорноморські степи. Скілиця повідомив, що на прохання Святослава Цімісхій надіслав до печенігів єпископа Феофіла, який запропонував їм відновити союз з імперією, надалі не переходити через Дунай, не розорювати Болгарію і дозволити русам «перейти через їх землі в свою вітчизну». Печеніги погодилися, за свідченням Скілиці, з усіма пропозиціями греків, крім останньої⁵¹. Над поріділим, змученим тяжкими боями руським військом нависла серйозна загроза.

Про прохання Святослава прийняти його до числа «друзів і союзників» Візантії писав також І. Зонара⁵². Цікаво, що жодна умова «миру», про які повідомляв Лев Діакон, не знайшла відображення в русько-візантійському договорі, хоч на перший погляд здається, що візантійський хроніст вказав на важливу деталь — про відновлення для руських торговців статусу «друзів» імперії, яка відповідає духу договору 971 р. Однак при ретельному розгляді виявляється, що ця умова позбавлена будь-якого смислу. Відносини «дружби» або «миру і любові» встановилися не між торговцями двох країн, а між самими державами. Обмін торговими караванами у рамках укладених договорів, якими визначався і статус руських торгових людей у Візантії, був лише наслідком цих відносин «дружби» і «любові». Тому насправді Лев Діакон повідомляв умови, які не мали ніякого відношення до договору 971 р., а один з його пунктів — про відновлення між державами відносин «дружби» і «любові» — передав у дуже спотвореній формі.

Зовсім по-іншому трактував це питання Скілиця. Він говорив про відновлення для Русі державного статусу «друзів і союзників» імперії, що визначалося цілим рядом стереотипних умов: виплата Візантією своєму «варварському» «другу» і «союзнику» щорічної данини, вироблення взаємних політичних, військових та економічних зобов'язань. По суті це — відновлення дії договорів 907 і 944 рр.⁵³ У зв'язку з цим умова про торговців, що мали статус «друзів», про яку писав Лев Діакон, не може бути взята до уваги і повторювати її, як роблять деякі автори, зовсім неправомірно. Але як ставитися до інших умов,

⁴⁹ Sevčenko I. Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures.—Slavic Review, 1965, N 4, Vol. XXIV, p. 710.

⁵⁰ Leo Diacon., p. 155—156.

⁵¹ Skyl., p. 310.

⁵² Zonaras., p. 101.

⁵³ Сахаров А. Н. Указ. соч., с. 108—111, 131.

що їх повідомив візантійський хроніст, одну з яких — безперешкодний пропуск руського війська на батьківщину — повторив і Скіліца?

Нам здається, що в даному разі йдеться не про умови мирного договору, які сформульовані в грамоті 971 р., а лише про умови початку переговорів. Тому ставити на одну дошку попередні умови мирних переговорів з договором 971 р., розглядати як рівнозначні зобов'язання Русі та Візантії, сформульовані в типовому перемир'ї і у міждержавному договорі 971 р., на нашу думку, неправильно. Тим більш неправомірно вважати, як робить С. М. Каштанов, що в документі, написаному Феофілом у таборі Святослава від імені Візантії, сформульовані нібито зобов'язання грецької сторони, а в договорі 971 р. — руської.

Крім того, неясно, як може бути рівнозначним договір 971 р. і «другий примірник», тобто документ, написаний від імені імператора, який містив лише зобов'язання греків, якщо зміст зобов'язань Візантії і Русі зовсім різний.

Як показує вивчення подібних попередніх «польових» переговорів Візантії з арабами, персами, болгарам, аварами, русами, пункти про відведення військ, обмін військовополоненими були, як правило, лише усними домовленостями для припинення воєнних дій і початку переговорів про вироблення міждержавних угод, що визначали на майбутнє відносини між воюючими сторонами⁵⁴.

У зв'язку з цим потребує серйозних корективів запропонована раніше схема проведення переговорів, вироблення угоди 971 р. Саме під час першої появи руських послів у таборі Цімісхія було визначено умови перемир'я, які могли уточнюватися в ході візиту грецького посольства у ставку Святослава. Там же у присутності великого князя, Свенельда, головного візантійського посла досвідченого Феофіла розпочалися переговори про вироблення міждержавного договору. При цьому йшлося не про дві різні грамоти — візантійську і руську, а про ту, що була підготовлена спільно руськими і Феофілом й адресована Цімісхії. Її проєкт, написаний давньоруською мовою у вигляді «речей» послів, був поданий імператору і перекладений на грецьку мову його перекладачами і писарями.

На цьому моменті, що має велике значення для з'ясування окремих моментів процедури вироблення договору, зупинимося докладніше. По-перше, слід звернути увагу на слова з тексту договору про те, що він складений при «Фефеле синкеле и к Ивану, нарицаемому Цемьскию...», тобто документ написаний не самим Феофілом, а в його присутності. Отже, первісний текст грамоти був складений у руському таборі давньоруською мовою. Посол Феофіл виступав у даному разі лише як представник грецької сторони, що брав участь у виробленні умов договору. Це підтверджують і відомості руського літописця про характер переговорів, що відбувалися вже в грецькому таборі: руський посол виклав імператору «вся речи Святославля», а писар записав їх «на харатью». Якою мовою говорив посол? Безумовно, давньоруською. Якою мовою записував писар його «речи»? Безумовно, грецькою, оскільки проєкт договору давньоруською мовою послы мали. Візантійський варіант грамоти 971 р. не суперечив руському, оскільки вона направлялася грецькій стороні — від Святослава до Цімісхії. Тому в її тексті слово «харатья» вживається лише в однині. Однак для «опрацювання» тексту візантійці повинні були мати російський текст, перекладений грецькою мовою, що й було зроблено під час переговорів у грецькому таборі.

Автор цих рядків цілком поділяє зауваження С. М. Каштанова про те, що літописи «не дають підстав вважати, що руські послы

⁵⁴ Докладніше про це див.: Сахаров А. Н. Указ. соч., с. 22—36.

приїхали до імператора з текстом — вони приїхали з «речами». Додамо лише — з готовим текстом, оскільки «речи», які писар записував на «харатю», по суті, були попереднім текстом, виробленим у руському таборі в присутності Феофіла. Це зовсім не виключає можливості внесення греками у проект договору поправок, нових статей тощо. Однак основа договору була вироблена в Доростолі, про що недвозначно свідчить його початок, який ми перекладаємо інакше, ніж С. М. Каштанов: «Згідно з домовленістю, досягнутою (або тією, що відбулася) при Святославі, великому князі руському, і при Свенельді, написано при Феофілі сінкелі до Іоанна, що називається Цемісхієм, царя грецького, в Доростолі... я, Святослав, князь руський...».

Важко погодитися, що «другим примірником» був договір, написаний від імені Візантії і який містив ті самі зобов'язання «одноденного» характеру, про які повідомляв Лев Діакон.

Що ж до клятви, яку дав Святослав, то тут ми погодимось з С. М. Каштановим: руський князь міг це зробити у своєму таборі щодо документа, який остаточно мав бути складений у грецькому таборі, але проект його вироблений у Доростолі в присутності Святослава. Вказівка в тексті грамоти на Доростол як місце написання документа також підтверджує, що його оригінал давньоруською мовою був складений в основному в руській ставці.

До цього слід додати й спостереження С. Микуцького та І. Сорлен про те, що даній грамоті притаманні деякі риси, не властиві візантійській дипломатичній документалістиці (позначення своєрідної титулатури візантійських імператорів, визначення місця складання договору, його дата), які вказують на руське походження тексту.

І, безперечно, найбільш вагомим аргументом на користь руського походження грамоти (і на це також було звернуто увагу деякими дослідниками) є її виклад від першої особи — руського князя Святослава: «Азъ Святославъ, князь руский, яко же кляхъся, и утвержаю на свещанье семь роту свою...»⁵⁵.

Що ж до подання першої особи у множині в кінці грамоти як свідчення того, що вона вперше складена в грецькому таборі, то тут дійсно видно наслідки процедури, в якій руські послы взяли участь — вони запечатали грамоту своїми печатками, але це зовсім не виключає можливості створення оригіналу грамоти в Доростолі. І в основу літописного тексту договору 971 р. покладено не переклад копії з грецького запису (навіщо необхідно було це робити, якщо є текст давньоруською мовою), а руський оригінал договору або його «робоча» копія.

Розуміння всіх цих «тонкощів» необхідне для того, щоб уявити справжній зміст дипломатичних переговорів про важливу міждержавну угоду. Вона вироблялася протягом кількох днів на переговорах, що проходили в три етапи. Руська сторона була не лише їх повноправним учасником, а й виробила первісний текст договору, який пізніше був переданий Цемісхії і схвалений у грецькому таборі.

А тепер про найбільш суперечливий аспект проблеми — зміст та історичне значення угоди 971 р.

Як зазначалося в історіографії, договір 971 р. мав форму князівської грамоти: він складений від імені Святослава. І недаремно її називали «обітною» грамотою Святослава, першою руською князівською грамотою тощо. Однак за своїм змістом угода 971 р. мала всі риси міждержавної. Насамперед слід зазначити, що, як і в договорах 907, 911 і 944 рр., партнерами є дві держави. З одного боку, виступав князь Святослав, який представляв інтереси Русі, «боляр» і «прочих» («и иже суть подо мною Русь, боляре и прочии», «Яко же кляхъся ко царемъ гречьскимъ, и со мною боляре и Русь вся»⁵⁶). З другого —

⁵⁵ ПВЛ, ч. I, с. 52.

⁵⁶ Там же с.

кінцевим адресатом грамоти був не лише Цімісхій, але і його співправителі — візантійські імператори Василій і Константин «со всеми людьми вашими».

Необхідно мати на увазі й той факт, що Русь зобов'язувалася і надалі зберігати «мир» та «свершену любовь до конца века», а Візантія підтримувала ці її прагнення. Отже, дія договору поширювалася не лише на його сучасників, а й на майбутні покоління.

Свого часу Еверс, Карамзін, Лавровський та деякі інші дослідники не могли пояснити наведену вище фразу про збереження Руссю «миру» і «любові» до «всяких» грецьких імператорів. Була зроблена спроба навіть оголосити це місце фальсифікованим⁵⁷. Тим часом договірні сторони просто погодилися на пролонгування дії договору і майбутніми правителями обох держав.

Хоч грамота дійсно складалася від першої особи і направлена руськими грекам, у цій міждержавній угоді виступають дві договірні сторони, про що свідчив сам її зміст. У першій статті договору говорилося про відновлення між воюючими сторонами довоєнного стану «миру» і «любові», тобто повернення Русі статусу «друга» і «союзника» Візантійської імперії. Святослав поклявся зберігати до «конца века» щодо Візантії «мир и свершену любовь». Руському посольству, посланому до Цімісхія, було наказано передати бажання Святослава утвердити з греками «мир» і «любовь». Тут же літописець вклав в уста князя розшифровку однієї з основних для Русі умов такої угоди — виплати імперією данини Русі. У відповідь на згоду греків підписати мирну угоду і на появу в руській ставці візантійського посольства з дарами Святослав заявив дружині: «Но створимъ миръ со царемъ, се бо мы ся по дань яли, и то буди довольно намъ»⁵⁸. Отже, греки під час перших переговорів у своєму таборі дали згоду відновити виплату Русі щорічної данини — тієї самої, за яку боровся Олег, ратував у 944 р. Ігор, яку одержував Святослав від візантійського імператора Никифора Фоки, перебуваючи після першого походу за Дунай у 967 р. у Переславці, і якої він добивався від Цімісхія влітку 970 р.

Як уже підкреслювалося, Скіліца і Зонара писали про повернення Русі за миром 971 р. статусу «друга» і «союзника» Візантії. Це означає цілий комплекс зобов'язань обох сторін і насамперед виплату данини Русі. У договорі вказується, що Святослав поклявся разом з «болярами» і всією Руссю — «да схранимъ правая съвещанья»⁵⁹, тобто перші договори. Більшість учених, які займалися даним сюжетом, у тому числі Д. С. Лихачов і Б. О. Романов в академічному виданні «Повісті временних літ», переводили слова «правая съвещанья» як «попередній (або перший) договір»⁶⁰. Тим часом правильний переклад цих слів — «попередні (або перші) договори». Це з'ясовується не лише внаслідок множини слова «свещанье» (домовленість, нарада, договір), а й з наступної фрази: «Аще ли от тех самехъ прежреченыхъ не схранимъ», тобто якщо «ми тих самих вищезгаданих (договорів) не будемо дотримуватися...» * Як бачимо, множина слів «тех самехъ прежреченыхъ» стосується і попереднього поняття «правахъ съвещанья». А це означає, що Святослав посилався на всі «попередні договори» Русі з Візантією, у тому числі на основний з них — договір 907 р. Саме в ньому вперше у розгорнутому вигляді були визначені принципові умо-

⁵⁷ Див., наприклад, Лавровський П. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. СПб., 1853, с. 158.

⁵⁸ ПВЛ, ч. I, с. 51.

⁵⁹ Там же, с. 52.

⁶⁰ Там же, с. 250.

* До речі, й ця фраза перекладена неточно: «Якщо ж не дотримуємося ми того, небудь із сказаного раніше...» Множина тут також втрачена (ПВЛ, ч. I, с. 250). О. О. Зимін цілком правильно перекладає слова «правая съвещанья» як «непорушні договори», однак при його перекладі зникло слово «попередні», а замість нього з'явився неясний «непорушні» (Памятники русского права. М., 1952. Вып. I, с. 60).

ви взаємовідносин між двома державами, говорилося про «мир і любов» між ними, про виплату імперією данини Русі, визначався статус руських послів і торговців у Візантійській імперії⁶¹. У ході наступних воєнних конфліктів між Руссю і Візантією порушувалися не конкретні статті, скажімо, угод 911 або 944 рр., а саме принципові положення першої розгорнутої русько-візантійської угоди, на основі якої будувалися політичні, економічні та правові відносини між двома державами. В липні 971 р. Русь і Візантія повернулися до відносин, визначених у 907 р. Продовжували діяти й принципові положення договору 944 р. Однак не всі з них залишалися незмінними, зокрема ті, які спричинили виникнення конфліктів між двома державами в 966—967 рр. і згодом війни 970—971 рр.: «Яко николи же помышлю на страну вашу, ни сбираю вой, ни языка иного приведу на страну вашу и елико есть подъ властью гречьскою, ни на власть корсунскую и елико есть городов ихъ, ни на страну болгарьску. Да аще ниъ кто помыслить на страну вашу, да и азъ буду противень ему и борюся с нимъ»⁶². Ось і все, чим відрізнявся новий договір від угоди 944 р. Святослав зобов'язувався не нападати на Візантію і на території, їй підлеглі, на Херсонес і підлеглі йому населені пункти та на Болгарію. Одночасно руський князь підтвердив сформульовану ще в договорі 944 р. умову про подання допомоги імперії на її прохання («Аще ли хотети начнетъ наше царство от васъ вой на противящаяся намъ, да пишемъ к великому князю вашему, и послетъ к намъ, елико же хотимъ...»⁶³).

Однак наскільки дійсно новими є наведені вище зобов'язання руської сторони?

Ще в договорі 944 р. був пункт про заборону Русі «имать волости» в «Корсунстей странс»⁶⁴. В угоді 971 р. він повторюється і до того ж Херсонес тут названий поряд з Візантією і Болгарією, а зобов'язання Святослава стосувалися не лише руського війська, а й збройних сил союзників Русі. Практично повторюється і пункт про військову допомогу Русі імперії⁶⁵. В договорі не переглянуто зобов'язання імперії подавати військову допомогу Русі на її прохання, сформульоване в договорі 944 р. Новими є зобов'язання Русі не нападати на Візантію і Болгарію і не використовувати проти Візантії, Херсонесу і Болгарії своїх союзників. По суті, вони означали відмову (хоча б формальну) Русі від своєї політики на Балканах і припинення нею спільних воєнних дій разом з угорцями, печенігами та іншими можливими союзниками проти Візантії. Ці пункти договору 971 р., без сумніву, були наслідком воєнних невдач Святослава.

У новому договорі немає жодного слова про долю Білобережжя, гирла Дніпра, руських територій у Північному Причорномор'ї, тобто про те, чому присвячені окремі статті договору 944 р. Якщо до цього додати, що греки в період розвитку русько-візантійського конфлікту 970 р. наполягали на поверненні Святослава з Балкан на батьківщину, до Боспора Кімерійського⁶⁶, що після залишення Доростола руське військо опинилося в Білобережжі і перезимувало там, стає очевидним, що військово-політичні обмеження, які поширювалися Візантією на Русь, стосувалися в основному Балкан, де Давньоруська держава повністю втрачала свої позиції. Навпаки, результати завоювання Руссю Північного Причорномор'я, Приазов'я, Поволжя, зміщення її позицій у Нижньому Подніпров'ї, Подністров'ї аж до кордонів Болгарії не знайшли відображення в русько-візантійській угоді.

⁶¹ Про значення цього договору для русько-візантійських відносин див.: Сахаров А. Н. Указ. соч., с. 124—134.

⁶² ПВЛ, ч. I, с. 52.

⁶³ Там же, с. 38.

⁶⁴ Там же, с. 37.

⁶⁵ Так само оцінив близькість цієї статті і відповідної статті договору 944 р. О. О. Зміїн (Памятники русского права, с. 62).

⁶⁶ Leo Diaс., р. 103, 106, 129.

Отже, за договором 971 р. між Руссю і Візантією відновлювалися відносини «status quo», які склалися на 967 р., тобто до початку першого балканського походу Святослава. З цим погодилися обидві сторони, хоч грамота була складена лише від імені руського великого князя, що свідчило про певне обмеження суверенітету Русі і військову невдачу Святослава в 971 р. Однак оцінювати договір 971 р. як «обтяжливий мир» для Русі неправомірно. Безперечно, позиції Русі на Балканах були втрачені, однак натомість були закріплені її завоювання в життєво важливих для Давньоруської ранньофеодальної держави районах Північного Причорномор'я, у Приазов'ї та Нижньому Поволжі.

Неточними є й причини, висунуті деякими істориками для пояснення стислості договору: час воєнних дій, особливі обставини тощо. В його розширенні не було ніякої необхідності, оскільки Святослав зобов'язувався дотримуватися попередніх угод. Нові ж політичні мотиви були визначені в ньому цілком чітко. У даній ситуації це задовольняло греків, і вони погодилися на таку форму і зміст виробленого обома сторонами договору. У світлі викладеного вище стає особливо ясною непотрібність двох різних примірників договору, що включали зобов'язання як руської, так і візантійської сторони.

Договір завершувався викладом санкцій морального порядку в разі його недотримання Руссю. Руські послы поставили на договорі свої печатки, а утвердження його князем у даному випадку не вимагалось.

З осені 971 до весни 972 р. відбувся останній трагічний акт дипломатичної боротьби між Руссю і Візантійською імперією: дійшовши на зворотньому шляху до дніпровських порогів, Святослав зустрів орди печенігів і повернув у Білобережжя, де й перезимував. У зв'язку з цим в історіографії було висловлено немало припущень про те, що ніби саме греки інспірували виступ печенігів проти Святослава, щоб завдати супернику вирішального удару. Однак у джерелах відсутні точні дані про це. Зокрема, в «Повісті временних літ» говориться, що печенігам повідомили про повернення Святослава «сѣ маломъ дружины», але з «именьє много» і «полонѣ безчисленѣ» переяславці⁶⁷, вірніше, очевидно, малася на увазі по-антируському настроєна частина мешканців Переяславця, яка взяла владу в місті у свої руки після уходу русів з Дунаю. Водночас не можна не звернути увагу на вже наведені висловлювання Скілиці. З них стає ясно, що печеніги відмовилися виконати прохання візантійського посла безперешкодно пропустити русів через свої володіння. Однак Святослав про це не знав. Нам невідомо, чи підбурював єпископ Євхейський печенігів до нападу на руське військо, чи була оплачена візантійським золотом загибель Святослава, але факт дипломатичного віроломства греків, характерного для їх зовнішньої політики в цілому, незаперечний. У цьому останньому дипломатичному єдиноборстві Святослава і Цімісхія останнє слово залишилося за візантійським імператором. І все ж у результаті балканських походів Святослава Русь зміцнила свої позиції у Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Поволжі.

А. Н. Сахаров

РУССКО-ВИЗАНТИЙСКИЙ ДОГОВОР 971 г.

Резюме

В статье освещается заключительный этап борьбы древней Руси с Византией в конце 60-начале 70-х годов X в., показаны дипломатические усилия сторон по выработке мирного договора, роль киевского князя Святослава в его подготовке. Автор доказывает, что русско-византийский договор 971 г., несмотря на поражение Руси в предшествующей ему войне, по своему характеру и содержанию являлся равноправным межгосударственным соглашением, возвращающим отношения между двумя странами на довоенный уровень.

⁶⁷ ПВЛ, ч. I, с. 52.

3 Історії дружби народів

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЯКУТСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

В. В. НІКОЛАЄВА (Київ)

Зародження зв'язків між українським і якутським народами слід віднести до середини XVII ст. Ще в 1646—1647 рр. на р. Лену поряд з росіянами було поселено 37 сімей «черкас» — українських козаків і збіглих селян. Вони привезли з собою насіння жита, ячменю, вівса, сільськогосподарський реманент (лемеші, коси, серпи) і мали засівати по 10 десятин «государевих» земель та по 5 десятин для власних потреб¹. В якутській тайзі почалося залучення до землеробства населення, яке раніше займалося переважно тваринництвом та полюванням.

Великий вплив на дальший розвиток інтернаціональних зв'язків між народами Росії справила їх спільна боротьба проти соціального й національного гніту. Царизм перетворив Якутію в «льодову тюрму без ґрат і засувів». Тут відбували засланні і декабристи, і народники, і революційні соціал-демократи — більшовики.

Політичні засланці проводили серед корінних жителів краю культурно-освітню роботу. Їм доводилося бути і юрисконсультами, і лікарями, і вчителями, і радниками в усіх справах². Глибокий слід в історії якутського народу залишило, зокрема, перебування в краї засланих декабристів. Член «Південного товариства декабристів», учасник повстання солдатів Чернігівського полку М. І. Муравйов-Апостол, відбуваючи заслання у Вілюйську, брав участь у дослідженні родовищ слюди в експедиції під керівництвом норвезького лейтенанта Дуге, а також учителював. У його спогадах і листах містяться цінні етнографічні відомості про якутів. Від'їжджаючи на батьківщину, Муравйов-Апостол пожертвував придбану ним юрту для влаштування місцевого лепрозорію³. За участь у діяльності «Товариства об'єднаних слов'ян» в Якутію було вислано селянина Подільської губернії П. В. Вигодовського (Дунцова), який займався й на засланні пропагандою ідей декабризму⁴.

У 80-х — 90-х роках XIX ст. на засланні в Якутії перебували революційні народники й члени перших робітничих організацій, що діяли в центральних районах Росії та на Україні, а також прогресивні письменники. Серед них були видатний російський письменник В. Г. Короленко, український поет, революційний демократ П. А. Грабовський, уродженець Полтавської губернії учений С. Ф. Ковалик, робітники Н. В. Левченко, Ф. Я. Давиденко, А. Бойченко, організатор Чигиринського бунту селян Я. Стефанович, а також його учасники, селяни Е. А. Олійник, І. І. Пісков та ін.

В умовах заслання народники, виявляючи своє ставлення до царизму, відмовлялися від прийняття присяг на вірнопідданство царю, писали скарги й протести проти свавілля місцевої адміністрації й т. д. Так, у 1889 р. широкого розголосу набула Монастирівська трагедія.

¹ Колониальная политика Московского государства в Якутии XVII в.: Сб. документов. Л., 1936, с. 49—50.

² Див.: Нагорна Л. Фелікс Кон. К., 1963, с. 27.

³ Декабрист М. І. Муравьев-Апостол: Воспоминания и письма. Пг., 1922.

⁴ БСЭ, т. 9, с. 429.

Через тяжкі умови переходу й жорстокість конвоїрів група політичних засланців після прибуття в Якутськ відмовилася рухатись далі і вчинила збройний опір. Серед засланих були й учасники руху народників на Україні. Рішенням військово-польового суду трьох засланців було страчено, решту відправлено на каторгу. Звістка про криваву розправу швидко облетіла всю Росію. Велику роль у цьому відіграв, зокрема, «Протест русскому правительству», написаний П. А. Грабовським та його товаришами по заслання в Балаганському окрузі Іркутської області. «...Кров наших товаришів і протестующий голос заслання,— писали вони,— викличуть новий запас революційної енергії, більшу міру напруги в боротьбі з деспотизмом за краще майбутнє нашої батьківщини»⁵. Авторів «Протесту» було вислано в Якутію⁶.

Зсильнопоселенці зробили значний внесок у господарське й культурне життя краю. Так, городництвом у Якутському окрузі займалися О. Бойченко та Ф. Давиденко⁷, у Верхоянську — П. І. Войнаральський. Останній опублікував ряд статей про можливість землеробства на Далекий Півночі. Ризикуючи життям, боровся з епідеміями кору й віспи, які спалахнули в 1880 р. у Верхоянську, земський лікар з Херсонщини Я. М. Білий⁸. Метеорологічні спостереження у Вілюйському окрузі здійснював М. А. Ромась — уродженець Чернігівської губернії (його зустріч з М. Горьким описана в «Моих университетах»), а на «полюсі холоду» у Верхоянську — Р. Протас. Вивченням соціально-економічних відносин у якутському улусі, зокрема впливу золотих копалень на господарство якутів, займався С. Ф. Ковалик. В експедиції під керівництвом П. А. Сікорського, яка досліджувала Аяно-Нельканський тракт (1890 р.), брав участь Я. Ф. Стефанович⁹.

Побут якутського населення, його дружні відносини з політичними засланцями дістали відображення в літературній творчості В. Г. Короленка, зокрема в його «Історії мого сучасника» та «Сибирских очерках и рассказах». Письменник займався городництвом, ремеслом, репетиторством, відкрив у своєму домі бібліотеку для дітей якутів та російських селян.

Глибоким співчуттям до пригнобленого якутського народу була пройнята літературно-публіцистична творчість П. А. Грабовського. В нарисі «Червоний каптан» він підкреслив спільність тяжкої долі українського і якутського народів в умовах царської Росії¹⁰. Під впливом публіцистичних творів політичних засланців якутська тема зацікавила видатну українську поетесу Л. Українку («Якутська поема», «Одне слово»).

На початку 900-х років на заслання в Якутію почали прибувати революційні соціал-демократи, учасники «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» Петербурга та Києва й іскровці. Революційні соціал-демократи і в умовах заслання не припиняли політичної пропаганди серед народу. Так, розповсюдженням марксистської літератури, лєнінської «Искры», а також окремих творів Володимира Ілліча займався у Вілюйську член київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» В. Пєразич-Солодухо¹¹. Революційну агітацію серед селян Олекминського округу проводив член Київського комітету РСДРП М. С. Урицький, який виконував обов'язки писаря у Чекурській волості¹².

⁵ Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. К., 1965, с. 121—122.

⁶ Каторга и ссылка, 1929, № 3, с. 118.

⁷ Материалы юбилейной сессии Института усовершенствования учителей. Якутск, 1957, с. 54; История Якутской АССР. М.—Л., 1958. Т. 2, с. 305.

⁸ История Якутской АССР, т. 2, с. 353.

⁹ Там же, с. 358, 361.

¹⁰ Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях, с. 121.

¹¹ История Якутской АССР, т. 2, с. 151.

¹² Там же, с. 377.

На початку ХХ ст. у зв'язку з піднесенням революційного руху царський уряд посилив репресії і поліцейський терор. У відповідь на це якутські засланці вирішили чинити збройний опір¹³. 18 лютого 1904 р. 57 чол. забарикадувалися в домі якута Романова. Вони надіслали губернатору краю заяву, в якій повідомляли, що не розійдуться, поки не буде скасовано репресивні циркуляри. Для керівництва обороною було обрано виконавчий комітет, до складу якого ввійшли колишній член Катеринославського комітету РСДРП іскровець А. А. Костюшко-Валюжанич, учень і соратник В. І. Леніна В. К. Курпатовський та український робітник, член соціал-демократичної організації Ю. Матлахов. Комітет розповсюдив серед населення та солдатів листівки, у яких пояснював зміст боротьби проти самодержавства і закликав «нога в ногу йти на загального ворога, на російський уряд, на його поплічників, на всіх кровопивць і тиранів»¹⁴.

18 діб майорів над будинком Романова червоний прапор — символ революції. Під час облоги учасників опору обстрілювали поліцейські, солдати й козаки. Ю. Матлахов загинув, 3 чол. було поранено. Зрештою зсильнопоселенці вирішили припинити збройну боротьбу і використати майбутній судовий процес для викриття царизму.

Під впливом революційної пропаганди політичних засланців трудящі далекого північного краю під час революції 1905—1907 рр. вперше взяли участь у політичних демонстраціях. У м. Якутську було створено молодіжну організацію соціал-демократичного напрямку. Після поразки революції у якутське заслання прибули більшовики. З 1909 р. по 1913 р., зокрема, там перебував М. О. Скрипник. Займаючись пропагандистською роботою серед молоді, він водночас з захопленням вивчав природу й історію краю, подарував місцевому краєзнавчому музею зібрану ним колекцію решток викопних тварин¹⁵.

Особливо активізувалося суспільно-політичне життя в краї з прибуттям видатних діячів більшовицької партії, учнів і соратників В. І. Леніна — С. Орджонікідзе, Е. Ярославського та Г. Петровського.

В гострій полеміці з меншовиками й есерами більшовики згуртували зсильнопоселенців на марксистсько-ленінській платформі. Вони створили Якутську організацію РСДРП, нелегальні марксистські молодіжні гуртки, розгорнули пропагандистську роботу серед робітників і батраків. Під керівництвом більшовиків у березні 1917 р. в Якутську було повалено царську владу. Обов'язки голови міського комітету громадської безпеки, а згодом і тимчасового управляючого Якутською областю за рішенням більшовиків взяв на себе Г. І. Петровський. Було створено Рад робітничих і солдатських депутатів та перші професійні спілки. Почав виходити друкований орган місцевої організації РСДРП газета «Социал-демократ». У її першому номері було опубліковано статтю Г. І. Петровського. «З днями свободи, — писав він, — якутське населення буде вбирати в себе соціалістичну думку, ту думку, яка має створити рівність і визволити маси найбіднішого населення від експлуатації капіталістами й куркулями»¹⁶. Газета вперше ознайомила трудящих Якутії з біографією В. І. Леніна.

Після їх від'їзду в Центральну Росію політична обстановка в Якутії змінилася. В організації РСДРП взяли гору меншовики. Посилилися есерівський вплив та буржуазно-націоналістичний федералістський рух. Контрреволюційна «Обласна рада» не визнала Радянської влади.

Радянський уряд направив на допомогу трудящим Якутії загін Червоної Армії. 1 липня 1918 р. при його підтримці робітники Якутська, керовані більшовиками, здійснили революційний переворот. У краї

¹³ Документи о революционных событиях 1905—1907 гг. в Якутии: Сб. статей. Якутск, 1957, с. 21.

¹⁴ Там же, с. 26—29.

¹⁵ Бойцы ленинской гвардии в Якутии. Якутск, 1970, с. 93—98.

¹⁶ Социал-демократ (Якутск), 1917, 18 марта.

було проголошено Радянську владу. В її утвердженні вирішальну роль відіграла безкорислива допомога російського, українського, всіх інших народів країни. За соціальне й національне визволення якутського народу віддали життя І. М. Струченко, О. Царствений, Г. А. Корж, П. І. Стокоз, М. А. Єфименко та багато інших синів України¹⁷. Тільки в 1922 р. у боротьбі з білобандитами загинуло 726 чол., у тому числі 30 українців¹⁸.

Назавжди залишиться в пам'яті людей ім'я відважного комуніста В. Д. Котенка. Він прибув до Якутії з загоном Червоної Армії 30 червня 1918 р. Згодом виконував обов'язки уповноваженого губвиконкому по північних округах. Під його керівництвом чукчі і юкагіри вперше взяли участь у виборах до місцевих Рад. У 1922 р., коли на Північ вторглися банди білогвардійців, підтримані японськими мілітаристами, В. Д. Котенко керував формуванням партійно-комсомольських добровільних загонів, організував евакуацію запасів хутра. Під час однієї з поїздок по краю він потрапив до рук білогвардійців, які його розстріляли¹⁹.

Геройською смертю загинув також столяр Харківського заводу Гельферіх-Саде, учасник громадянської війни на Україні С. Р. Рахманов²⁰. Відгукнувшись на заклик партії, він у березні 1922 р. виїхав на роботу в Якутію, був головою Якутської губпрофради, керівником промислового відділу Наркомторгу республіки. Його кореспонденції в газетах «Коммунист» і «Пролетарий» (Харків) та «Автономная Якутия» інформували про події в братніх республіках. За дорученням партійного комітету Рахманов виїхав на Колиму для організації оборони від банди Пепеляєва. Повертаючись, він потрапив у бандитську пастку і був по-звірячому закатований.

В. І. Ленін, як відомо, теоретично обгрунтував можливість безпосереднього переходу до соціалізму народів, які в своєму розвитку не пройшли капіталістичної стадії. У вітальній телеграмі трудящим Якутії у квітні 1921 р. він наголосив на вирішальній умові розв'язання цієї проблеми — допомозі російських робітників і селян²¹.

На заклик вождя допомогти відсталим народам подолати фактичну нерівність відгукнулися й трудящі України. Не окремі ентузіасти, а весь робітничий клас, трудове селянство й інтелігенція взяли участь у соціалістичних перетвореннях у національних окраїнах. У роки соціалістичної реконструкції народного господарства Українська РСР постачала первісток соціалістичної індустрії на Півночі — Алдан — гірничодобувною технікою. На трасі Північного морського шляху і в Ленському річковому пароплаванні з'явилися судна, побудовані на корабельнях України. А на машинно-тракторні станції, в радгоспи Якутії почали прибувати трактори і комбайни з Української РСР.

Робітники й колгоспники України щедро передавали якутам свій виробничий досвід, допомагали опановувати передові форми праці, організовувати змагання. Тісні зв'язки встановилися, зокрема, між гірниками Алдану й Донбасу. В 1931 р. в Донецькому краї побувала делегація алданських робітників. З того часу між ними зав'язалося ділове листування. В 1933 р. гірники Донбасу через республіканську газету «Социалистическая Якутия» щиро привітали трудящих Якутії з 10-ю річницею Алданського золотопромислового району²². Алданські робітники виступили ініціаторами поширення в краї ізотовського й стахановського руху. Вони першими застосували метод роботи відбійним мо-

¹⁷ Пам'ятник борцям революції в Якутії: Сб. документів. Якутск, 1923, с. 94, 178.

¹⁸ История Якутской АССР. М., 1963. Т. 3, с. 57.

¹⁹ Пам'ятник борцям революції в Якутії, с. 74—88.

²⁰ За власть Советов в Якутии: Биограф. сборник. Якутск, 1958, с. 157—158.

²¹ Ленинский сборник, XX. М., 1932, с. 327.

²² Социалистическая Якутия, 1933, 24 окт.

лотком, графік циклічності в організації видобутку вугілля та інші передові форми праці.

Встановилися контакти й між селянами. Спілка хамначчитів (батарків), заснована ще в дні Лютневої революції за безпосередньою участю Г. І. Петровського, підтримувала зв'язки з Центральним Комітетом незаможних селян України. Якутський комітет селянської взаємодопомоги змагався з КВД України²³.

Неодноразово відвідували Україну делегації якутських колгоспників. Так, у 1932 р. група колишніх червоних партизанів побувала на Харківському тракторному заводі, в радгоспах і колгоспах Харківщини. Після цього робітники ХТЗ взяли шефство над одним з колгоспів Якутії²⁴. В 1940 р. делегація якутських колгоспників гостювала на Полтавщині²⁵. На їх запрошення влітку 1940 р. 172 сім'ї колгоспників Полтавської області переїхали в Якутію²⁶.

Глибокий радянський патріотизм та чуття єдиної родини виявили трудящі Якутії в роки Великої Вітчизняної війни. Багато воїнів-якутів брали участь у визволенні України від фашистських загарбників. Близько 1 тис. чол., зокрема, воювали у складі 226-ї стрілецької дивізії, перейменованої в 1943 р. у Полтавську гвардійську. Понад 500 чол. брали участь у боях під Харковом. Серед 13 якутян, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, 8 були нагороджені за форсування Дніпра. Це — В. А. Колбунов, М. С. Жадейкін, В. М. Стрельцов, Ф. К. Попов, В. Д. Логвинов, М. П. Тепляков, К. К. Краснояров, Е. П. Шавкунов. Широко відомі також подвиги снайпера севка І. М. Кульбертінова, кавалера трьох орденів Слави якута Д. М. Петрова, начальника штабу 61-ї гвардійської дивізії генерал-майора А. І. Притузова та багатьох інших якутян, які воювали на Україні²⁷.

Трудящі Якутії внесли значний вклад у зміцнення боездатності Червоної Армії. На їх особисті заощадження було випущено й передано 1-му Українському фронту колону танків. В умовах неврожайного 1943 р. робітники й селяни краю зібрали у фонд відбудови визволених районів країни 3,5 млн. крб., здали 23 тис. коней, десятки тисяч пудів зерна, м'яса, риби²⁸.

Ще більше зміцнили економічні й культурні зв'язки між двома братніми республіками у післявоєнні роки. Жвавий інтерес якутів до української культури, мелодійних пісень і танців помітив ще П. Грабовський. Проте тільки в радянський час, після ліквідації суцільної неписьменності, з формуванням радянської літератури і мистецтва північних народів стало можливим глибоке ознайомлення трудящих Якутії з культурою українського народу. В 30-х роках з'явилися перші переклади на якутську мову творів Т. Шевченка. У післявоєнні роки українська тематика почала займати помітне місце у творах якутських письменників і поетів: С. Кулачикова-Еллія (поєми «Україна», «Друг народу»), М. Золотарьова-Якутського (роман «Золотий струмок»), Л. Попова, С. Данилова та багатьох інших поетів і письменників. На якутську мову перекладено також твори П. Грабовського, Л. Українки, багатьох радянських письменників України. Твори класиків української літератури вивчаються в школах республіки. На сценах якутських театрів ставляться п'єси О. Корнійчука «Фронт», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький». В репертуарі колективів художньої самодіяльності завжди є українські пісні й танці.

Рік у рік розширюється співробітництво, поглиблюється процес

²³ Партархів Якутського обкому КППС, ф. 3, оп. 1, спр. 71, арк. 259.

²⁴ ЦДАЖР ЯАРСР, ф. 52-р, оп. 4, спр. 731, арк. 16.

²⁵ Комуніст, 1940, 4 берез.

²⁶ ЦДАЖР ЯАРСР, ф. 52-р, оп. 4, спр. 38, арк. 7.

²⁷ Вклад народов Якутии в дело победы (1941—1945 гг.): Сб. документов. Якутск, 1968. Т. 1, с. 112.

²⁸ История Якутской АССР, т. 3, с. 248.

взаємозбагачення культур братніх народів. Якутська тематика, зокрема, дістала відображення у творах київського поета П. Дорошенка, донецького композитора Ю. Ніколаєва («Якутська поема»), в репертуарі професійних виконавських колективів²⁹.

Як своє національне свято відзначили трудящі Якутії пам'ятні дати в житті Української РСР — возз'єднання України з Росією, ювілеї Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка та ін. До 300-річчя возз'єднання України з Росією, наприклад, вийшли в світ матеріали наукової сесії Інституту мови, літератури та історії Якутського філіалу Сибірського відділення АН СРСР, присвячені цій даті, а також вибрані твори Т. Шевченка, збірник «Письменники України».

Ще міцнішими стали дружні зв'язки радянських народів на етапі розвинутого соціалізму. Одним з першочергових народногосподарських завдань, які постали перед радянським народом, є включення в економічний потенціал країни мінеральних та енергетичних ресурсів Сибіру й Далекого Сходу, в тому числі і Якутії. І знову на заклик партії відгукнулися братні республіки. Представників усіх національностей країни, серед них 12 тис. українців, зафіксував Всесоюзний перепис населення 1959 р. на території Якутії³⁰. Вони брали участь в освоєнні родовищ алмазів, у спорудженні в умовах вічної мерзлоти потужних електростанцій — Вілюйської ДРЕС та Якутської ТЕЦ. Промислові підприємства України постачали устаткування для цих будов.

Вчені Української РСР брали участь у дослідженні Лено-Вілюйської газоносної провінції, в розробці методів використання природного газу. Інженери й техніки проектних інститутів «Південьдіпрогаз» (Донецьк) і «Південьдіпротрубопровід» (Київ) допомагали в розробці й будівництві 200-кілометрового газопроводу Тас — Тумус — Якутськ, який забезпечив столицю Якутської АРСР природним паливом Усть-Вілюйського родовища³¹.

Символом дружби і співробітництва радянських народів є спорудження Байкало-Амурської магістралі. Її північна вітка (від Тинди до Беркакіта), яку прокладено по території Якутії, дала можливість розпочати комплексне освоєння і транспортування коксівного вугілля та інших корисних копалин з південних районів республіки, сприяє прискоренню формування народногосподарських комплексів Сибіру й Далекого Сходу.

На важливі історичні події в житті радянських республік багатий 1982 рік. Радянський народ відзначив 1500-річчя Києва. В Якутській АРСР з нагоди цієї дати прозвучали спеціальні радіо- та телепередачі, в пресі було надруковано матеріали, які розповідали про стародавній і соціалістичний Київ.

Громадськість України у свою чергу взяла участь у відзначенні 350-річчя добровільного входження Якутії до складу Російської держави та 60-річчя створення Якутської АРСР, привітала жителів Якутська з нагоди нагородження міста орденом Трудового Червоного Прапора.

Святкування історичних дат в житті обох республік проходило під знаком підготовки до найважливішої події року — 60-річчя утворення Союзу РСР. З великим політичним і трудовим піднесенням зустрічають братні народи країни це велике свято.

Історія формування дружби й братерства між українським та якутським народами переконливо свідчить про те, що головною передумовою їх співробітництва була класова солідарність у боротьбі з царатом і буржуазно-поміщицьким ладом. Під керівництвом Комуністичної партії на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму склався братній союз народів Радянського Союзу, у тому числі робітників і селян

²⁹ Правда України, 1971, 13 дек.

³⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. РСФСР. М., 1963, с. 334.

³¹ Вечірній Київ, 1971, 9 жовт.

України та Якутії. Гармонійне поєднання загальних інтересів усього радянського народу з національними інтересами окремих націй і народностей, досягнуте на етапі розвинутого соціалізму, ще більше зміцнило узи дружби і братерства між ними.

БОЙОВА СПІВДРУЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1944 рр.)

П. О. САВЧУК (Ровно)

В історію боротьби проти німецько-фашистських загарбників яскравою сторінкою вписано бойову співдружність українських і білоруських партизанів. Радянські історики висвітлили багато важливих аспектів досліджуваної теми. І сьогодні, коли радянські люди йдуть назустріч славному ювілею — 60-річчю утворення СРСР, автор даного повідомлення, спираючись на опубліковані матеріали та нові архівні дані, робить спробу підсумувати й узагальнити факти цієї братерської співдружності в боротьбі з окупантами.

У директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р. партійним і радянським органам прифронтових областей була викладена програма Комуністичної партії по організації відсічі ворогові. Вона зобов'язала «...всі партійні, радянські, профспілкові і комсомольські організації покінчити з благодушністю і безтурботністю й мобілізувати всі наші організації та всі сили народу для розгрому ворога, для нищівної розправи з ордами німецького фашизму, що напав»¹.

Бойові зв'язки народів-братів були започатковані патріотами Волинської, Ровенської, Поліської, Пінської та інших областей. У вересні 1941 р. Наровлянський партизанський загін на чолі з секретарем РК КП(б) Білорусії Г. Р. Чернявським встановив зв'язок з Новошепилицьким партизанським загonom Київської області. У жовтні того року Лельчицький і Туровський загони (командир — В. І. Прасолов) в результаті бойової операції вигнали фашистів з с. Копище Олевського району Житомирської області. Водночас білоруські народні месники очистили від окупантів українське село Войткевичі Ровенської області.

Відчутною була і допомога кадрами. 104 випускники Білоруської школи по підготовці партизанських кадрів були направлені в Путивльський район Сумської області. 80 чол. з них прибули в Новослобідський ліс в партизанський загін С. В. Руднева. А 7 — влилися в загін С. А. Ковпака, в їх числі були Г. Д. Кравець, М. М. Курс, В. Н. Островський, В. В. Терехов, Г. А. Юхновськ².

Відчутних втрат завдав ворогові Добрянський партизанський загін, який діяв з серпня по грудень 1941 р. на межі Чернігівської і Гомельської областей. Окупанти втратили півтори тисячі чоловік, було підірвано 9 ешелонів, 34 автомашини³. У північно-східній частині Ровенської області, у Старому Селі, партизанський загін під командуванням Д. С. Попова зустрів підривну групу із з'єднання, очоленого Г. М. Линьковим, яке діяло у Поліській області БРСР. Дізнавшись, що білоруси мають зв'язок із Москвою, Д. С. Попов з основною частиною партиза-

¹ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.): Док. и материалы. М., 1970, с. 41.

² Ханенко А. Ф., Крючок Р. Р. Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР. М., 1980, с. 246—248.

³ Дудко І. П. Бойова взаємодія українських, російських і білоруських партизанів. — УІЖ, 1972, № 9, с. 33.

нів вирушив у розташування цього з'єднання. У вересні із з'єднання Г. М. Линькова на Україну прибули дві групи — на чолі із старшим лейтенантом Г. М. Картухіним і молодшим політруком І. С. Насекіним, завданням яких було збирання розвідданих і ведення диверсій на залізницях Брест — Ковель, Ковель — Ровно, Ковель — Сарни, Луїнець — Пінськ — Брест. При активному сприянні місцевих жителів і партизанів групи швидко освоїли район бойових дій і розгорнули розвідувальну діяльність. Велику допомогу їм подав партизанський загін М. П. Конищука, що дислокувався в Маневицькому районі УРСР⁴.

В розгортанні всенародної боротьби проти окупантів у Волинській і Ровенській областях значну роль відіграв партизанський загін із з'єднання Г. М. Линькова. У своїх спогадах Герой Радянського Союзу А. П. Бринський, який командував цим загonom, писав: «...І от зараз ми йдемо, щоб разом з братами — українськими партизанами — нищити спільного ворога. Ми розлучаємось з рідною Білорусією і ступаємо на рідну землю України, готові цілком присвятити себе боротьбі в ім'я визволення її, як невід'ємної частини неозорої нашої Батьківщини, від німецько-фашистських загарбників... Ми не складемо зброї, поки останній фашистський вбивця не відплатить за свої злочини, поки гітлерівська сарана навіки не буде виметена за межі Радянської країни»⁵.

Прибувши в Ровенську область у листопаді 1942 р., загін А. П. Бринського швидко зріс кількісно за рахунок підпільних організацій та місцевого населення і перетворився у з'єднання. Його діяльності активно допомагали, зокрема, жителі Рафалівського району на Ровенщині. Вони своєчасно повідомляли про небезпеку проникнення в табір народних месників агентів гестапо. Рафалівці виконували функції провідників і зв'язкових, допомагали партизанам у висадженні в повітря ворожого ешелону з живою силою під Маневичами, а під Рафалівкою — бронепоезда. Сміливими партизанськими зв'язківцями зарекомендували себе Ф. К. Єрмоленко, Й. Й. Клубаєць, П. М. Коцюбайло, В. Ю. Фокіна.

Населення Волинської і Ровенської областей УРСР та Поліської і Пінської областей БРСР поповнювало партизанські з'єднання і загони А. П. Бринського, С. П. Каплуна, Д. М. Медведєва, М. А. Прокопюка та інші. Лише в з'єднання А. П. Бринського влилося чотири місцевих загони під командуванням К. М. Алексєєва, М. П. Конищука, М. І. Глазова, Ю. М. Собєсяка, які були створені Цуманською, Володимир-Волинською та іншими підпільними організаціями.

Центральний Комітет ВКП(б) приділяв постійну увагу розвитку всенародної боротьби в тилу фашистських загарбників. Для цього велике значення мала нарада керівників партійного підпілля і партизанського руху в кінці серпня — на початку вересня 1942 р. в Кремлі з участю членів Політбюро ЦК ВКП(б). Перед її учасниками були поставлені нові завдання у справі розширення бойових операцій, посилення організаторської та масово-політичної роботи серед населення окупованих ворогом районів. 5 вересня 1942 р. був виданий спеціальний наказ наркома оборони «Про завдання партизанського руху».

На виконання цього наказу восени того року розпочався глибокий рейд двох українських партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова із Брянських лісів на Правобережжя України. У ході рейду в українському та білоруському Поліссі було подано допомогу місцевим загonom в активізації їх дій, встановленні зв'язку з Білоруським штабом партизанського руху, створено п'ять нових загонів. Більше тисячі чоловік влилося в ці з'єднання⁶. В районі

⁴ Кизя Л. Є. Народні месники: З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів, 1960, с. 62—64.

⁵ Бринський А. П. По той бік фронту. К., 1976, с. 186.

⁶ История СССР. М., 1973. Т. 10, с. 248.

Лоева Гомельської області при сприянні місцевих жителів народні месники переправилися на правий берег Дніпра. Ворог кинув проти них великі сили. 15 листопада партизани-сабуровці розгромили гітлерівський гарнізон у райцентрі Хойники, де після 14 годин бою окупанти втратили 218 чол. вбитими. 20 листопада з'єднання О. М. Сабурова вийшло до сіл Олександрівка й Ремези Поліської області БРСР і провело ряд бойових операцій проти загарбників⁷.

26 листопада партизани із з'єднання С. А. Ковпака провели значну операцію по розгрому Лельчицького гарнізону ворога. В бою було знищено до 500 його солдатів і офіцерів, підірвано три заводи, електростанцію, дві бронемашини, два мости через ріку Убороть, вузол зв'язку. Ковпаківці визволили з тюрми понад 100 радянських громадян. Завершивши рейд, народні месники зупинилися в с. Корми БРСР.

Отаборившись на кордоні Житомирської області УРСР і Поліської області БРСР, ковпаківці й сабуровці розгорнули бойові дії разом з місцевими українськими і білоруськими партизанами. Вони завдавали відчутних ударів по ворожих гарнізонах, залізницях. Боротьба народних месників із з'єднань С. А. Ковпака і О. М. Сабурова сприяла активізації партизанського руху в даній місцевості. Це привело до створення великого партизанського краю в північно-західній частині України і на півдні Білорусії, де проживало 200 тис. чол. Територія охоплювала 14 районів у чотирикутнику Олевськ — Овруч — Мозир — Туров⁸.

Українські партизани спільно з білоруськими народними месниками і місцевими жителями поступово очищали від ворога населені пункти УРСР і БРСР. 12 грудня 1942 р. партизанський загін під командуванням А. С. Міщенка з 37-ї Єльської бригади Поліської області разом із двома ротами 3-го батальйону з'єднання С. А. Ковпака провів бойову операцію проти окупантів на південь від с. Глушкевичі Лельчицького району. Гітлерівці (750 чол.) окопалися в лісі. Бій тривав 4 години. В ході цього бою знищено на дільниці білорусів 85 ворожих солдатів і офіцерів. Втрати партизанів становили 6 вбитих і 7 поранених⁹.

У білоруському Поліссі в районі Червоного озера відбулася братерська зустріч ковпаківців з партизанами прославленого загону В. З. Коржа. Народні месники обмінялися досвідом боротьби в тилу ворога і розвіданими. В радіограмі до білоруських партизанів 19 грудня 1942 р. уповноважений ЦК КП(б)У І. К. Сиромолотний, а також С. А. Ковпак і С. В. Руднев писали: «Прийміть від нас братерську сердечну подяку за виявлену вами ініціативу встановлення зв'язку з нашим загonom. Через ваших товаришів ми дізналися про район ваших дій, про ваші бойові справи в тилу противника. Присилаємо до вас своїх представників, які за нашим дорученням розкажуть вам про діяльність нашого Українського об'єднаного загону»¹⁰. В січні 1943 р. В. З. Корж пропонував С. А. Ковпаку і С. В. Рудневу обмінятися думками і виробити загальний план дій¹¹. 15 січня в листі до уповноваженого ЦК КП(б)У по Пінській області А. Є. Клещова С. А. Ковпак просив «...повідомити місцезнаходження ворога, звідки він прибув, його сили, дислокацію Ваших підрозділів для того, щоб можна було нанести удар там, де він його не чекає і де це нам вигідно»¹². В партизанському з'єднанні С. А. Ковпака побував начальник штабу партизанських заго-

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. в 3-х т. К., 1975. Т. 1, с. 511.

⁸ Там же, с. 512.

⁹ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—июль 1944): Док. и материалы в трех томах. Минск, 1973. Т. 2, кн. 1, с. 548.

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4117, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹¹ Там же, арк. 3.

¹² Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, т. 2, кн. 1, с. 107—108.

нів В. З. Коржа підполковник О. О. Раєвський, який вів переговори про об'єднані дії проти окупантів. Внаслідок цього українські й білоруські народні месники провели успішну операцію по розгрому фашистського гарнізону в містечку Житковичі та в інших населених пунктах. Разом із загонами, очолюваними С. А. Ковпаком і О. М. Сабуровим, вів боротьбу проти ворога Скороднянський партизанський загін¹³.

Українські й білоруські партизани в боротьбі проти окупантів подавали всіляку взаємну допомогу. Учасник всенародної боротьби в тилу ворога В. К. Яковенко згадує: «Життя і бойові справи партизанів південної Білорусії завжди тісно перепліталися з життям і бойовими справами партизанів північної України. Багатьом бійцям загону імені Ворошилова, в тому числі й мені, ще в грудні 1942 р. довелося зустрітись з партизанським з'єднанням С. А. Ковпака біля озера Червоне в Житковицькому районі. Це була незабутня, тепла зустріч. Комісар з'єднання С. В. Руднев подарував нам тоді кілька примірників військових карт-кілометрівок південної частини Білорусії, в яких загін мав дуже потребу, і дав розпорядження передати нам значну частину патронів до чеської та угорської зброї. Українські партизани поповнили в Білорусії свої продовольчі запаси, відправили за лінію фронту поранених і одержали з Великої землі необхідні вантажі. Багато жителів білоруського Полісся вступили тоді в загони українських партизанів і мужньо боролися в їх рядах проти окупантів»¹⁴.

Співдружність українських і білоруських народних месників у боротьбі проти окупантів міцніла день у день. До приходу в Столінський і Давид-Городоцький райони білоруських партизанських груп на чолі з П. П. Томиловим та І. А. Смотровим, в кінці травня 1943 р., села півдня Гомельської області були під захистом українських народних месників, які тут дислокувалися. Партизани з'єднань О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова і Я. І. Мельника проводили роботу в Лельчицькому і Столінському районах, а села Хочин і Жадень контролювали партизани С. П. Каплуна. Білоруський міжрайонний штаб підтримував постійний зв'язок з партизанським з'єднанням під командуванням І. П. Федорова і уповноваженим ЦК КП(б)У В. А. Бегмою. Прибувши в область, уповноважені ЦК КП(б)У П. П. Томилов та І. А. Смотров особисто встановили контакти з штабами партизанських з'єднань О. Ф. Федорова і О. М. Сабурова¹⁵. У березні 1943 р. поблизу с. Дуброва Лельчицького району БРСР почав діяти аеродром партизанського з'єднання О. М. Сабурова. За три місяці там приземлилося 130 літаків, які доставляли зброю, боеприпаси, медикаменти, літературу для партизанів України та Білорусії¹⁶.

У партизанському краї діяли з'єднання під командуванням В. А. Бегми, А. М. Грабчака, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельника, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова з УРСР, загони і бригади з Єльського, Мозирського, Лельчицького, Петриківського та інших районів Білорусії. Починаючи з червня 1943 р., окупанти провели ряд комбінованих каральних акцій проти партизанських з'єднань України, які дислокувалися в Лельчицькому, Мозирському і частині Туровського районах Білорусії та в Олевському районі Житомирської області, сконцентрувавши там більше 30 тис. військ СС, угорців, поліції та «козаків». Так фашисти намагалися забезпечити від партизанів залізниці Брест — Гомель і Сарни — Олевськ — Чернігів.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4117, оп. 1, спр. 3, арк. 4, 9; ф. 3500, оп. 4, спр. 217, арк. 7, 8.

¹⁴ Яковенко В. К. Партизанское междуречье. М., 1976, с. 258.

¹⁵ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, т. 2, кн. 1, с. 423—424.

¹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. в 3-х т. К., 1975. Т. 2, с. 199—200.

Українські партизани змушені були відійти з цих районів, залишивши в тилу ворожих частин окремі загони та групи. І при всьому цьому народні месники здійснювали спільні операції за узгодженими планами. В той час, як з'єднання О. М. Сабурова вело бойові дії проти окупантів, що наступали зі сходу, партизани білоруського загону «Советская Белоруссия» забезпечували розвідку й оборону в північному і північно-західному напрямках. Спільними зусиллями українських і білоруських патріотів проводилася робота по організації резервів та їх навчанню. Такі резервні групи були створені в шести населених пунктах, у тому числі в райцентрах Турові та Давид-Городку. Після детальної підготовки в ніч з 24 на 25 липня партизани нанесли удар по ворогу в Давид-Городку. План цієї операції був розроблений білорусами і здійснений разом з сабуровцями. В результаті її зазнав розгрому ворожий гарнізон, було взято значні трофеї, спалено міст через р. Горинь довжиною 120 м, знищено міськуправу, приміщення жандармерії та поліції, комендатуру СД, склади та ін.¹⁷

Мужність і героїзм в цих боях виявили партизани з'єднання під командуванням М. М. Таранушенка. Розвідка партизанів встановила, що в с. Дроньки Поліської області концентруються сили фашистів, які прибули туди на 10 автомашинах (500 чол.). Група у складі 60 чол. з загону ім. Будьонного зробила засідку. І коли ворог наблизився на відстань у 50 м, патріоти відкрили вогонь. Жорстокий бій тривав годину. Було знищено 4 ворожі автомашини та близько 80 солдатів. Втрат з боку партизанів не було.¹⁸

В ніч на 30 серпня 1943 р. об'єднані сили українських з'єднань М. А. Рудича, Є. І. Мирковського, Г. Ф. Покровського і білоруської бригади № 27 під командуванням В. П. Яромова нанесли сильний удар по ворожому гарнізону в м. Наровля БРСР, захопивши 70 підвід з продовольством.¹⁹ У жовтні спільними силами українські й білоруські партизани розгромили також гарнізон окупантів у селищі Туров Гомельської області.

Організаторами всенародної боротьби проти фашистських загарбників були комуністи. Партійні організації були багатонаціональними. Лише в партизанських загонах Пінської області діяло 22 парторганізації, в яких налічувалося 291 чол., серед них — 166 росіян, 83 білоруси, 26 українців.²⁰ А в парторганізації Ровенського партизанського з'єднання В. А. Бегми було понад 140 українців, 73 росіянина, 28 білорусів та 25 комуністів інших національностей.²¹

У процесі неухильного розгортання партизанського руху постійно вдосконалювалися організаційно-політичні форми та методи роботи комуністів у тилу ворога. Партійні організації партизанських формувань України і Білорусії зростали й кількісно. Тільки за період з січня до 1 липня 1944 р. в 1-й Українській партизанській дивізії у партію було прийнято 264 чол., в тому числі 113 росіян, 72 українці, 51 білорус та 28 чол. інших національностей.²²

Партизанські політпрацівники значну увагу приділяли агітаційно-пропагандистській діяльності серед місцевого населення в районах дислокації. При цьому враховувався багатонаціональний склад підпільних організацій та партизанських формувань. Так, у з'єднанні С. Ф. Маликова було 203 українці, 62 росіянина, 24 білоруси, І. Д. Дубровіна — 409 українців, 168 росіян, 9 білорусів, а в з'єднанні А. М. Грабчака —

¹⁷ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, т. 2, кн. 2, с. 73—74.

¹⁸ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. К., 1978, с. 186.

¹⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, с. 261, 268.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 279, арк. 7.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 2, арк. 44.

²² Там же, ф. 63, оп. 1, спр. 3, арк. 401.

197 українців, 24 росіянина, 19 білорусів та ін.²³ Більше однієї третини особового складу великих українських формувань партизанського краю, створеного на кордонах України і Білорусії, становили представники братнього білоруського народу. Разом з тим понад 10 тис. українців зі зброєю в руках боролися проти окупантів у складі формувань народних месників Білоруської РСР²⁴.

Народні месники з Пінської області своїм впливом охоплювали ряд населених пунктів України. Загін ім. С. Лазо, діючи на території Пінська, Пінського, Іванівського, Жабчицького і частково Любашівського району Волинської області, та загін ім. О. В. Суворова — в Камінь-Каширському районі Волинської області, Дрогичинському і частково Антопольському і Кобринському районах БРСР, на 1 травня 1943 р. випустили й розповсюдили близько 30 тис. листівок та повідомлень. Поєднуючи пропагандистську, організаторську і бойову діяльність, партизани розгромили й вивели з ладу 33 поліцейські ділянки, які знаходилися в районі їх дислокації²⁵.

Партизани Брестської області проводили агітаційно-політичну роботу як серед населення своїх районів, так і Волинської області, що їх вони контролювали. З цією метою було створено агітколлектив. За партизанами-агітаторами закріплювалися певні села. У політико-виховній роботі використовувалися різні форми: читалися, зокрема, лекції про становище на фронтах війни, про перемоги Червоної Армії, завдання населення, а також повідомлення Радінформбюро. Про роль цієї діяльності серед населення під час рейду з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова по українському і білоруському Поліссі Герой Радянського Союзу В. І. Клоков писав: «Напружено працювали під час рейду наші політпрацівники. Як завжди, чергове повідомлення Радінформбюро, прийняте нашими радистами, ставало відомим не тільки кожному партизанові, а й жителю села»²⁶.

Для викриття людиноненавистницької суті фашистів наводилися факти їх кривавих злочинів на території обох республік. У зверненні партизанів Житомирської області до місцевого населення із закликом до рішучої боротьби з ворогом, зокрема, говорилося: «Останнім часом гітлерівські бандити спалили багато міст і сіл України і Білорусії..., позвірячому замучили багато мирних жителів. У Словечанському районі Житомирської області, Лельчицькому і Єльському районах Поліської області німці спалили села Заболоть, Дуброва, Осинське, Чиян, Чирин, В'язове, Лучанки, містечка Лельчиці і Скородне. На місці тих сіл і містечок залишилися згарища... Товариші! Піднімайся на боротьбу з фашистським рабством...»²⁷. Звірства окупантів на території України і Білорусії розкривалися у зверненні конференції партизанів Ровенської області до місцевих жителів із закликом помститися за знущання фашистів. 600 примірників цього звернення було розповсюджено в суміжних областях двох республік²⁸.

Всенародна боротьба в тилу окупаційних військ, керована Комуністичною партією, сприяла наближенню дня краху фашизму. Завдяки координації дій легендарних з'єднань партизанів, у тому числі українських і білоруських, ворогові було завдано великих збитків у живій силі й техніці. А це відіграло велику роль у розгромі Червоною Армією гітлерівської Німеччини.

²³ Там же, ф. 67, оп. 1, спр. 131, арк. 42; ф. 88, оп. 1, спр. 1, арк. 59.

²⁴ Коваль М. В. У горнілі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). К., 1972, с. 59.

²⁵ Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны, т. 2, кн. 2, с. 321, 340, 402.

²⁶ Клоков В. И. Ковельский узел. К., 1981, с. 130.

²⁷ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. К., 1969, с. 82.

²⁸ Герои подполья. М., 1970. Вып. 1, с. 260.

Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнєв відзначав: «Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни, то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдавани, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці — словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини»²⁹. За роки війни ще тісніше згуртувалися народи нашої країни навколо Комуністичної партії. В жорсткій боротьбі загартувалися їх дружба і бойове співробітництво. Витримав сувору перевірку радянський державний і суспільний лад. Великою надихаючою силою у цій боротьбі проти фашизму були марксистсько-ленінська ідеологія, ідеї наукового комунізму.

«В суворі роки Великої Вітчизняної війни народи-брати пліч-о-пліч стали на захист Батьківщини, виявили масовий героїзм і непохитну волю до перемоги, розгромили фашистських загарбників, врятували народи світу від поневолення і знищення», — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»³⁰.

²⁹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 1, с. 132.

³⁰ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 5.

БРАТЕРСЬКА ВЗАЄМОДОПОМОГА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ І РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В БОРОТЬБІ З ГОЛОДОМ (1921—1922 рр.)

О. М. МОВЧАН (Київ)

Перший рік мирного соціалістичного будівництва — 1921-й рік — був для нашої держави особливо тяжким. Імперіалістична та громадянська війни, інтервенція й економічна блокада, завдавши народному господарству збитків у розмірі 39 млрд. крб., що перевищувало четверту частину довоєнного багатства країни¹, привели її до глибокої розрухи й найтяжчої господарської кризи. Труднощі відбудови посилились жорстокою посухою, яка за своїми наслідками була «...лихом, небагато чим слабшим, ніж жахливе лихо 1891 р. ...»² Вона уразила половину всіх посівних площ у районах розвинутого зернового виробництва. Почався голод — «тяжкий наслідок відсталості Росії і семирічної війни, спочатку імперіалістичної, потім громадянської, яку нав'язали робітникам і селянам поміщики та капіталісти всіх країн»³. Уже влітку він охопив Поволжя, Приуралля і Північний Кавказ. До пізньої осені — початку зими голод поширився на Крим та степові губернії України. У голодуючих районах країни проживало близько 35 млн. чол.⁴

Комуністична партія і Радянська держава звернули особливу увагу на подання допомоги голодуючим районам. 29 квітня 1921 р., одразу ж після появи ознак стихійного лиха, з ініціативи В. І. Леніна було прийнято декрет «Про боротьбу з посухою», в якому визначалися го-

¹ Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство. М., 1967, с. 53—54.

² Ленін В. І. Звернення до селян України. — Повне зібр. творів, т. 44, с. 71.

³ Ленін В. І. Звернення до міжнародного пролетаріату. — Там же, с. 70.

⁴ Поляков Ю. А. 1921-й: победа над голодом. М., 1975, с. 17.

ловним чином агрономічні заходи по боротьбі з нею⁵. В доповіді на III продовольчій нараді 16 червня 1921 р. Володимир Ілліч підкреслив необхідність діяти в умовах, що створилися, «шляхом екстрених заходів, шляхом застосування методів ударності і бойового порядку, незвичайної діяльності і радянських установ і партійних органів»⁶. 9 липня 1921 р. В. І. Ленін у «Замітках про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи» запропонував з метою поліпшення діяльності продорганів перевести якнайбільше комуністів на продроботу⁷.

Вживалися заходи до створення спеціальних органів для подання допомоги районам, що потерпіли від посухи. 14 липня 1921 р. було організовано комісію по боротьбі з голодом при ВЦРПС. Партія прагнула надати цій боротьбі всенародного характеру. 18 липня за рішенням ВЦВК засновано Центральну комісію допомоги голодуючим під головуванням М. І. Калініна. 20 липня було створено Центральну агітаційну комісію по боротьбі з голодом при ЦК РКП(б), яка у відповідності з директивами ЦК РКП(б) спрямовувала кампанію допомоги тим, хто потерпів від стихійного лиха. Центральний Комітет партії в постанові «Завдання боротьби з голодом» від 20 липня та зверненні «До всіх членів і до всіх організацій РКП(б)» від 21 липня 1921 р. накреслив широку програму економічних і політичних заходів для подолання голоду⁸. У зверненні підкреслювалося, що «тільки висока техніка, тільки проведення намічених Радянською владою заходів щодо піднесення народного господарства, щодо підведення міцнішого фундаменту під нього може позбавити нас від повторення таких лих»⁹.

Вирішальний засіб у боротьбі з голодом і запобіганні стихійному лиху ЦК РКП(б) вбачав у поданні державою виробничої допомоги селянським господарствам неурожайних районів і насамперед постачанні їх посівним матеріалом. Проте, незважаючи на всі ці заходи й дедалі жорсткішу економію продовольчого фонду країни та передавання в неурожайні губернії 30% державних запасів продовольства, ними можна було забезпечити до нового врожаю, за приблизними підрахунками Радянського уряду, лише близько чверті всіх, хто терпів голод¹⁰. Тому ЦК РКП(б) закликав виявити й мобілізувати на допомогу голодуючим усі можливі матеріальні ресурси і «збудити суспільну ініціативу, залучити до справи допомоги всіх, хто своїм досвідом або енергією може допомогти голодуючим»¹¹. Він запропонував повсюди організувати добровільну здачу трудящими продуктів, грошей і цінностей, проведення понадурочних робіт, концертів та лекцій у фонд допомоги тим, хто голодує.

Для реалізації ленінського плану боротьби з голодом на Україні 28 липня 1921 р. створюється Всеукраїнський Центральний робітничий комітет допомоги голодуючим при Південбюро ВЦРПС. 5 серпня було організовано Всеукраїнську Центральну військову комісію допомоги голодуючим на чолі з командуючим збройними силами України та Криму М. В. Фрунзе, а 17 серпня — Центральну комісію допомоги голодуючим при ВУЦВК (ЦК Допгол ВУЦВК), очолювану Г. І. Пет-

⁵ Див.: Ленін В. І. Лист І. А. Теодоровичу 25.IV.1921 р.— Повне зібр. творів, т. 52, с. 168; Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921—1923. М., 1969, с. 270.

⁶ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 43, с. 332.

⁷ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 44, с. 64.

⁸ Известия ВЦИК, 1921, 21 июля; Справочник партийного работника. М., 1922. Вып. 2, с. 158.

⁹ Известия ВЦИК, 1921, 21 июля.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Аральське море. Бугунська рада ловців і робітників північного узбережжя.— Повне зібр. творів, т. 53, с. 247; Чемерисский И. А. Советская страна в борьбе с трудностями, вызванными неурожаем 1921 г. М., 1966, с. 7.

¹¹ Известия ВЦИК, 1921, 21 июля.

ровським. При ЦК КП(б)У почала діяти республіканська агітаційна комісія по боротьбі з голодом.

Найтяжча обстановка створилася на Поволжі, населення якого страждало уже другий рік від недороду. 2 серпня 1921 р. В. І. Ленін звернувся до селян Правобережної України, які зібрали високий урожай, із закликом подати братерську допомогу поволзькому голодуючому селянству. Володимир Ілліч писав: «Хай з кожного повіту, забезпеченого хлібом, пошлють хоч би двох-трьох виборних від селян в Поволжя, щоб відвезти туди хліб, щоб на власні очі побачити розміри лиха, нужди, голоду, щоб, повернувшись, розповісти своїм землякам про необхідність спільної допомоги»¹².

5 серпня 1921 р. ЦК РКП(б), РНК, ЦВК і ЦК Допгол при ВЦВК направили всім партійним і радянським органам директиву з завданням забезпечити термінову доставку насіння в голодуючі райони, для чого пропонувалося активізувати діяльність усіх партійних організацій, усього радянського апарату¹³. В УСРР цю директиву було виконано відразу ж. Уповноваженими на місця було послано майже всіх членів ЦК КП(б)У. Г. І. Петровського відряджено на Правобережжя, Д. З. Мануїльського — на Волинь та Поділля, В. П. Затонського — в Київську і Чернігівську губернії, Д. З. Лебеда — у Катеринославську, В. І. Єрмошенка — на Донбас¹⁴. Лише за 2,5 місяця за путівками ЦК КП(б)У на продроботу направлено 484 відповідальних працівники¹⁵. Такі ж мобілізації ЦК партії запропонував провести губкомам і міськкомам партії для роботи в повітах. На продовольчий фронт була мобілізована половина членів колегій усіх наркоматів, працівників губернських (з розрахунку — 1 працівник на повіт) і повітових виконкомів (2/3 членів виконкомів), третина відповідальних профспілкових працівників й активісти професійних спілок¹⁶.

Значну допомогу Українській СРР в укомплектуванні продапарату подали братні республіки. За путівками ЦК РКП(б) на Україну звідти прибуло 540 досвідчених партійних та господарських працівників¹⁷. За мобілізацією Наркомпроду РСФРР і ВЦРПС в УСРР приїхали 10 тис. чол. для організації продовольчих дружин, 20 тис. чол. — для зміцнення кадрів продроботи¹⁸. Добровольці з Російської Федерації прибували і для поповнення кадрів продроботи. Уряд РСФРР подавав допомогу в постачанні їх обмундируванням.

Таким чином, уже влітку 1921 р. Комуністична партія зуміла підняти на боротьбу з голодом увесь свій апарат і мобілізувати місцеві партійні, радянські та господарські органи. Вона створила центральні й почала організовувати мережу місцевих допомоголівських комісій та комітетів, визначивши чітко окреслені принципи їх діяльності та надавши їм необхідні повноваження виступати від імені Радянського уряду. Було накреслено також план основних напрямів продроботи.

Трудящі всіх націй та народностей гаряче відгукнулися на заклик В. І. Леніна, одностайно підтримавши рішення партії та уряду. В цей тяжкий для Радянської влади час у спільній боротьбі з голодом міцніла нерушима ленінська дружба народів — невичерне джерело творчої енергії мас. Не менш як 70–80% населення нашої країни взяли активну участь в поданні допомоги районам, що потерпіли від посухи¹⁹.

¹² Ленін В. І. Звернення до селян України. — Повне збір. творів, т. 44, с. 71.

¹³ Ленинский сборник XXIII, с. 154.

¹⁴ Коммунист (Харьков), 1921, 31 люня.

¹⁵ Коммунист, 22 септ.

¹⁶ Правда, 1921, 26 люня.

¹⁷ Известия ЦК КП(б)У, 1921, № 9, с. 11.

¹⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 2, спр. 3000, арк. 152; ф. 3040, оп. 1, спр. 7, арк. 23, 41.

¹⁹ См.: Калинин М. И. Избранные произведения. М., 1960. Т. 1, с. 343.

Першими включилися в кампанію допомоги голодуючим профспілки. Їх роботу очолив Центральний робітничий комітет допомоги голодуючим при Південбюро ВЦРПС. Він розробив і розіслав відозву про завдання пролетаріату в боротьбі з голодом, положення про губернські та повітові комітети допомоги голодуючим, інструкцію про створення відповідних «трійок» на всіх підприємствах, положення про збирання, зберігання й обмін пожертвувань на користь потерпілих та ряд інших документів²⁰ про організацію цієї допомоги робітничим класом України.

Діяльність на місцях, що розпочалася з ініціативи профспілок, являла собою сукупність найрізноманітніших заходів. Робітники і службовці збирали продукти, речі та медикаменти, відраховували у фонд допомоги голодуючим частину зарплати й працювали на понадурочних роботах.

З ініціативи Центрального робітничого комітету допомоги голодуючим при Південбюро ВЦРПС у бересні — жовтні 1921 р. було проведено «тиждень допомоги голодуючим», під час якого на підприємствах за рішенням загальних зборів робітників і службовців запроваджувалися понадурочні роботи — «години пролетарської допомоги Поволжю». На виробництвах з відряднок оплатою праці їх замінювали відрахуванням частини зарплати²¹.

Серед селянства кампанія допомоги спочатку розгорталася під лозунгом своєчасної і повної здачі продовольчого і помольного податків, повернення насінневої позички, що були основним джерелом створення продовольчого фонду країни, заготівлі насінневого зерна для неурожайних районів. Селяни урожайних губерній УСРР згідно з постановою ВУЦВК від 8 липня 1921 р. повністю і своєчасно доставили в голодуючі губернії РСФРР 755 тис. пудів озимого жита²². З свого боку Російська Федерація забезпечувала урожайні губернії УСРР коштами для ремонту зерносховищ, транспортом і паливом для безперерйного перевезення зерна. Розраховуючи на цю допомогу, Українська економічна парадя взяла на себе від імені уряду УСРР зобов'язання доставити в РСФРР до 1 січня 1921 р. 20—22 млн. пудів борошна²³. В. І. Ленін приділяв значну увагу економічному становищу України, виділенню їй кредитів та відрядженню туди працівників. З цих питань Володимир Ілліч регулярно листувався з РНК УСРР²⁴. Допомога партії та уряду забезпечувала виконання зобов'язань уряду Радянської України про своєчасну відправку хліба в Росію. Всього за друге півріччя 1921 р. — перше півріччя 1922 р. в РСФРР з УСРР було надіслано понад 31 млн. пудів борошна²⁵.

Уряд Російської Федерації в обмін на продовольство поставляв на Україну також промислову продукцію. Значну частку її становили машини та інший сільськогосподарський реманент. Його поставка в республіку зміцнювала продуктивні сили сільського господарства і сприяла зростанню виробництва продуктів харчування.

В міру збирання продподатку і виконання державного плану продовольчої заготівлі кампанія допомоги голодуючим набувала дедалі більш самостійного господарсько-політичного значення. Справжню пролетарську солідарність виявляли незаможники, які почали першими прсяд з внесенням продподатку збирати зерно і хліб для голодуючих. На пропозицію Політбюро ЦК КП(б)У передати половину фонду комітетів незаможних селян, що створювався з 10—25%-х відрахувань

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 790, арк. 24.

²¹ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзам. Харьков, 1923, с. 128.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 3040, оп. 2, спр. 55, арк. 118.

²³ Там же, оп. 1, спр. 10, 18; ф. 2, оп. 2, спр. 35, арк. 35.

²⁴ Вісті (Одеса), 1921, 25 жовт.

²⁵ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 7, с. 27.

продподатку, на потреби потерпілого від голоду населення РСФРР і УСРР, вони фактично пожертвували весь фонд — 18 млн. пудів зернохліба²⁶. За прикладом незможних усі селяни урожайних губерній проводили пожертвування і спеціальні оподаткування на користь голодуючих, відправляли сотні вагонів хліба в райони, що потерпіли від неврожаю. За своєчасну і значну допомогу Поволжю постановою VII Кролевського повітового з'їзду Рад Чернігівщини Червоним Прапором у січні 1922 р. нагороджено Коропську волость. На Червону дошку було занесено Тирсівську волость Мелітопольського повіту Запорізької губернії, населення якої, незважаючи на своє тяжке продовольче становище, передало значну кількість грошей, продовольства і худоби селянам голодуючих місцевостей РСФРР²⁷.

Зовнішня і внутрішня контрреволюція будь-що намагалася зірвати проведення кампанії допомоги голодуючим. Активізувався політичний бандитизм. У телеграмі командуючого військами України та Криму М. В. Фрунзе від 1 жовтня 1921 р. повідомлялося: «Найголовнішим об'єктом дії бандитських зграй тепер є зернішні пункти і продподаток, що перевозиться»²⁸. Бандитизм і контрреволюційні заклоти, спекуляція і мішечництво, приховання розмірів орної землі та масові необґрунтовані клопотання про зняття продподатку — такими були основні форми класової боротьби й антирадянської діяльності куркульства. Партія і уряд вживали дійових заходів для боротьби з ним, для подолання продовольчої кризи.

Хоч кампанія допомоги голодуючим восени 1921 р. і набула широкого розмаху, але вона ще не охопила всього населення, мала перегулярний характер й тому не могла повною мірою задовольнити потреб потерпілих районів у продуктах продовольства. Необхідно було організувати безперервне, більш посилене постачання ним. Для прискорення відправки продовольчих вантажів і точнішого визначення необхідних розмірів допомоги, Царицинська й Уральська губернії прикріплювалися до урожайних губерній України. Саратовську губернію УСРР зобов'язувалася забезпечити спільно з Білорусією, а Самарську — з Сибіром, Тульською і Калузькою губерніями. В 1921 р. Саратовська губернія одержала 40% продовольства, що відправлялося з України, Самарська — 26%, Уральська — 20%, Царицинська — 14%. Водночас для заготівлі зерна шляхом товарообміну до урожайних губерній УСРР прикріплювалися неурожайні Царицинська і Астраханська губернії²⁹. Киргеспубліку* було закріплено за УСРР і Воронежською губернією³⁰.

4 листопада 1921 р. ЦК РКП(б) звернувся до членів партії з закликом залучити всіх громадян країни до регулярної допомоги і висунув лозунг: «Десять ситих годують одного голодуючого!». Виходячи з цього, ЦК КП(б)У поставив перед місцевими парторганізаціями завдання організувати роботу так, «...щоб кожний дім, кожне село, кожні установа, фабрика, завод утримували певну кількість голодуючих»³¹.

Ініціаторами активізації допомоги населенню місцевостей, що потерпіли, налагодження її регулярності виступили робітники. На пропо-

²⁶ Бюллетень ЦК Помгол ВУЦИК (Харьков), 1921, № 2, с. 61; Год борьбы с голодом: Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся Украины отчет о работе ЦК Помгол ВУЦИК. Харьков, 1923, с. 19.

²⁷ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. К., 1972, с. 390; Бюллетень ЦК Помгол ВЦИК (Москва), декабрь 1921 — январь 1922, № 5, с. 26.

²⁸ Цит. по кн.: Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921—1922 гг.). Л., 1967. Ч. 1, с. 116.

²⁹ Белый П. Ф. Сотрудничество УССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921—1925 гг.). К., 1976, с. 55; ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 79, арк. 50.

* Киргеспубліку (Киргизьку АСРР) утворено у складі РСФРР 26 серпня 1921 р. (пізніше — Казахська РСР).

³⁰ Бюллетень ЦК Помгол ВУЦИК, 1922, № 3—4, с. 127.

³¹ Белый П. Ф. Указ. соч., с. 54.

зицію Центрального робітничого комітету допомоги голодуючим Південбюро ВЦРПС вони з жовтня 1921 р. почали здійснювати перехід до постійної допомоги. У грудні на республіканській конференції представників губернських комісій і робітничих комітетів допомоги голодуючим було прийнято положення, яке конкретизувало допомогу неврожайним районам. Відповідно до нього членам профспілок України пропонувалося щомісяця до нового урожаю збирати 164 тис. пайків для голодуючих — 92 250 пудів борошна (в травні їх розверстку на степові губернії було зменшено). Для цієї мети їм рекомендувалося робити регулярні відрахування з заробітку в середньому до 4%³². Це рішення було схвалено профспілками України на II Всеукраїнській конференції профспілок (січень 1922 р.). На той час голод охопив степові губернії УСРР, і робітничий клас почав подавати допомогу голодуючим республіки понад чотирипроцентні відрахування. В урожайних місцевостях вони значно перевищили встановлену норму. Наприклад, у Харківській губернії ці відрахування становили 8—15%, а в Київській — 8—12%³³.

Всі відрахування з боку робітничого класу за час кампанії боротьби з голодом (без вартості продукції підприємств, що виділялася у фонд допголу, й результатів суботників і недільників) становили 2 269 987 пудів борошна, або 227,7% планового завдання³⁴. Робітники, члени профспілок, зібрали понад 25% усіх коштів і продовольства, переданих комісіями допомоги міському та сільському населенню України³⁵.

Спираючись на ініціативу робітничого класу, рішення VI конференції КП(б)У і VI Всеукраїнського з'їзду Рад, що закликали трудящих республіки підтримати робітників, ЦК Допгол ВУЦВК конкретизувала план постійної допомоги голодуючим з боку трудящих УСРР. Вона зобов'язувалася прогнати 1108 тис. голодуючих РСФРР. Оскільки на початок 1922 р. комісія ВЦВК визнала голодуючими Донецьку, Запорізьку, Катеринославську губернії та ряд повітів Миколаївської й Одеської губерній України, на державне утримання було взято 632 тис. чол. цього регіону³⁶.

Важливу роль в мобілізації трудящих на подолання наслідків неврожаю відіграла агітаційно-пропагандистська діяльність комуністів. З 15 січня до 18 лютого 1921 р. по Україні через південні й Подільську губернії, а також через Київ, Кременчук і Полтаву пройшов четвертий маршрут агітпоїзда ВУЦВК ім. В. І. Леніна на чолі з головою ВУЦВК Г. І. Петровським. Значне місце в його роботі відводилося завданням підготовки до весняної посівної кампанії³⁷.

На пропозицію В. І. Леніна у січні 1922 р. в урожайні губернії України було направлено агітпоїзд «Октябрьская революция» на чолі з головою ВЦВК і ЦК Допгол ВЦВК М. І. Калініним³⁸. Після його прибуття у Харків, 8 лютого 1921 р., ЦК Допгол ВУЦВК прийняв рішення, що з агітпоїздом поїде також Г. І. Петровський, а для сприяння його роботі, організації допомоги голодуючим будуть залучені всі члени ВУЦВК й відповідальні працівники республіканських установ.

Під час поїздки по Полтавській, Київській, Харківській, Подільській, Волинській, а також на прохання Одеського губвиконкому по Одеській і Миколаївській губерніях М. І. Калінін і Г. І. Петровський

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 790, арк. 4, 10, 16.

³³ Отчет Южбюро ВЦСПС II Всеукраинской конференции профсоюзов. Харьков, 1922, с. 4, 5.

³⁴ Белый П. Ф. Указ. соч., с. 57; 15 месяцев работы., с. 138.

³⁵ Макаренко А. А. Могучая сила пролетарской солидарности. К., 1976, с. 57; СУ України. Харьков, 1922, с. 430.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 239, арк. 400.

³⁷ Ганжа І. Х. Агітпоїзд ім. В. І. Леніна на Україні в 1920—1921 рр. і участь у його роботі Г. І. Петровського. — УІЖ, 1958, № 1, с. 70.

³⁸ Див.: Ленін В. І.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 679.

відвідали 20 населених пунктів та провели 70 зборів, мітингів і засідань. Вони виступили по 30 разів, не рахуючи підсумкових засідань у поїздах та окремих бесід³⁹. М. І. Калінін і Г. І. Петровський брали участь в об'єднаних зборах партійних, радянських та профспілкових організацій з представниками сіл і волостей, у повітових з'їздах Рад Полтавщини, роботі II Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян, приймали численні делегації селян-ходаків⁴⁰.

У лютому 1922 р. відбулися волосні, повітові й губернські з'їзди комітетів незаможних селян, на яких приймалися конкретні рішення для посилення допомоги голодуючим⁴¹. На II Всеукраїнському з'їзді КНС у відповідь на заклик М. І. Калініна активізувати боротьбу з голодом делегати з усієї України схвалили рішення VI Всеукраїнського з'їзду Рад, підтримали план ЦК Допгол ВУЦВК й запропонували негайно подати допомогу голодуючим⁴².

Особливої інтенсивності допомога потерпілим від неврожаю досягла у весняну посівну кампанію, коли перевезення продовольства поєднувалося з транспортуванням насіннєвого матеріалу. Поряд з відправкою 2710 тис. пудів насіння в неурожайні райони України в голодуючі губернії РСФРР було доставлено 1900 тис. пудів його і 478 тис. пудів — у Крим. Уряд Радянської України повністю виконав зобов'язання перед РСФРР про постачання посівним зерном⁴³.

Дружба і взаємодопомога радянських республік були гарантією врятування від голоду мільйонів людських життів у Російській Федерації та Українській СРР. Уряд РСФРР подав неурожайним районам України допомогу в забезпеченні їх посівним зерном. Він виділив їм безповоротну позичку в розмірі 4 млн. крб. золотом⁴⁴. До травня 1922 р. голод на півдні республіки різко загострився й охопив не тільки Запорізьку, Катеринославську, Донецьку, Миколаївську й Одеську губернії (територію, де проживало близько 9 млн. чол., або 36% населення республіки), а й південні повіти Харківської й Кременчуцької та південно-східні — Полтавської губерній⁴⁵. З січня 1922 р. кількість голодуючих зросла вдвоє й досягла 3,8 млн. чол. Незважаючи на збільшення допомоги південним районам за три місяці 1922 р. втричі, її одержували лише 10% голодуючого населення⁴⁶. Коштів, які виділяв уряд УСРР на боротьбу з голодом, не вистачало.

У травні 1922 р., враховуючи тяжке продовольче становище в степових губерніях України, Радянський уряд відкріпив голодуючі губернії РСФРР від УСРР. Він ухвалив надалі залишати в республіці кошти, що збирали тут комісії допомоги голодуючим, і направляти їх на подолання наслідків лиха в місцевості України, населення яких терпіло від голоду. Для з'ясування масштабів стихійного лиха та розмірів необхідної допомоги на Україну знову з агітпоїздом «Октябрьская революция» прибуває М. І. Калінін⁴⁷. Після повернення «всеросійського старости» в Москву ЦК Допгол ВУЦВК разом з представниками УСРР розробила план регулярної допомоги республіці, згідно з яким 1,8 млн. голодуючих було поставлено на державне утримання. Лише 350 тис. чол. з них передбачалося годувати за рахунок України. Із загально-

³⁹ Бєллий П. Х. Документи ЦДАЖР СРСР про перебування М. І. Калініна на Україні в 1922 р. — Архів України, 1979, № 6, с. 40.

⁴⁰ Петров В. І. М. І. Калінін на Україні. — УІЖ, 1965, № 12, с. 21—24.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 125, арк. 80, 113, 135, 140, 161—163, 180; ф. 5, оп. 1, спр. 1256, арк. 17.

⁴² Год борьбы с голодом..., с. 107, 108.

⁴³ Там же, с. 105.

⁴⁴ Чирко В. А. Коммунистическая партия Украины — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967, с. 25.

⁴⁵ Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг. М., 1922, с. 253.

⁴⁶ Год борьбы с голодом..., с. 28, 35.

⁴⁷ Петров В. І. М. І. Калінін на Україні, с. 24.

республіканських коштів було відкрито кредити й подано безплатну допомогу з метою організації громадського харчування населення УСРР, а також для відновлення продуктивних сил сільського господарства голодуючих районів республіки. Комісія допомоги голодуючим ВЦВК асигнувала 300 млрд. крб. для закупівлі продуктів⁴⁸, а Наркомпрод РСФРР виділив з продовольчого фонду 1 млн. пудів борошна. Сільському господарству було відпущено 2 млрд. крб. Рада Праці і Оборони надала з посівного фонду РСФРР голодуючим районам України 3,2 млн. пудів зерна. Для боротьби з голодом й епідеміями республіці було відкрито кредит у 120 млрд. крб.⁴⁹

Незважаючи на тяжке продовольче становище, що склалося на Україні, трудящі її урожайних губерній продовжували в міру можливості допомагати населенню РСФРР, яке голодувало. З 1 травня до 1 листопада з УСРР в Російську Федерацію направлено 184 вагони продуктів. Усього з початку кампанії допомоги голодуючим до 1 жовтня 1922 р. туди прибуло 1144 вагони продовольства, або 40% продмаршрутів, що направлялися в неуржайні райони. Причому 98% цих вантажів становили добровільні пожертвування трудящих⁵⁰.

Продовольча допомога населенню голодуючих районів поєднувалася з поданням медичної допомоги. Восени 1921 р. туди були направлені перші лікарсько-харчувальні та санітарно-епідеміологічні поїзди. У січні 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК затвердила централізований план створення лікарсько-харчувальних і санітарно-епідеміологічних поїздів. Частина їх організовувалася губернськими відділами охорони здоров'я урожайних губерній, частина — на особливих договірних засадах Українським Червоним Хрестом, решта — Народним комісаріатом охорони здоров'я УСРР. ЦК Допгол ВУЦВК постачала ці загоны продовольством⁵¹. З грудня 1921 р. до липня 1922 р. понад половину цих поїздів — 13 з 23 — прибуло в РСФРР. Члени лікарсько-епідеміологічних і санітарно-харчувальних поїздів організовували дитячі садки, лікарні, їдальні для голодуючих.

Велика допомога була подана, крім населення в губернії, що потерпіли від неврожаю, біженцям і переселенцям.

28 серпня 1921 р. Президія ВЦВК прийняла постанову про планове переселення жителів голодуючих місцевостей, які мали господарські або особисті зв'язки в урожайних губерніях. Згідно з планом ВУЦВК Україна повинна була прийняти 20 тис. переселенців. Евакуюванням переселенців та біженців займалася спеціальна урядова організація — Українське евакуаційне бюро (Укревак). З метою подання їм продовольчої та медичної допомоги на головних жуконих магістралях Укревак створив 21 чайно-хлібний пункт⁵². Органом, що розподіляв і влаштовував переселенців на місцях, був Наркомзем УСРР. Переселенці, які прибували за призначенням, після реєстрації в повітовому земельному відділі переходили від Укреваку на соціальне забезпечення Всеукраїнської кооперативної спілки протягом місяця⁵³. Вони наділялися земельними ділянками, забезпечувалися сільськогосподарським реманентом і тягловою силою (з розрахунку 1 кінь і борона — на сім'ю). Їх забезпечували насінням і надавали їм грошову позичку строком на 10 років. Переселенці одержували безплатно лісоматеріали для спорудження будинків. Залежно від умов, необхідних для організації

⁴⁸ Белый П. Ф. Сотрудничество УССР., с. 70.

⁴⁹ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор..., с. 40. Белый П. Ф. Документи ЦДАЖР СРСР., с. 41; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 2855, арк. 99.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 702, арк. 49.

⁵¹ Там же, ф. 258, оп. 1, спр. 85, арк. 42, 199.

⁵² Отчет ЦК: Последгол при ВУЦИК'е. Харьков, 1923, с. 88.

⁵³ Бюллетень ЦК Помгол ВЦИК, 1921, № 1, с. 12—14; ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 84, арк. 2, 98; Бюллетень ЦК Помгол ВУЦИК, декабрь 1921 — январь 1922, № 5, с. 28, 43.

господарства на новому місці, їх звільняли від натурального і трудгужподатку строком від 1 до 5 років. Під час польових робіт вони безплатно користувалися частиною машин прокатних пунктів. Усього на території УСРР понад 10 тис. сімей (близько 50 тис. чол.) з РСФРР було наділено землею⁵⁴.

6 листопада 1921 р. ЦК Донгол ВЦВК ухвалила припинити планову евакуацію дорослого населення у зв'язку з заселенням уже обмеженого вільного земельного фонду в урожайних губерніях України й економічною недоцільністю переселення з голодуючих районів⁵⁵. Масове переселення руйнувало продуктивні сили, ставило під загрозу зриву посівні кампанії та відновлення сільськогосподарського виробництва в неурожайних губерніях. Крім того, численні перевезення населення порушували роботу транспорту й обмежували доставку насіння і продуктів у неврожайні місцевості.

У грудні 1921 р. в основному закінчується організований рух переселенців. Всього в УСРР прибуло близько 439 тис. чол. біженців: 263 459 — з Поволжя і 175 198 — з Сибіру. Переважну кількість їх прийняла Харківська губернія⁵⁶. Дедалі більше активізується допомога біженцям, які, незважаючи на рішення уряду, прибували на Україну стихійно. 6 грудня ВУЦВК видав постанову про створення на головних залізничних станціях евакоприймних пунктів для голодуючих волжан⁵⁷. Ці пункти відали організацією харчування, медичного обслуговування біженців у дорозі, їх реєстрацією. Народний комісаріат праці УСРР забезпечував біженців житлом і роботою.

Особлива увага приділялася врятуванню дітей. За планом евакуації в УСРР мало прибути 25 тис. голодуючих дітей з РСФРР. Фактично ж тільки на початок 1922 р. в республіці їх прийняли 56 тис.⁵⁸ Для прийому маленьких волжан на важливих залізничних вузлах було створено евакоприймні пункти, пристосовувалися дитячі лікарні та санаторії. Дітей віком до 15 років розміщували в інтернатах. З цією метою, крім пристосування старих, було створено 190 нових інтернатів. Підлітки розподілялися по школах ФЗУ, де вони здобували спеціальність.

На заклик ЦК КП(б)У і Південбюро ВЦРПС трудящі здійснювали індивідуальний та колективний патронаж — брали на своє утримання дитячі будинки. На Україні завдяки вкладеним коштам партійних, профспілкових, громадських і військових організацій на 1 липня 1922 р. функціонувало 248 дитячих закладів, в яких перебували близько 22,5 тис. чол., з них в урожайних губерніях — 115, з майже 7,5 тис. дітей⁵⁹. Протягом усієї кампанії боротьби з голодом члени профспілок і червоноармії щомісяця відраховували 3% свого пайка і грошового забезпечення на користь маленьким волжанам. Шахтарі Донбасу видобули на неділяниках у 1921—1922 рр. понад 3,5 млн. пудів вугілля, з яких близько 772 тис. пудів передали дитячим та медичним закладам⁶⁰. Багато дітей знайшли собі притулок у селянських сім'ях. Усього до 1 липня 1922 р. в УСРР взяли у свої сім'ї понад 27 тис. дітей, в тому числі в урожайних губерніях — більш як 23 тис. чол.^{61–62}

У 1922 р. Радянська країна зібрала непоганий урожай, хоч через

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 258, оп. 1, спр. 87, арк. 207; Бюллетень Народного комісаріата земледілля (Харьков), 1922, № 26, с. 28—29; Год борьбы с голодом., с. 258.

⁵⁵ Бюллетень ЦК Помгол ВЦИК, 1922, № 3—4, с. 117, 124.

⁵⁶ Отчет ЦК: Последгол при ВУЦИК'е, с. 88.

⁵⁷ Бюллетень ЦК Помгол ВУЦИК, декабрь 1921 — январь 1922, № 5, с. 45.

⁵⁸ Коммунистическая партия — организатор и вдохновитель., с. 364—365, 385—386.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1746, арк. 42.

⁶⁰ Отчет ЦК: Последгол при ВУЦИК'е, с. 45.

^{61–62} ЦДАЖР СРСР, ф. 1065, оп. 2, спр. 130, арк. 10; ф. 283, оп. 1, спр. 7, арк. 99.

обмеженість посівного фонду не вдалося засіяти всієї площі, яка звичайно відводилася під зернові культури. Голод в основному було подолано. Цю перемогу В. І. Ленін поставив в один ряд з перемогою на фронтах громадянської війни⁶³. Ліквідація голоду мала дуже велике значення при переході до мирного соціалістичного будівництва. Вперше в історії Радянська держава взяла на себе організацію допомоги й врятування мільйонів людей від стихійного лиха.

Перемогу над голодом було досягнуто завдяки керівництву Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним, яка зуміла підняти на боротьбу з стихійним лихом широкі маси, надати кампанії допомоги голодуючим загальнонародного характеру. В ході боротьби з голодом виявилися якісно нові риси соціалістичної свідомості і способу життя радянських людей: колективізм, гуманізм, взаємодопомога, відповідальність за долю своєї Батьківщини.

В ході боротьби з голодом посилилася згуртованість трудящих навколо ленінської партії, зріс авторитет Радянської влади, зміцнів союз робітничого класу і селянства, загартувалася дружба народів.

⁶³ Див.: Ленін В. І. Конспект промови на X Всеросійському з'їзді Рад.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 418.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ЗМІСТ ІСТОРИЧНИХ КАРТ І СПОСОБИ ЙОГО ЗОБРАЖЕННЯ

П. О. ІВАНЬКОВ (Москва)

Головну частину змісту будь-якої історичної карти становить картографічне зображення історичних об'єктів і явищ. Не заглиблюючись у специфіку картографічного зображення, можна з певністю говорити, що складачі історичних карт оперують відомими поняттями про історичні об'єкти — уявними, абстрагованими відображеннями предметів і явищ історичної дійсності¹. Справді, при створенні карти вони беруть дані про об'єкти, що картографуються, з історичних джерел (текстових, статистичних, археологічних, картографічних). Вони представлені в цих джерелах у вигляді понять, тією чи іншою мірою узагальнених, абстрагованих і сформульованих їх авторами. Отже, створюючи навіть оригінальну історичну карту, картографи зображають на ній об'єкти і явища минулого, вже кимось раніше вивчені й описані, тобто об'єкти і явища, які пройшли процес суб'єктивізації й абстракції і дійшли до нас у вигляді понять. Іншого шляху проникнення в історичну дійсність, що картографується, немає. У цьому і полягає специфіка історичної картографії.

З формальної логіки відомо, що поняттями можуть бути як конкретні предмети, явища, процеси дійсності (конкретні поняття), так і окремі їх риси, властивості, аспекти, відносини, абстраговані від предметів і перетворені в самостійні об'єкти думки (абстраговані поняття)². На відміну від уявлень поняття не мають конкретної наочності. Їх матеріальною оболонкою є слово, дефініція. Одні й ті ж поняття мають різні форми вираження в різних мовах. Їх можна представити і багатьма знаковими формами³. Отже, і конкретні, й абстрактні поняття можуть бути виражені картографічною мовою — умовними знаками⁴, якщо вони поширені в просторі, мають кінцеві розміри і більш-менш чіткі межі.

Узагальнені в поняттях предмети не завжди доступні для сприйняття. Картографічне ж зображення робить наочним, зримо доступним для огляду не тільки конкретні поняття, що мають своїх матеріальних прототипів у дійсності, наприклад, «місто», «Полтавська битва», «Київська губернія», а й абстрактні, наприклад, «густота населення», «врожайність жита», «потужність вантажопотоку» й т. д.

Відповідно до викладеного всі історичні об'єкти і явища, що картографуються, можна поділити на дві групи. До першої з них належать конкретні, до другої — абстрактні поняття (об'єкти). На такі ж групи можна поділити й історичні карти, залежно від того, яка з названих груп об'єктів і явищ на них зображується.

¹ См.: Философская энциклопедия. М., 1967. Т. 4, с. 310—316.

² См.: Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий. М., 1961, с. 108.

³ См.: Войшвилло Е. К. Понятие. М., 1967, с. 103—104.

⁴ См.: Измайлова Н. В. Картографическая информация и система картографических знаков. Одесса, 1967, с. 17.

Складаючи карти першої групи, картографи реконструюють просторову образно-знакову модель історичної дійсності широкої або вузької тематики, елементами структури якої служать умовні, значною мірою узагальнені, але конкретні за своєю суттю символи соціально-економічних об'єктів (предметів) колись існуючої дійсності, образи яких можна уявити зримо за їх умовним зображенням. При складанні карти другої групи створюється графічна модель географічного поширення системи абстрактних соціально-економічних понять минулого, показників аналітичних або синтетичних характеристик об'єктів і явищ, які можна виразити «числом і мірою» і образи яких не можна уявити зримо за їх картографічним зображенням, оскільки вони не мають відповідних прообразів у дійсності й розуміються тільки в думках.

Об'єкти, що зображуються на картах першої групи (конкретні поняття), за своїми просторовими ознаками можуть бути дискретними (крапковими), лінійними й площинними. Крапкові (або компактні дискретні) об'єкти — населені пункти, місця битв, повстань та інших історичних подій — зображуються на дрібномасштабних історичних картах позамасштабними геометричними значками і в ряді випадків підписами їх назв. Лінійні об'єкти — дороги, кордони, торгові шляхи, лінії фронтів, маршрути подорожей, напрямки міграцій і т. д. — зображуються масштабними лінійними знаками різних рисунків і кольорів з урахуванням їх якісної різноманітності⁵. Площинні об'єкти — держави, одиниці політико-адміністративного поділу території, райони розселення народностей, поширення народних рухів, релігій, ремесел, сільськогосподарських культур, хвороб, окупованих і приєднаних територій тощо — зображуються способом якісного фону й різноманітними арсалами, тобто звичайними способами картографічного зображення⁶.

Основою для нанесення (локалізації) на карту об'єктів першої групи служать лінії картографічної сітки та елементи географічної основи — зображення гідрографічних об'єктів. Карти цієї групи дають докладну просторово-географічну (топографічну) характеристику зображуваних об'єктів⁷, яка відображає їх наявність, характер розміщення на місцевості, розміри, форму, взаємозв'язки з іншими об'єктами, напрямки зміни. Як правило, карти цієї групи відзначаються наочністю й вимірністю у межах їх масштабних можливостей.

При складанні дрібномасштабних оглядових історичних карт першої групи важливо досягти максимальної географічної відповідності історичній дійсності. Вони мають передавати цю дійсність з її типовими рисами, наочно відбивати взаємозв'язки зображуваних об'єктів і подій минулого між собою і природним середовищем.

Вихідними матеріалами для складання карт першої групи служать, як правило, писемні й картографічні джерела, які містять дані для часової й просторової локалізації зображуваних об'єктів і показу їх кількісної та якісної характеристик.

Карти першої групи становлять значну частину тематичних історичних карт. До них належать карти археологічні, політичні, з воєнної історії, адміністративного поділу, народних та суспільних рухів, класової боротьби, географічних відкриттів, а також окремі карти з економічної історії, наприклад, шляхів сполучення, родовищ корисних копалин тощо.

Зображувані на картах об'єкти другої групи також діляться на крапкові, лінійні й площинні. Прикладами зображення абстрактних об'єктів, зосереджених в окремому пункті можуть бути його склад і структура, які подаються на карті в процентах у вигляді локалізова-

⁵ См.: Ефимов В. И. Определение качества и количества как системы дефиниций. Ростов-на-Дону, 1973, с. 41.

⁶ См.: Салищев К. А. Картоведение. М., 1976, с. 62—109.

⁷ См.: Гохман В. М., Меклер М. М. Теория информации и тематическое картографирование. — В сб. Теоретическая география. М., 1971, с. 173.

ної секторної діаграми. Абстрактне поняття — «структура промислового пункту» — становить основний зміст галузевих історичних карт з промисловості. Абстрактні поняття лінійного характеру, що, як правило, виражають напрямок, потужність чи силу потоку, зображуються на картах векторами (стрілками) або лінійними смугами різної ширини й кольору. Лінійні діаграми використовуються переважно для показу міграції населення та вантажопотоків на шляхах.

Найбільш поширені на історичних картах площинні абстрактні об'єкти, які передають структуру, відносини й інші властивості картографованих явищ за допомогою картограм і картодіаграм. Для складання таких карт використовуються дані статистики. Це карти населення, економічні, класової боротьби, народної освіти тощо.

Картограми служать для показу, по-перше, кількісних показників економічних явищ, наприклад, чисельності робітників, розмірів капіталовкладень у даній галузі промисловості чи густоти населення на одиницю площі; по-друге, співвідношення (процентного чи часткового) між різними за типами, але однорідними за видами показниками економіки, наприклад, ріллі й площі придатних для обробітку земель, особистої власності й усього фонду землі, частки ріллі (в десятинах) на сто десятин придатної для обробітку землі; по-третє, динаміки кількісних показників за певний період часу, наприклад, зміни посівних площ чи врожайності сільськогосподарських культур. Картограми здебільшого характерні для історико-демографічних та історико-економічних карт із сільськогосподарської тематики.

Картодіаграми (кругові, лінійні, квадратні, структурні) використовуються для показу: 1) величини й поділу на частини якогось статистичного показника, наприклад, розподілу земельних площ по угіддях, валового збору зернових; 2) співвідношення чисельності кількох груп об'єктів одного виду, але різних типів, наприклад, кількості початкових, спеціальних і вищих навчальних закладів, національного складу населення в губерніях тощо; 3) розвитку явищ за певний період часу, наприклад, зміни кількості страйкарів, підприємств ряду галузей промисловості та ін.

Картограми й картодіаграми взаємно доповнюють одні одних і використовуються на картах одночасно для висвітлення різноманітних аспектів одного складного історичного явища. Так, на карті «Ціни на хліб у Росії в 1909—1913 рр.» у створюваному нині в Інституті історії СРСР АН СРСР «Атласі історії СРСР» за допомогою картограм буде показано середні ціни на основні зернові культури. На картодіаграмах буде відображено ціни на окремі зернові культури, кольоровим кантом виділятимуться групи губерній, у яких ціни на основні зернові культури зросли з 1883 р. по 1909 р. на одну третину й більше.

Географічною основою для об'єктів другої групи, як правило, служать картографічне зображення об'єктів першої групи: для крапкових — населені пункти, лінійних — шляхи сполучення, для площинних — одиниці адміністративного поділу, наприклад, губернії провінції, повіти.

Карти другої групи складаються, як уже зазначалося, переважно за статистичними матеріалами, які відбивають кількісні характеристики історичних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісними рисами⁸. Вони охоплюють ті галузі історії, де кількісний бік явищ виступає найбільш чітко і безпосередньо. До них належать історична демографія, економічна й соціальна історична географія. Карти цієї групи можуть складатися для тих періодів і галузей історії, які забезпечені статистичними даними необхідної повноти, суцільності й вірогідності. Так, історичні демографічні карти (чисельності, густоти, станового й етнічного складу населення) можуть бути складені, очевидно, лише для

⁸ См.: Ефимов В. И. Указ, соч., с. 88.

окремих періодів історії Росії, починаючи з XVIII ст., та частково із середини XVII ст., тобто з початку проведення регулярних ревізій і переписів населення⁹; карти з економічної та соціальної історії — починаючи із середини XIX ст., коли в країні вже існували різні види періодичної та поточної статистики¹⁰.

Між картами першої та другої груп немає різкої межі: на деяких з них зображуються як конкретні, так і абстрактні історичні об'єкти та явища. Такими є, наприклад, карти розвитку промисловості й класової боротьби.

Об'єкти першої групи складачі вивчають за джерелами, класифікують їх, а потім зображують на картах тим чи іншим способом, не змінюючи форми й змісту. Об'єкти ж другої групи, як правило, «конструються» у ході роботи над картами відповідно до їх тематики та наявності вихідних статистичних матеріалів. Аналізуючи статистичні дані, складачі відбирають і обчислюють такі показники досліджуваних явищ, які добре розкривають тему і можуть бути наочно передані картографічними засобами.

⁹ См.: Водарский Я. Е. Население России в конце XVII — начале XVIII в. М., 1977.

¹⁰ См.: Птуха М. В. Очерки по истории статистики СССР. М., 1965. Т. 1.

ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ УЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Г. Г. ВАСИЛЬЄВА (Київ)

Робота історика-дослідника пов'язана з вивченням великої кількості документального матеріалу. Тому організація системи одержання наукової інформації для даної категорії науковців має винятково важливе значення. Ця система може діяти успішно лише на основі всебічного аналізу інформаційних потреб істориків-дослідників.

У 1971 р. Сектором наукової інформації АН УРСР було проведено комплексне вивчення інформаційних запитів учених, які працюють в інститутах Секції суспільних наук. У тому числі були опитані 44 співробітники Інституту історії АН УРСР, що становило 34% їх загальної кількості. Це дослідження мало важливе значення для з'ясування ряду аспектів даної проблеми. Однак висновки, що випливають з нього, базуються на вивченні інформаційних потреб не тільки істориків, а й філологів, економістів та ін. До того ж анкетування проводилося 10 років тому, а за цей час сталися значні зміни. Тому кафедра науково-технічної інформації Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука та Державна історична бібліотека УРСР у червні 1981 р. провели новий опит, включивши до нього тільки істориків й розширивши базу дослідження. В анкетуванні взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР, дев'яти університетів і трьох педінститутів республіки та Київського державного інституту культури. У даному повідомленні зроблено спробу узагальнити деякі результати цього опиту.

При вивченні інформаційних потреб істориків-дослідників було використано вибірковий метод, який дає можливість значно прискорити збирання й аналіз інформації. Насамперед необхідно було точно визначити кількість науковців, які підлягали обстеженню. Згідно з існуючою методикою¹ обсяг вибірки підраховується на основі генеральної су-

¹ Использование некоторых методов математической статистики в библиотечно-ведческих исследованиях: Сб. материалов в помощь науч. работе библиотек. Л., 1974. Вып. 12, с. 52—70.

купності. В даному випадку генеральна сукупність, тобто загальна кількість істориків-дослідників, які працюють в УРСР, становила 908 чол. В результаті анкетування було одержано репрезентативне число анкет — 40. Найбільша їх кількість надійшла з Інституту історії АН УРСР, Київського та Дніпропетровського державних університетів і Вінницького педагогічного інституту. Висновки, зроблені на основі аналізу цих анкет, можна поширити й на генеральну сукупність у цілому.

Усі історики-дослідники, які відповіли на запитання анкети, були поділені на групи за трьома типоутворюючими ознаками. За першою з цих ознак, пов'язаною з періодизацією історії, більшість (56% опитаних) становлять учені, які вивчають сучасний період розвитку суспільства. Далі науковці розподілилися так:

- дослідники періоду капіталізму — 21%;
- дослідники середніх віків — 16%;
- дослідники періоду рабовласництва — 3%;
- дослідники первіснообщинного ладу — 4%.

Переважання серед учених інтересу до сучасного періоду історії позначається й на ступені та характері використання ними архівних і бібліотечних матеріалів. Зокрема, помітне частіше звертання цієї категорії науковців до бібліотечних фондів, що, звичайно, не применшує значення в їх роботі архівів. Проте історик, який вивчає сучасний період, не зазнає в такій мірі труднощів роботи з архівними матеріалами, як його колеги, що досліджують інші епохи: потрібні йому документи значно менше пошкоджені, їх термінологія зрозуміла досліднику, самі документи легше знайти, оскільки вони опрацьовані за останніми вимогами архівознавства. Водночас і в його роботі є певні труднощі, що пов'язано з наявністю в численних партійних, державних (обласних та міських), відомчих архівах величезної кількості відповідних матеріалів, з яких необхідно вибрати найбільш цінні. Дослідникові цього періоду нерідко доводиться мати справу з документами, що зберігаються в поточних фондах. Усе це значно ускладнює роботу.

Відповідно до другої типоутворюючої ознаки класифікації істориків-дослідників вони поділяються на тих, що вивчають історію нашої країни, і тих, що займаються питаннями історії зарубіжних країн. Перші, за даними нашого соціологічного дослідження, становлять 68% (причому 48% з них розробляють питання, пов'язані з історією УРСР); другі — 32%. Особливу увагу представників другої групи привертають соціалістичні країни. Вивченням їх історії зайнято 55% загальної кількості вчених, які досліджують історію зарубіжного світу. Серед науковців, що студіюють історію капіталістичних країн, значне місце займають ті з них, які працюють над проблемами історії США (вони становлять 18% від вищезгаданої кількості). Слід зазначити, що коло наукових інтересів цієї групи істориків республіки досить широке: вони вивчають також історію Індонезії, Китаю, Канади, Північної Америки, Північної Африки та інших країн і регіонів. Серед досліджуваних тем, пов'язаних з історією зарубіжних країн, особливо багато таких, які відображають різноманітні зв'язки — політичні, економічні, культурні. — СРСР з іншими країнами на певних етапах їх розвитку. Підготовка подібних праць вимагає належної орієнтації в документальних матеріалах, як вітчизняних, так і зарубіжних, знання іноземної мови або добре налагодженої системи одержання перекладів.

Дані опиту засвідчили, що історики республіки широко використовують у своїй роботі іноземні джерела. Найпоширенішою іноземною мовою серед них є англійська: 18% науковців читають необхідні їм документи цією мовою без словника. Інші мови, залежно від широти їх використання дослідниками, можна подати в такій послідовності: польська, німецька, французька, болгарська, чеська.

Третьою типоутворюючою ознакою є віднесення досліджень до власне історичних чи до допоміжних історичних дисциплін. Тут вдало-

ся встановити, що 30% опитаних звертаються у своїх дослідженнях до допоміжних історичних дисциплін, здебільшого до джерелознавства.

Наведений вище поділ істориків-дослідників на групи є досить умовним, тому що практично неможливо виділити жодну з цих груп у чистому вигляді. Адже дослідження завжди пов'язані з певним періодом історії та з певною країною. Тому всі три ознаки, які диктуються специфікою науки історії, необхідно розглядати в комплексі.

Особливу увагу при вивченні інформаційних потреб істориків було звернуто на те, скільки часу витрачають дослідники на пошук необхідної літератури та документів. Як з'ясувалося, на це використовуються приблизно третина всього часу, потрібного для роботи над певною темою.

Як відомо, головними установами, звідки черпають інформацію історики, є бібліотеки й архіви. В основному вони використовують фонди Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, бібліотек за місцем своєї роботи, Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, Республіканської бібліотеки ім. КПРС (м. Київ), Державної історичної бібліотеки УРСР, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (м. Ленінград), бібліотеки Інституту наукової інформації в галузі суспільних наук, Державної публічної історичної бібліотеки РРФСР, обласних бібліотек. Як правило, історики звертаються до послуг 2—3 книгозбірень одночасно. На початковому етапі розробки тієї чи іншої теми вони відвідують бібліотеки двічі на тиждень і навіть частіше, згодом цей показник знижується до кількох разів на місяць. Це й зрозуміло, адже, приступаючи до роботи над певною темою, дослідник намагається якнайшвидше ознайомитися з усією наявною літературою з неї. Потім він переходить до аналізу одержаних відомостей та вивчення архівних матеріалів. При цьому, природно, частота відвідування бібліотек знижується.

Частина істориків, які взяли участь у проведеному анкетуванні, поєднує дослідницьку діяльність з педагогічною (56% опитаних). Ця категорія анкетованих відвідує бібліотеки рідше, ніж історики, зайняті лише дослідницькою роботою.

На думку дослідників, основною причиною тривалого пошуку матеріалів в архівах (особливо істориками, які розробляють проблеми періоду феодалізму та капіталізму) є не зовсім вдала організація їх науково-довідкового апарату. Опрацювання ж виявлених документів ускладнюється внаслідок їх нерозбірливих текстів, незрозумілості термінології, різного роду пошкоджень тощо.

Як показало анкетування, історики республіки використовують в основному такі архіви: Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР, Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центральний державний архів давніх актів, а також обласні архіви.

Менше половини науковців користуються відділами наукової інформації, які існують при бібліотеках чи самостійно (наприклад, Відділ наукової інформації Секції суспільних наук УРСР), посиляючись при цьому на малоефективність їх роботи. Історики звертаються у подібні відділи лише кілька разів на рік за одержанням реферативної та бібліографічної інформації. Інші ж можливості відділів, очевидно, не зовсім добре відомі дослідникам і практично ними не використовуються (тільки один з усіх опитаних звернувся туди за одержанням перекладу іноземного джерела).

Історики-дослідники широко використовують у своїй роботі вторинні джерела інформації — покажчики літератури, літописи книг, журнальних статей, реферативні журнали, прикнижкову й пристатейну бібліографію, списки літератури, науково-аналітичні збірники.

Важливою умовою успішного проведення історичного дослідження є організація праці вченого, яка включає в себе, зокрема, своєчасне забезпечення його копіями документів, оскільки їх оригінали часто не видаються. Однак, як свідчать відповіді значної кількості опитаних, для одержання таких копій потрібно кілька днів, що затримує роботу вченого.

Одним з джерел інформації для вчених-істориків є документ в оригіналі чи на мікроносіях (мікрофільми, мікрофіші). Більш як 60% науковців використовують мікроносії, але майже половина з них вважає подібний спосіб ознайомлення з документом дуже незручним. Це зумовлено поганою якістю мікроносіїв, недосконалістю апаратури, за допомогою якої відтворюється текст, складністю процесу його читання. Навіть історики, які вважають цей вид носіїв інформації зручним, у примітці до своєї відповіді вказали на вищеназвані недоліки. Деякі вчені вважають мікроносії зручними тому, що вони дають можливість ознайомитися з рідкісними документами, які зберігаються у будь-якому архіві. Все це, на нашу думку, говорить не стільки про зручність мікроносіїв інформації, скільки про вимушений характер їх використання. Коли б у бібліотеках і архівах видавали, наприклад, не мікрофільми, а ксерокопії, це було б набагато зручніше.

Опит, проведений працівниками кафедри науково-технічної інформації Київського державного інституту культури та Державної історичної бібліотеки УРСР, є лише першим кроком у вивченні шляхів використання вченими-істориками наукової інформації. Однак уже й зараз можна зробити висновок, що організація системи ознайомлення з нею істориків-дослідників потребує дальшого вдосконалення, спрямованого на скорочення часу, що витрачається на пошук та одержання документальних матеріалів, як в архівах, так і бібліотеках. Це, в свою чергу, вимагає поліпшення якості науково-довідкового апарату зазначених установ, ширшого впровадження в практику їх роботи інформаційних матеріалів, а в майбутньому — переходу до автоматизованих інформаційно-пошукових систем.

На нашу думку, в майбутньому слід проаналізувати документальні потоки інформації та можливості всіх закладів, які надають її історикам. Тільки на основі всього цього можна буде виробити надійні рекомендації, які дадуть можливість значно поліпшити використання наукової інформації вченими-істориками.

Питання історичного краєзнавства

ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЄЗНАВЦІВ КЕРЧІ

С. М. ЩЕРБАК (Керч)

Всьому світу відомий безсмертний подвиг мужніх захисників Керчі, які, прикриваючи в середині травня 1942 р. евакуацію радянських військ на Таманський півострів, потрапили в оточення, спустилися в Аджимушкайські каменоломні і протягом 170 днів продовжували безприкладну боротьбу з озвірілим ворогом.

Підземний гарнізон, що діяв у тилу фашистських окупантів, налічував більш як 13 тис. солдатів і офіцерів. Його цементуючою силою були комуністи. У Центральних (Великих) каменоломнях оборону очолювали полковник П. М. Ягунов, старший батальйонний комісар І. П. Парахін та підполковник Г. М. Бурмін; у Малих — підполковник А. С. Єрмаков, старший лейтенант М. Г. Поважний та батальйонний комісар М. М. Карпекін.

Відрізані від усього світу, знемагаючи від голоду, спраги, ран і хвороб, задихаючись від отруйних газів, що їх всупереч існуючому міжнародному праву застосували фашистські варвари, радянські бійці і командири не схилили голови перед гітлерівськими недолюдками і до останнього подиху залишалися вірними військовому обов'язку, присязі, своїй соціалістичній Батьківщині. Більше 3 тис. солдатів і офіцерів Червоної Армії лягли в підземні братські могили.

Історія легендарної оборони Аджимушкайських каменоломень у 1942 р. тривалий час зберігала і продовжує зберігати чимало таємниць і загадок. Розкрити їх, встановити імена тисяч невідомих героїв — обов'язок живих перед пам'яттю полеглих.

Сталося так, що увага широкої громадськості до аджимушкайської епопеї особливо посилилася наприкінці 60-х років. У цей період розгорнулись активні пошуки документів і реліквій оборони шляхом проведення розкопок безпосередньо в каменоломнях, там, де все нагадує про велич духу радянських бійців. Це було нелегкою справою, оскільки катакомби приховували у своїх лабіринтах велику кількість вибухонебезпечних предметів. До того ж перекриття підземних галерей у багатьох місцях було ненадійним і в будь-який момент могло обвалитися.

У 1969 р. справу організації і проведення розкопок взяв у свої руки Керченський історико-археологічний музей. Першою досить значною за масштабами і на належному рівні підготовленою була експедиція «Аджимушкай-72», присвячена 30-річчю оборони каменоломень. В її організації та матеріальному забезпеченні, як, до речі, й наступної — «Аджимушкай-73», активну участь узяв Керченський міський комітет комсомолу. Перед членами експедиції, до складу якої входили жителі Керчі, насамперед молодь, спеціалісти з м. Сімферополя, кореспонденти журналу «Вокруг света» А. П. Рябикін і Г. М. Князев, було поставлене завдання зібрати безцінні реліквії героїчних захисників підземної фортеці та зробити спробу відшукати документи її штабу і політвідділу.

Дослідники обережно просуvalися із східної частини Великих (Центральних) каменоломень у західному напрямі, уважно оглядаючи стани і склепіння, перевіряючи шляхи, по якому належало рухатися, за допомогою щупів та міношукачів. Так було обстежено значну площу

підземних виробок, проведено розкопки деяких обвалів перекриття. Кожна знайдена річ ретельно вивчалася, оцінювалося її значення та вживалися заходи до збереження. Вже перші знахідки підняли дух учасників експедиції. Були, зокрема, знайдені фрагменти документів, на яких вдалося прочитати прізвища: Лозко М. С., Васильєв І. А., Лобов, Лимирьов, Аlikov Ш. С., Милованов І. М., Латишев, Іващенко А. Я., Русаков, Гайдамака, Руднев, Аксьонов, Малихін А. М., Глазьянов, Хамілов, Гречин С. С., Ляпун А. І.

З наведеного списку лише про Малихіна А. М. пощастило встановити, що він був активним учасником оборони. На Кримський фронт прибув з Воронежської школи радіоспеціалістів. Нині живе й працює у м. Салгір Кемеровської області.

Були також виявлені жетони з анкетами Новохатка Михайла Ілліча (народження 1914 р., Київської області, село Макіївка, канд. ВКП(б) та Терентьєва Германа Сергійовича (народження 1918 р., РРФСР, Хабаровської області, район Магадановський, с. Маргарита). Пошуки Новохатка М. І. не дали ніяких результатів. Невідомою залишається й доля Терентьєва Г. С. Встановлено лише, що його мати Антоніна Яківна мешкає в селі колгоспу «Паризька Комуна» Котовського району Одеської області.

Значний інтерес становлять знахідки фрагментів політичної та спеціальної воєнної літератури, конспекти, що їх вели солдати й офіцери. З хвилюванням розглядали ми обкладинку книги «В. І. Ленін про захист соціалістичної Вітчизни». Тут, у підземній фортеці, безсмертні ленінські ідеї запалювали радянських воїнів на боротьбу з фашистськими окупантами. Вказівки Володимира Ілліча про необхідність вчитися військовій справі по-справжньому були для бійців і командирів Червоної Армії і в Аджимушкayському підземеллі законом життя. Про те, що радянські воїни не припинили бойової підготовки, свідчать знайдені в каменоломнях зотлілі від часу настанови по стрільбі із станкового кулемета, телефонній службі, підручник з тактики стрілецького підрозділу, бойові статuti піхоти й танкового полку, стройовий і дисциплінарний статuti, фрагменти книжок про хід і результати першої світової війни, конспекти з балістики, будови та застосування стрілецької зброї, 82-міліметрового міномету, з радіозв'язку, топографії, саперної та військово-інженерної справи, тактичних дій взводу і роти.

Найчисленнішою (50 чол.) і найтривалішою (з 14 липня до кінця серпня) була експедиція «Аджимушкay-73». До її складу входили кримчани, зокрема жителі Керчі, одесити, вже згадувані кореспонденти журналу «Вокруг света» А. П. Рябикін і Г. М. Князєв (вони працювали більше двох тижнів), а також воєнний історик В. В. Абрамов, який протягом багатьох років досліджує героїчну оборону Аджимушкayських каменоломень. Для консультацій на початковій стадії експедиції запрошувалися учасники тих подій Ф. Ф. Казначеев, С. С. Шайдуров, П. Г. Самохвал, які своїми порадами подали значну допомогу в організації пошуку. Враховуючи попередній досвід, було значно поліпшено екіпіровку членів експедиції (всі вони забезпечувалися шахтарськими ліхтариками), а для пошуку відрізаних завалами виробок (пустот) використовувалася бурова установка.

Ця експедиція виявилася однією з найефективніших щодо кількості знахідок — бойових реліквій оборони, листів, конспектів, воєнної літератури, записників, фрагментів різних документів тощо. Їх загалом було виявлено близько 150. Вперше з-під обвалу вдалося з великими труднощами добути протитанкову рушницю. Були знайдені ручний кушет, гвинтівка, солдатські каски, стабілізатори авіабомб, різні частини до протигазів, фляги, саперні інструменти, боеприпаси.

Дуже важливими для дослідження історії оборони стали знахідки застосовуваних фашистами димових шашок. Вони були різного кольору. Як показав хімічний аналіз, їх димречовина, навіть незважаючи на те,

що пройшло 30 років, містила елементи отруйних домішок. Було вилучено і знешкоджено більше 300 вибухонебезпечних предметів.

Представники Керчі в експедиції «Аджимушкay-73» знайшли два медальйони. Один — на ім'я Караман Євдокії Кузьмівни (1924 року народження, сім'я мешкала в с. Веселий Кут Єлисаветградського району Кіровоградської області); другий — на старшого лейтенанта Хижка Дмитра Яковича (1910 року народження, Київської області).

Розбираючи обвал перекриття, під яким виявилися бланки документів політвідділу гарнізону, бригада одеситів також знайшла два медальйони. Один — на ім'я молодшого лейтенанта Костенка, героя оборони, доля якого невідома, бойового товариша молодшого лейтенанта М. Д. Філіппова, який нині мешкає в Ставрополі; другий — з даними на сержанта В. С. Козьміна, що нині живе в станиці Нетухаєвській. Як згодом з'ясувалося, перед виходом на бойове завдання він віддав жетончик своєму старшому командирі.

Всі учасники експедиції працювали з великим піднесенням. Ініціативу й винахідливість виявили, зокрема, керчани М. Спасов, В. Петров, Ю. Ручкін. Багато своїх вихідних днів та частину відпустки провели в підземних галереях співробітники «Південрибпромрозвідки» А. Поппета С. Родягін. В ході пошуку були виявлені і з почестями поховані на військовому кладовищі останки 31 воїна.

В експедиції 1974 р. взяли участь робітники керченських підприємств, учні місцевого металургійного технікуму та група студентів Свердловського гірничого інституту під керівництвом кандидата історичних наук М. П. Захарова.

Того року загалом було виявлено близько 400 реліквій, особливо багато різної зброї, знешкоджено 110 вибухонебезпечних предметів, відкрито нові імена. Так, було знайдено документ на ім'я сержанта Єфремова Олександра Федоровича (1923 року народження, батьки проживали в Новосибірську по вул. Держав...* буд. 27-а. Інші відомості не читаються). В одному з медальйонів згодом прочитано прізвище «Нурідманов» (молодший політрук, 1905 або 1908 року народження, Саратовська область, Дергачовський район, с. Алтанка). Пошуки рідних і близьких цих людей результатів не дали. На солдатському казанку, що потрапив до рук членів експедиції, видряпано прізвище Слободянюк, а на фрагменті якогось списку читаються такі прізвища: Тхоренко, Шматков, Саньков (ніяких інших даних немає).

Експедиція «Аджимушкay-75» була цікавою насамперед своїм складом. Крім керчан, у ній взяли участь група інженерно-технічних працівників з м. Міасс Челябінської області на чолі з В. В. Писаренком (13 чол.), студенти-свердловчани, якими цього разу керував А. А. Коптелов (7 чол.), та представники молодіжного клубу «Меридіан» з м. Липецька, очолювані його вихователем В. Ф. Татарниковим.

Пошук зосередився в районі підземного колодязя, газосховища та підкопу до «солоного» колодязя. У перший же день роботи місяцем під одним з обвалів перекриття вдалося знайти зігнутий під вагою скелі валик друкарської машинки. На ньому була вдавнена зірочка з пілочки воїна, який знаходився поруч з машинкою. Остання ж могла належати тільки штабові. За всіма даними тут розташовувався штаб 1-го стрілецького батальйону. Після того, як, незважаючи на великі труднощі і небезпеку, завал було розібрано, дослідники на частині простінку, що відкрилася, побачили виконане вугіллям зображення будиночка і напис «Костянтин Липін». Липецькою групою було вперше розкопано підземний таємний хід завдовжки понад 30 м, що вів з катакомб на поверхню і використовувався бійцями в розвідувальних цілях. Повністю вивчення ходу ще не завершено.

* Тут і далі літери та слова, які у виявлених документах прочитати не вдалося, позначено трикрапкою.

В усіх експедиціях особливе значення надавалося знахідкам медальйонів, що належали бійцям гарнізону. Цього разу їх було виявлено чотири: Сірдієва Ажмухаміда Ізмайловича (1901 року народження, червоноармієць, уродженець Дагестанської АРСР, сільрада Канахов або Хапаків — прочитати важко); Гаваліа або Гавальянца Григорія Мелкуловича (1907 року народження, червоноармієць, уродженець Азербайджанської РСР, м. Кіровабад, район Ханларський, сільрада Айкент. Адреса сім'ї: Гаваль Сірануш АЗРСР, м. Кіровабад, Ханларський район, сільрада Замкент — неточно); Адажієва Григорія Семеновича (лейтенант, мобілізований Ванівським РВК, уродженець Вірменської РСР, район Степанівський, сільрада К... с. Проп...). Четверта анкета розірвана. Читаються лише слова: «Руд... Марусі Степанівні, м. Ленінакан, п/я 27 Бінаху».

Не дочекалися дружини і батьки атестатів від своїх рідних — офіцерів підземного гарнізону Цулая Іллі Митрофановича, Рукадзе Шальва, Прочн... Миколи Ілліча (капітана 2-го рангу), Розова Олек... Фрагменти цих атестатів виявлено під обвалом у каменоломнях.

Серед предметів, яких члени експедиції зібрали близько 300 штук, — складаний шкіик, на колодочці якого зроблено напис: «м. Горький. I.III.1942 р. Перцевой Т. М.»

Експедиція «Аджімушкay-76» мала ряд особливостей, зумовлених спорудженням у Керчі меморіального комплексу, присвяченого героїчній обороні міста. Зокрема, успішно поєднували пошукову роботу з участю у будівництві запасного виходу з підземного музею члени Липецького клубу «Меридіан» (13 чол.), очолювані В. Ф. Татарниковим.

Групою студентів Свердловського гірничого інституту, як і в 1974 р., керував М. П. Захаров. Його помічниками були А. Є. Цалюк, С. А. Машлаков, К. Г. Кудряшов та А. В. Подгорбунських (комісар групи). У вільний від пошукової роботи час студенти створили для художньої самодіяльності інституту оригінальну музичну композицію, присвячену легендарним героям Аджімушкay.

До складу експедиції входили також місці В. В. Писаренко (керівник), Ю. Д. Шевченко, М. В. Ходаков, В. Д. Кашигін, К. В. Риндя, В. Г. Маяк. До цієї групи приєдналися дві дівчини з Куйбишевського радіозаводу О. К. Бодрова (дочка учасника оборони каменоломень) та Т. Н. Кричникова.

На місці, де в минулі роки було відкрито братську могилу полеглих героїв, останки яких перенесли на військове кладовище, учасники експедиції знайшли жетон з анкетною на ім'я Волошенюка Анатолія Юхимовича, 1920 року народження. Курсант Ярославської авіашколи Волошенюк був відомим учасником оборони. Однак бойові друзі не пам'ятали точно його імені і називали Володею. Батьки ж Волошенюка писали, що їх син — Анатолій. Завдяки знахідці вдалося точно встановити, що одним з героїв Аджімушкay був саме Анатолій Волошенюк. Пошуки, проведені у зв'язку із знахідкою іншого медальйона з анкетною на ім'я Габойшикової Любові Костянтинівни (м. Сухумі, вул. Фрунзе... кв. 2) ніяких результатів не дали.

В експедиціях 1977—1980 рр. брали участь загін з Липецька, студенти Сімферопольського, Львівського, Чернівецького та Київського університетів. Велику роботу по організації експедиційних загонів проводила в цей період студентка із Сімферополя О. А. Буртова. Багато зробив для успіху експедиції «Аджімушкay-79» учасник легендарної оборони каменоломень М. Ф. Татарников, який на запрошення студентів приїхав з Омська і став їм добрим другом і наставником.

В ці роки документальних матеріалів траплялося мало. У знахідках переважали боеприпаси і спорядження, особливо під час експедицій 1979 та 1980 років. Значну увагу привернула, зокрема, знахідка трофейної гранати, якій дали назву «сюрприз», оскільки її форма та будова

виявилися невідомими навіть для спеціалістів. Це наводить на думку, що, можливо, вибух саме такої гранати став причиною загибелі командира гарнізону полковника П. М. Ягунова. Учасник оборони М. А. Єфремов, який під час цього вибуху дістав поранення, засвідчив подібність гранати «сюрприз» до предмета, що був у руках командира перед його загибеллю.

У 1979 р. загін студентів виявив братську могилу, де був похований 31 радянський воїн. Неповдалі знайшли останки ще 6 чоловік. Одного з них смерть застала під час роботи за столом. Обережно, шар за шаром, знімали члени експедиції ґрунт, намагаючись не залишити непоміченими персональні медальйони чи якісь інші речі та документи, за допомогою яких можна було б встановити імена полеглих. Однак усі 37 героїв поки що залишилися невідомими. Це ще раз підтверджує думку про те, що документи загиблих товаришів зосереджувалися в штабі підземного гарнізону. Де вони? Ось питання, на яке й досі не знайдено відповіді. Не розшуканими залишаються й документи політвідділу. Пошук в Аджімушкаї мусить бути продовжений, оскільки є підстави для нових знахідок і відкриттів.

Разом з тим можуть пишатися й ті, хто протягом багатьох років виконував у каменоломнях напружену і небезпечну роботу. В результаті численних експедицій зібрано надзвичайно цінні бойові реліквії та унікальні документальні матеріали з історії оборони Аджімушкаї. Вони дають можливість створити єдину у своєму роді підземну та наземну експозицію меморіального комплексу. Те, що експонується нині у підземному музеї Аджімушкаї, справляє величезне враження на відвідувачів, яких на 1 липня цього року вже побувало тут 1 823 521 чол.

Після кожної експедиції з військовими почестями відбувалося перепоховання виявлених у ході пошуку останків полеглих бійців і командирів Червоної Армії. Загалом на військове кладовище перенесено за цей час 118 загиблих героїв.

Багато зроблено для поглибленого вивчення системи оборонних і протигазових споруд, побудованих у катакомбах радянськими воїнами. Встановлено, що оборонні об'єкти зведені за строго продуманим планом, з урахуванням усіх особливостей підземного лабіринту та вмілим використанням наявних матеріалів. Вони будувалися безпосередньо поблизу входів та на деякій віддалі від них. Крім того, були прориті таємні ходи для ведення розвідки, яка мала величезне значення в організації бойових дій підземного гарнізону. Протигазові споруди являли собою спеціальні газосховища для окремих підрозділів. Крім того, на шляху проникнення газів зводилися спеціальні перегородки. Застосовувалося також блокування пробурених ворогом отворів у перекриттях підземних виробок.

Все це дає підставу для висновку, що радянські воїни створили в Аджімушкайських каменоломнях справжню підземну фортецю.

Іншим важливим напрямом пошукової діяльності стало дослідження архівних документів, насамперед тих, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР та Центральному архіві Військово-Морського Флоту СРСР. Ця робота проводилася як до початку експедицій, так і одночасно з ними. Вона була вкрай потрібною, оскільки важливо було знайти документальні відомості про бойові дії підрозділів, що опинилися в Аджімушкайських катакомбах, про сили фашистів, які були сковані в результаті героїчної боротьби воїнів підземної фортеці, про учасників оборони — ким вони були, як воювали на Кримському фронті тощо.

В результаті копіткої роботи вдалося точно встановити умови і бойову обстановку, в яких виник підземний гарнізон, характер його дій протягом тривалого часу.

При вивченні документів одержано важливі відомості про долю деяких аджімушкайців. Для прикладу наведемо дані, почерпнуті лише

з одного документа. Це — знайдена ще до описаних тут експедицій книга призначень лікаря одного з підземних госпіталів (ЦАМО. оп. 100.60, арк. 213). В ній зареєстровано 65 воїнів, у тому числі 17 червоноармійців, 15 сержантів, 19 офіцерів. Звання 14 чол. не встановлено. Проти 37 прізвищ вказано характер поранень, причому проти 14 з них зазначено «помер».

Назвемо деякі імена з цього списку: червоноармієць Якубов Борис (поранений 20.05, помер 15.08.42 р.); червоноармієць Колесников Іван Петрович (помер 14.07.42 р.); червоноармієць Глушко Іван Гнатович (помер 30.07.42 р.); Шаповалов Данило Григорович (помер 25.08.42 р.); лейтенант Роговий Іван Мойсейович (помер 8.08.42 р.); молодший сержант Куклін Борис Іванович (помер 6.08.42 р.); червоноармієць Асташов Данило Васильович (помер 29.07.42 р.); червоноармієць Засипкін Федір Пилипович (помер 12...); лейтенант Шевчук Трохим Степанович (помер 16.07.42 р.); молодший політрук Яблонівський Пилип Павлович (поранений 18.07, помер 20.07.42 р.); старший сержант Наринський Давид Васильович (помер 18.08.42 р.).

Багато про що може сказати час покладення в госпіталь. Так, з 28 чол. у травні поступило 3 чол., у червні — 3 чол., у липні — 16 чол., у серпні — 3 чол., у трьох випадках час поступлення не встановлено. Далі відомості обриваються. З цих даних можна зробити висновок, що бойова активність воїнів гарнізону зросла в липні, коли вони дізналися, що радянські війська залишили Севастополь. Не відчай, а жадова помісти керувала бойовим поривом героїв.

Безцінні відомості про життя й боротьбу підземного гарнізону містяться в спогадах учасників тих подій, зібраних Керченським історико-археологічним музеєм. Великого розмаху ця важлива робота набула після створення у 1966 р. в музеї відділу історії оборони Аджимушкайських каменоломень. Його співробітники розгорнули активний пошук живих учасників 170-денної епопеї, встановили з ними безпосередній зв'язок. Кожний написав спогади по-своєму, звернувши увагу на той чи інший момент, але всі вони в цілому дають яскраву картину безсмертного подвигу героїв Аджимушкай. У спогадах насамперед підкреслюється бойова активність гарнізону, безмежна моральна стійкість радянських воїнів, їх уміння долати нечувані труднощі і знегоди. Багато учасників оборони вступали в ряди ВКП(б) і йшли на бій з ворогом комуністами.

Найбільшою повнотою відзначаються спогади А. І. Пирогова, М. А. Єфремова, С. С. Шайдунова, М. Д. Немцова, С. Ф. Ільєсова, М. Г. Поважного, Є. Ф. Валько, М. Т. Мелохіної, А. В. Міщенко, А. І. Лодигіна, І. П. Джібладзе, Р. З. Мікеладзе, Т. Д. Кожарова.

Серед учасників оборони Аджимушкайських каменоломень були представники більш як 15 національностей нашої соціалістичної Батьківщини. Подвиг героїв підземного гарнізону став символом інтернаціоналізму, непорушної дружби народів Союзу РСР, славне 60-річчя якого готуються відзначити всі радянські люди.

В дні святкування 40-річчя початку героїчної оборони каменоломень у травні 1982 р. було відкрито величний меморіальний комплекс героям Аджимушкай, який став гідним пам'ятником воїнам підземної фортеці.

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ МІСТ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

В. І. ТИМОФІЄНКО (Київ)

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. активно заселялася величезна територія на узбережжях Чорного й Азовського морів. Господарське освоєння півдня України було трудовим подвигом народних мас і за своїми темпами й розмахом не мало собі рівних у той час.

Місця виникнення нових населених пунктів увічнювалися спорудами й пам'ятними знаками. Так, у центрі Запоріжжя відзначено місце, де колись розташовувалася Олександрівська фортеця. На одній з центральних площ Дніпропетровська споруджено обеліск на честь його урочистого закладення. В Одесі, на Новому молі, встановлено меморіальну дошку, на якій написано, що 22 серпня 1784 р. там було розпочато будівництво порту. Автор даного повідомлення поставив за мету висвітлити деякі моменти передісторії південноукраїнських міст і перших років їх існування.

Наприкінці XVIII ст. в основному завершилася багатовікова боротьба російського й українського народів проти турецько-татарської агресії. Після блискучих перемог над османськими військами у війнах 1768—1774 рр. і 1787—1791 рр. та приєднання в 1783 р. Криму Російська держава завоювала виходи до Чорного й Азовського морів. Було визволено споконвічні слов'янські землі. Величезну територію від Кубані до Дністра треба було терміново захищати та освоїти. Бажливу роль у цьому мали відіграти міста, які повинні були стати адміністративними, торговельними, промисловими й культурними центрами на півдні країни.

На відміну від густонаселених центральних губерній Росії, де села часто переростали в повітові міста, на півдні України доводилося створювати їх майже всюди на пустошах¹. Тут необхідно було вирішити, «...каким образом вышеупомянутое пространство земли на будущее время привести в порядочное обиталище, то есть какие назначить ей границы, откуда призвать жителей и кому позволить селиться, где губернскому сей земли быть городу, из каких чинов сей губернии состоять и на каком жалованьи, в которых местах селению быть и с какою предосторожностью, по сколько земли под каждое селение отвести, ...на какой счет и из каких доходов устроены быть должны публичные строения, как учредить и содержать почты...»².

Подорожі з метою обрання місць для будівництва здійснював, зокрема, азовський губернатор В. О. Чертков. Але ці завдання він розв'язував недосить кваліфіковано, про що свідчить хоча б обрана ним заболочена територія для губернського міста Катеринослава при злитті річок Кільчені й Самари³, а також для Павлограда — в гирлі р. Солоної на правому березі р. Вовчої⁴. Почалося будівництво, були витрачені великі кошти, але незабаром його довелося переносити на інші території.

Місцевість краю неодноразово оглядав і Г. О. Потьомкін, який у цих питаннях був обережний. Так, він врахував, що деякі землі були частково обжиті запорожцями: на місці Катеринослава існувало село Половиця, Миколаєва — запорізьке поселення і хутір Фабра, на місці Вознесенська — містечко Соколи. Однак і Потьомкіну не вдалося уникнути прорахунків. Так, обрана для центру Катеринослава гора протягом багатьох десятиріч по суті лишалася неосвоєною, оскільки там

¹ Шквариков В. А. Планировка и застройка городов России в XVIII и начале XIX века. М., 1939, с. 73—74.

² Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗРИ), т. XIX, № 13 504.

³ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. Екатеринослав, 1864, с. 160—169.

⁴ Описание городов Азовской губернии. — Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1904. Вып. I, с. 74.

не було води. Місто Левкополь у гирлі р. Салгир у Криму так і не збудували. Не врахували також, що низинні території, обрані під забудову Кременчука, затоплювалися під час розливу Дніпра. П. О. Зубов, що змінив Г. О. Потьомкіна, майже не виїжджав з Петербурга і для нового центру краю — Вознесенська — ним було обране місце, яке запропонував свого часу Потьомкін. Обстеженням території для майбутніх міст займалися й деякі губернатори.

Певний інтерес становить щодо цього діяльність губернатора В. В. Каховського, який 26 січня 1792 р. дістав завдання «обозреть сию страну (від Південного Бугу до Дністра.— В. Т.), разделить оную на уезды, назначить города по способности и о том нам и нашему сенату представить ваше мнение с планами...»⁵. В зв'язку з цим губернатор спочатку сам, а згодом у супроводі інженера Деволана вивчав територію краю. Його зауваження щодо розміщення майбутніх міст заслуговують на увагу. Так, про місцевість, де пізніше виросла Одеса, він доповідав: «...На возвышенном и приятном месте. Вода в колодцах пресная и хорошая. В Аджибеевском лимане камыша для топки имеется довольно...»⁶. З приводу майбутнього Овідіополя Каховський відзначав: «...Естественно-приятное местоположение..., плодородная в окрестностях онаго земля, способная к произрастанию...»⁷. Місце, яке раніше обрали для Тирасполя, було визнано непридатним з тих міркувань, що «лежит низко и по расспросам от старожилон нездорово»⁸. У зв'язку з цим його будівництво розпочали «вниз по реке Днестру во двух верстах от прежнего»⁹. Аналогічні зауваження було зроблено й щодо Григоріополя та Нових Дубоссар. На р. Південний Буг Каховський звернув увагу на село Киселівку, де колись розташовувався табір шведського короля Карла XII під час його втечі після поразки під Полтавою. Мальовничі краєвиди, велика рівна місцевість навели спочатку на думку про доцільність створення там повітового міста. Однак, обстеживши це місце краще, Каховський зрозумів, що майбутнє місто буде відрізане від річки непрохідними заростями очерету й не зможе успішно розвиватися¹⁰.

Таким чином, під час попереднього огляду території зважувалися найрізноманітніші фактори. Особлива увага приділялася топографії місцевості, зв'язку майбутнього поселення з річкою або морем, наявності води й палива. Всі ці практичні питання розв'язувалися в комплексі з естетичними, бо майже в усіх випадках зверталася увага й на мальовничість краєвидів.

Історія народження деяких міст Південної України була складною. Так, місце для Херсона обиралося кілька разів. Необхідність створення центру суднобудівної промисловості на півдні країни виникла одразу після укладення Кючук-Кайнарджійського миру. Тому вже в 1775 р. розроблявся проєкт забудови Херсона, розглядалися різні його варіанти¹¹. Віце-президент Адміралтейств-колегії Чернишов пропонував розмістити гавань поблизу моря, контр-адмірал Сенявін висловився за її розташування в урочищі Глибоке на Дніпровському лимані, а верфей—вже по Дніпру поблизу Олександр-шанця¹². Чотири роки тривало

⁵ ПСЗРИ, т. XXIII, № 17 018.

⁶ Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 году.— Записки Одесского общества истории и древностей (далее — ЗООИД). Одесса, 1844. Т. I, с. 261.

⁷ Там же, с. 265.

⁸ Письма Екатеринославского губернатора В. В. Каховского правителью канцелярии В. С. Попову для доклада князю П. А. Зубову.— ЗООИД. Одесса, 1881. Т. XII, с. 367.

⁹ Там же, с. 367.

¹⁰ Там же, с. 353.

¹¹ Иванов П. А. Очерк деятельности на юге России адмирала Мордвинова.— Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1895, № 23, с. 51.

¹² Там же.

обговорення місця для майбутнього Херсона. Пропонувалися 3 варіанти: один — при урочищі Глибоке, і два — на мисі Кізе¹³.

Розміщення міста на північному узбережжі Дніпровського лиману було визнано недоцільним не тільки через великі матеріальні витрати на будівництво укріплень та гавані, а й у зв'язку з тим, що місцевість була незручною для переміщення і дислокації сухопутних військ. Економічно недоцільним вважалося також спорудження в різних місцях міста-порту і верфей. Про це свідчить текст указу про заснування Херсона¹⁴. Тому вирішили розташувати Херсон на північно-західному березі Дніпра на відстані 30 км від його гирла, на тому самому місці, де ще 1737 р. російські солдати збудували невелику фортецю Олександр-шанець. З цього місця можна було зв'язати майбутнє місто зручними шляхами з іншими районами країни, добре захистити з суходолу, а мілководдя дніпровського гирла служило б надійним захистом від ворожого флоту. Таким чином, твердження щодо незручного розміщення Херсона, які трапляються в історичній літературі¹⁵, помилкові і не базуються на дійсних фактах.

Немало розрахунків та промірів бухти було зроблено на тому місці, де пізніше збудували Севастополь. Ще до офіційного указу про заснування міста, виданого 10 лютого 1784 р., в бухту на зиму в 1782 р. та навесні 1783 р. з цією метою заходили ескадри. Накази про будівництво Севастополя видавав губернатор Потьомкін¹⁵.

У розробці проектів міст на півдні країни брали активну участь фахівці. Геодезичну зйомку місцевості здійснювали в основному військові інженери й значно меншою мірою землеміри¹⁷. Це пояснюється тим, що територія краю у зв'язку з близькістю ворожих кордонів перебувала на воєнному становищі. В майбутньому вона також потребувала надійного захисту, який мали забезпечити фортифікаційні споруди. Нерідко під час розробки планів забудови нових міст використовувалися топографічні карти місцевості, складені під час воєнних дій.

Землеміри залучалися, як правило, до складання топографічних підоснов для уточнення територіального розвитку міст та їх окремих районів. Враховуючи важливість і великий обсяг землемірних робіт, в Азовській губернії було створено Межову експедицію. Такі ж експедиції діяли при Катеринославському й Вознесенському намісництвах і в Таврійській області¹⁸. Крім губерньського та повітових землемірів, до них входили ще кілька землемірів та їх помічників, які обробляли величезний за обсягом графічний матеріал.

Крім топографічної зйомки місцевості, здійснювалося вивчення рівнів ґрунтових вод та придатність останніх для спорудження криниць. У діловому листуванні нерідко вказувалося, на якій глибині виявлено шари ґрунтової води¹⁹. В процесі цих досліджень нерідко вносилися значні корективи до проектів забудови міст. Приділялася також велика увага геологічній структурі місцевості. Так, дуже ретельно (на рівні знань тієї епохи) вивчалися ґрунти на території майбутнього Вознесенська²⁰.

¹³ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 41, спр. 5465, 5468, 5466.

¹⁴ ПСЗРИ, т. XX, № 14 764.

¹⁵ Історія міст і сіл УРСР: Херсонська область. К., 1972, с. 73.

¹⁶ Нсделлин А. И. Севастополь: Исторический очерк об основании города до начала Крымской войны. Симферополь, 1954, с. 15—22.

¹⁷ ПСЗРИ, т. XVI, № 12 196.

¹⁸ Там же, т. XXIII, № 17 064, 17 502.

¹⁹ Письма правителя Таврической области В. В. Каховского правителю канцелярии В. С. Попову для доклада князю Г. А. Потемкину.— ЗООИД. Одесса, 1877. Т. X, с. 322; Корольков К. Столетний юбилей города Екатеринослава. Екатеринослав, 1887. Вып. 1, с. 9; ПСЗРИ, т. XXIII, № 17 392; Письма князю Потемкину Таврическому.— ЗООИД. Одесса, 1875. Т. IX, с. 250.

²⁰ ПСЗРИ, т. XXIII, № 17 392.

Для наукового обґрунтування проектів спорудження міст залучалися видатні вчені, які працювали на півдні за завданням Академії наук. Серед них слід назвати І. Гільденштадта, П. С. Палласа та К. І. Габліца²¹. Вони не тільки складали описи місцевості, а й ретельно вивчали характер залягання ґрунтових порід, природу краю, наявність будівельних матеріалів.

Вивчення історії заснування південноукраїнських міст свідчить, що провідна роль у ньому належала фахівцям, а також народним масам. Наприклад, при забудові Херсона у 80-х роках XVIII ст. дуже багато працював інженер-полковник М. І. Корсаков. Під його керівництвом 25 тис. робітників якісно і за короткий час закінчили спорудження фортеці й створили величний архітектурний ансамбль. До нашого часу від нього збереглися Очаківська й Московська брами, арсенал, собор з дзвіницею, пороховий погріб. Поруч із собором знаходиться й могила самого Корсакова, яка охороняється державою як історична пам'ятка. Миколаїв зобов'язаний своїм заснуванням та швидкими темпами розвитку насамперед полковнику М. С. Фалєєву та інженеру І. І. Князєву. Вони не шкодували ні сил, ні особистих коштів для його благоустрою. На честь засновника міста одну з центральних вулиць Миколаєва названо Фалєєвською.

Інженер Ф. П. Деволан узяв активну участь у заснуванні Одеси. В 1793 р. він обрав місце для майбутнього міста, склав генеральний план його забудови, а також проекти основних споруд. Коли місто вже зводилося, Деволан, незважаючи на великий обсяг обов'язків як головного інженера, знаходив час, щоб безпосередньо керувати будівельними роботами, заселенням міста тощо²².

Таким чином, міста на півдні України мають цікаву історію. Обрання території, економічні фактори, природні умови, матеріальні ресурси — всі ці питання ретельно вивчалися й розв'язувалися вченими, військовими інженерами, землемірами, простими трудівниками. Саме завдяки їх наполегливій праці протягом короткого часу безлюдні степи були заселені й перетворені в цивілізований край з великими містами.

²¹ Дневник путешествия в южную Россию академика С.-Петербургской академии наук Гильденштадта в 1773—1774 годах.— ЗООИД. Одесса, 1879. Т. XI, с. 180—228; Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах.— ЗООИД. Одесса, 1881. Т. XII, с. 62—208; Паллас П. С. Поездка во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань.— ЗООИД. Одесса, 1883. Т. XIII, с. 35—92; Габлиц К. И. Физическое описание Таврической области по ее местоположению и по всем трем царствам природы. СПб., 1785.

²² De Wollant F. Precis de mes services en Russie 1787 a 1811. St.-Petersburg, 1811. Т. 20.

* * *

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ВІДБУДОВОЮ І РОЗВИТКОМ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 1945—1952 рр.

А. Й. ДІДКОВСЬКИЙ (Вінниця)

Радянський народ, здобувши під керівництвом Комуністичної партії перемогу над ворогом у Великій Вітчизняній війні, приступив до мирної творчої праці по відбудові зруйнованого війною господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Відродження — одну з найяскравіших сторінок в історії нашої партії і багатонаціональної Радянської Батьківщини широко висвітлено в історико-партійній літера-

турі¹. Яскраво про це сказано в нарисах історії республіканської та обласних партійних організацій. У даній статті зроблено спробу розглянути деякі питання діяльності партійних організацій України по відбудові промисловості й сільського господарства в 1945—1952 рр.

Соціалістична система, патріотизм радянських людей, дружба і братерське співробітництво союзних республік, керівна і мобілізуюча роль ленінської партії були основними джерелами у всенародній боротьбі за відродження народного господарства. Значну роботу в цьому напрямі провели партійні організації України.

Головним завданням Компартії України в 1945—1952 рр. було переведення економіки на мирні рейки, налагодження зруйнованих війною економічних зв'язків. Окупанти майже повністю зруйнували більш як 16 тис. промислових підприємств, близько 200 тис. споруд промислово-виробничого призначення, величезної шкоди завдали залізничному транспорту, науковим, культурно-освітнім закладам, школам, сільському господарству. Гітлерівці зруйнували, спалили на Україні 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, залишивши без житла майже 10 млн. чоловік, разгромили, пограбували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, втрати колгоспів становили 88,1 млрд. карбованців².

Чергові господарсько-політичні завдання Комуністичної партії і радянського народу були втілені в «Законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.» затвердженому Верховною Радою СРСР. Відповідно до нього в серпні того ж року Верховна Рада УРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР. Обсяг капіталовкладень у четвертій п'ятирічці по УРСР становив 65,1 млрд. крб., що перевищувало капіталовкладення в усье народне господарство СРСР в першій п'ятирічці. Планувалося ввести в дію в першу чергу вугільні шахти Донбасу загальною потужністю 77,5 млн. т вугілля, залізорудні шахти Кривбасу потужністю 28,2 млн. т руди, відбудувати 30 доменних печей, металургійні і машинобудівні заводи, електростанції та інші промислові підприємства³. Значні кошти виділялись для розвитку легкої і харчової промисловості, сільського господарства, підвищення матеріального і культурного рівня життя радянських людей.

Парторганізації України, керуючись постановою ЦК ВКП(б) «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій в зв'язку з прийняттям Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946—1950 рр.» (березень 1946 р.), розгорнули широку пропагандистську роботу. Були проведені обласні, міські і районні партійні активи, збори первинних і цехових парторганізацій для роз'яснення завдань п'ятирічки, до цієї роботи залучено широкий ідеологічний актив. Так, на дніпропетровському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського діяло 40 агітколективів, які об'єднували понад 800 агітаторів, створено спеціальні гуртки по вивченню Закону про четвертий п'ятирічний план. Партійні, профспілкові і комсомольські організації провели 96 цехових і групових зборів, на яких обговорювались ці важливі документи. В них взяли участь 15 тис. робітників і інженерно-технічних працівників⁴.

¹ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.).— К., 1965; Снитко П. Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.).— К., 1966; Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943—1950 гг.).— М., 1978 та ін.

² Очерки развития народного хозяйства УССР.— М., 1954, с. 50; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 548.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 550.

⁴ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.— Днепропетровск, 1979, с. 415.

Значну роботу проводила Компартія України по зростанню рядів робітничого класу. В період переходу до відбудови народного господарства республіці залишилось 17% робітників, а на шахтах Донбасу — 10%⁵. Розгортаючи масово-політичну і організаторську роботу серед трудящих, парторганізації особливу увагу приділяли підвищенню ролі робітничого класу у відбудові і дальшому розвитку народного господарства.

Поповнення кадрів робітничого класу йшло за рахунок демобілізованих воїнів Армії і Флоту. Тільки в 1946—1948 рр. у промисловість республіки прийшло 350 тис. демобілізованих воїнів, на транспорт — близько 100 тис. Кількість робітників і службовців на кінець четвертої п'ятирічки в республіці становила 6,9 млн. чол., на 724 тис. більше, ніж до війни і на 2,6 млн. більше ніж у 1945 р. Питома вага українців в промисловості становила 65%, в будівництві — 54%, на залізничному транспорті — 71%. Тобто, робітничий клас України формувався, насамперед, за рахунок корінного населення республіки⁶.

З року в рік зростав партійний прошарок у виробничих колективах, посилювався партійний вплив серед трудівників. Це мало вирішальне значення для піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу, розгортання соціалістичного змагання, яке характеризувалось масовістю, багатством форм. Про активну участь робітників у соцзмаганні свідчить зростання його учасників. Якщо в 1946 р. ним було охоплено 77% усіх працюючих, то на кінець 1948 р. — понад — 90%⁷. Промислові підприємства України змагалися з своїми колегами з інших братніх республік, зростали і зміцнювалися їх братерські зв'язки, дружба і співробітництво. На чолі змагання йшли комуністи.

Сталевар маріупольського заводу «Азовсталь» комуніст М. О. Кучерін у квітні 1946 р. видав плавку вагою 76,5 т, перевершив на 80 кг всесоюзний рекорд прославленого сталевара країни Макара Мазая. З метою ознайомлення металургів з досягненням М. О. Кучеріна Дніпропетровський обком партії і ЦК профспілки робітників металургійної промисловості Півдня провели спеціальну нараду сталеплавильників області⁸. Токар київського заводу «Червоний екскаватор» комуніст В. К. Семинський за чотири роки п'ятирічки виконав 20 річних норм, токар заводу «Арсенал» Г. Я. Царик — 18, а муляр Дарницької будівельної дільниці комуніст І. М. Рахманін — 26,5 річних норм, за що був удостоєний Державної премії СРСР.

ЦК ВКП(б) і Радянський уряд подавали велику допомогу партійним організаціям республіки у відбудові індустріальних гігантів. Багато уваги цим питанням приділяв Центральний Комітет КП(б)У. Він, зокрема, займався питаннями забезпечення будов кадрами спеціалістів, робочою силою, їх ідейно-політичним вихованням, організацією соцзмагання. В полі зору ЦК КП(б)У було забезпечення будов технікою, обладнанням, продовольством. Під неослабною увагою знаходилося відродження вклетня південної металургії — заводу «Запоріжсталь». На спорудження заводу до війни пішло 10 років, а його треба було відбудувати за п'ять років, а першу чергу — за кілька місяців. 16 березня 1947 р. Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову про відбудову цього найбільшого металургійного підприємства. 8 квітня того ж року ЦК ВКП(б) прийняв рішення «Про роботу партійного комітету «Запоріжбуду». В рішеннях накреслювалися заходи щодо забезпечення

⁵ Юрчук В. І. Назв. праця, с. 77.

⁶ Там же.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 552; Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. — К., 1965, с. 78.

⁸ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации, с. 419; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. — К., 1981, с. 426.

відроджуваного велетня кадрами, необхідним обладнанням і матеріалами, поліпшення культурно-побутових умов робітників. «Запоріжбуд» перетворився в ударну будову п'ятирічки.

ЦК КП(б)У, Рада Міністрів УРСР і Запорізький обком КП(б)У взяли під особливий контроль своєчасне виконання рішень ЦК партії і Радянського уряду. Кабінет першого секретаря Запорізького обкому партії Л. І. Брежнєва напередодні пуску перших об'єктів заводу був розміщений в приміщенні колишньої заводської електростанції⁹. Прохід відбудови заводу «Запоріжсталь», Дніпрогесу та інших важливих об'єктів Запорізької і Дніпропетровської областей, де товариш Л. І. Брежнєв очолював в той час обласні партійні організації, написано в його книзі «Спогади»¹⁰. В ній показано авангардну роль комуністів, діяльність партійних організацій. Так, у вирішенні завдань відбудови промислових підприємств Дніпропетровської області значну роль відіграла VII обласна партконференція (лютий 1948 р.). Завдання, поставлені партконференцією, було виконано достроково. 31 червня 1948 р. дав першу продукцію трубопрокатний цех заводу ім. К. Лібкнехта, 30 вересня — видала перший чавун потужна доменна піч № 8 заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, 22 грудня — Криворізький басейн виконав річний план видобутку руди. У 1949 р. до ладу вступили всі об'єкти, передбачені рішенням партконференції¹¹.

За роки четвертої п'ятирічки на Україні було споруджено 28 нових машинобудівних заводів, освоєно виробництво нових видів продукції¹².

Велику увагу Компартія України приділяла відродженню Донецького басейну. Значну роль у цьому відіграла постановва ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» (лютий 1948 р.)¹³, спрямована на посилення партійного впливу на вирішальних ділянках вуглевидобутку. Здійснюючи її, Сталінська обласна парторганізація поліпшила розстановку партійних сил на найважливіших ділянках. У 1952 р. безпосередньо на підземних роботах працювало 58,3% комуністів проти 42% — 1947 р., на ці роботи було направлено 4,5 тис. комсомольців. Це дало можливість піднести рівень партійно-політичної роботи на шахтах і забезпечити успішне виконання планів вуглевидобутку. 1952 р. видобуток вугілля в басейні становив 35,6% республіканського і 32,6% загальносоюзного обсягу¹⁴.

Перші підсумки діяльності Компартії України по відбудові і розвитку народного господарства були підбиті XVI з'їздом КП(б)У (25—28 січня 1949 р.). На кінець 1948 р. було відбудовано більшість довоєнних і добудовано ряд нових шахт у Донбасі, введено в дію гіганти чорної металургії — «Азовсталь», «Запоріжсталь», Макіївський, Сталінський, Єнакіївський, Дніпропетровський та інші металургійні заводи, а також заводи машинобудування, паровозобудування, верстатобудування, сільськогосподарського машинобудування та інші. Обсяг промислового виробництва республіки становив 71% довоєнного рівня¹⁵.

На з'їзді відмічались і недоліки в роботі по відбудові народного господарства. Поряд з передовими підприємствами були й відстаючі, які працювали нерентабельно. Партійні організації не проявляли належної уваги до впровадження найновіших досягнень науки і техніки, мала місце плінність робітничої сили. З'їзд визначив практичні завдання партійних організацій республіки в галузі економіки і культури,

⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 555, 556.

¹⁰ Брежнєв Л. І. Спогади. — К., 1982.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 1142, арк. 21—24, 59, 61.

¹² Кудлай О. С. Назв. праця, с. 78.

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980. Т. 6, с. 261—266.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1000, арк. 6, 7.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1977. Т. 2, с. 244.

зобов'язав парторганізації виявляти більше уваги забезпеченню дострокового введення в дію об'єктів, визначених п'ятирічним планом.

Партійні організації республіки, втілюючи в життя постанови ЦК ВКП(б), рішення XVI з'їзду Компартії України, посилили роботу по достроковому виконанню планів четвертої п'ятирічки. Середні темпи приросту промислової продукції у 1949—1950 рр. становили 26,7%.

На кінець п'ятирічки створились передумови для більш високих темпів розвитку індустрії в наступні роки. У 1951 р. було перевершено довоєнний рівень: по виробництву чавуну на 21%, сталі на 20,5%, прокату на 35%, труб на 66%. Партійні організації республіки вживали енергійних заходів по оснащенню металургійної промисловості найновішою технікою, докорінній реконструкції основних цехів і агрегатів, механізації трудомістких процесів. У Кривбасі було збудовано 9 збагачувальних фабрик, до 1952 р. повністю механізовано буріння і навантаження залізної руди. Хімічна промисловість України у 1949 р. перевищила довоєнний обсяг випуску продукції. Успішно розвивався залізничний транспорт. Лише за 1949—1951 рр. ввели в експлуатацію 903,5 км нових колій. У порівнянні з 1948 р. в 1952 р. обсяг перевезень вантажів збільшився на 39%. Обсяг валової продукції промисловості всієї республіки в 1946—1950 рр. збільшився в 4,4 рази і перевищив довоєнний його рівень на 15%¹⁶.

Товариш Л. І. Брежнєв високо оцінив героїчну працю комуністів і трудящих України в першій післявоєнній п'ятирічці: «Нелегко було відбудувати зруйноване... Але величезний трудовий ентузіазм трудящих Радянської України, широка братерська підтримка всіх республік нашої країни, керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії зробили можливою цю велику перемогу. Україна не тільки відбудувала зруйноване війною, але й стала на шлях нового, ще більш бурхливого розвитку і руху вперед»¹⁷.

XVII з'їзд Компартії України (вересень 1952 р.) підбив підсумки діяльності парторганізацій республіки по розвитку народного господарства за період після XVI з'їзду КП(б)У. До 1952 р. були відбудовані всі довоєнні і збудовано 94 нових заводи союзного значення. Валова продукція промисловості перевищувала довоєнний рівень майже на 50%, а продуктивність праці підвищилась на 36%. З'їзд звернув увагу партійних організацій на нерозв'язані питання і зобов'язав спрямувати зусилля комуністів, усіх трудящих республіки на виконання планів дальшого розвитку народного господарства¹⁸.

Поряд з питаннями розвитку промисловості, Компартія України вирішувала завдання відбудови і дальшого розвитку сільського господарства. В селі відчувалась нестача робочої сили, техніки, серйозні наслідки небаченої посухи в першому році п'ятирічки. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, братні республіки подали значну допомогу Україні. У 1943—1946 роках Російська Федерація та інші республіки передали Україні понад 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомашин, більше тисячі комбайнів і більше мільйона голів худоби¹⁹.

Партійні організації України спрямовували зусилля працівників сільського господарства на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, радгоспів, МТС, підвищення активності колгоспників, робітників МТС і радгоспів по відбудові і розвитку колгоспно-радгоспного виробництва в республіці.

Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) приділяли відродженню сільського господарства значну увагу. Ряд заходів у цьому напрямі зна-

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 582.

¹⁷ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови, привітання, статті.— К., 1971. Т. 8, с. 156.

¹⁸ XVII съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 23—27 сентября 1952 г. Материалы съезда.— К., 1953, с. 55.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 551.

йшли відбиття у відповідних постановах. Так, постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» (вересень 1946 р.)²⁰ була спрямована на зміцнення колгоспного ладу. Партійні організації та радянські органи України провели значну роботу по її виконанню. ЦК КП(б)У, обкоми партії направили на місяця для перевірки виконання цієї постанови близько 17 тис. партійних активістів, а райкоми КП(б)У — близько 26 тисяч. Результати перевірки обговорювались на районних партактивах, пленумах райкомів, в первинних партійних і комсомольських організаціях, на сесіях сільських Рад депутатів трудящих. Все це сприяло тому, що лише за вересень — жовтень 1946 р. в республіці було передано колгоспам 600 тис. га землі, вилучених у організацій і підприємств²¹.

Питанням дальшого розвитку сільського господарства країни був присвячений лютий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б), який прийняв постанову «Про заходи піднесення сільського господарства у післявоєнний період»²². Втілюючи в життя настанови Пленуму, трудівники колгоспних ланів республіки під керівництвом партійних організацій добилися певних зрушень. Навесні 1947 р. посівні площі збільшилися порівняно з довоєнним періодом на 1 млн. гектарів²³. У 1948 р. була перевершена довоєнна врожайність зернових культур. Колгоспи і радгоспи достроково, 3 вересня, на місяць і 7 днів раніше, ніж у 1947 р. виконали свої зобов'язання перед державою по хлібоздачі²⁴.

Успішно вирішувалось завдання електрифікації сільського господарства республіки. На кінець четвертої п'ятирічки потужність сільських електростанцій в 2,6 раза перевищила довоєнний рівень²⁵.

Значну допомогу сільським парторганізаціям подавали міські партійні організації республіки. Тільки у 1947—1948 рр. вони направили в колгоспи і радгоспи 16 831 робітника, в тому числі 2864 — на партійну роботу. Якщо до війни в республіці працювало 31 024 спеціалісти сільського господарства, то на початок 1948 р. — 49 561²⁶.

Патріотизм трудівників села проявився у розгортанні соціалістичного змагання. Партійні організації республіки широко пропагували досягнення передовиків і новаторів виробництва, робота яких дістала високу оцінку Комуністичної партії, загальнонародне визнання. Всього в четвертій п'ятирічці понад 950 передовиків сільського господарства республіки удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці, більше 35 тис. трудівників нагороджені орденами і медалями СРСР²⁷.

З кожним роком організаційно зміцнювались сільські партійні організації. Якщо на початок 1945 р. у складі Компартії України налічувалося 17 741 комуніст з числа колгоспників, то 1952 р. — 123 855. Поповнення сільських парторганізацій відбувалося за рахунок передовиків колгоспного і радгоспного виробництва. На кінець п'ятирічки партійні організації діяли в 52%, а в 1951 р. — в 80%²⁸ колгоспів республіки. Вони активно виконували вимоги ЦК ВКП(б), пленумів ЦК КП(б)У. Кількісне зростання колгоспних парторганізацій сприяло створенню партійних груп в тракторних бригадах, на тваринницьких фермах, від-

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях..., т. 6, с. 173—179.

²¹ Правда України, 1947, 23 марта.

²² КПРС в резолюціях і рішеннях..., т. 6, с. 210—260.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 881, арк. 48.

²⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях..., т. 2, с. 244.

²⁵ Історія Української РСР.— К., 1979, Т. 8, кн. 1, с. 59.

²⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 820, арк. 489.

²⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 563.

²⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 47, спр. 2552, арк. 15; спр. 2555, арк. 20; спр. 2559, арк. 19; Мельников Л. Партійные организации укрупненных колхозов.— Большевик, 1951, № 4, с. 50; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях..., т. 2, с. 166—211.

ділках радгоспів. Тільки з липня 1950 р. по липень 1952 р. їх число в республіці збільшилось з 923 до 1854²⁹.

Таким чином, в результаті самовідданої, цілеспрямованої діяльності Компартії України, всіх трудящих республіки при допомозі трудящих усіх радянських республік і насамперед Російської Федерації були досягнуті успіхи у відбудові народного господарства республіки. Одночасно трудящі УРСР внесли великий вклад у загальнонародну справу відродження і дальшого розвитку народного господарства інших братніх республік. В усьому цьому ще раз проявилось торжество ленінської національної політики партії.

²⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 47, спр. 25—60, арк. 13, 16.

УКРАЇНСЬКА ПРОГРЕСИВНА ІММІГРАЦІЯ США І КАНАДИ У БОРОТЬБІ ЗА МИР І РОЗРЯДКУ

В. Б. ЄВТУХ (Київ), О. О. КОВАЛЬЧУК (Київ)

Загострення міжнародного становища на сучасному етапі змушує всіх людей доброї волі нарощувати свої зусилля в боротьбі за мир. На XXVI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу ця боротьба характеризувалася як найважливіше завдання народів планети¹. У відповідь на рішення держав — членів НАТО розмістити в 1983 р. на території п'яти європейських країн — Великобританії, ФРН, Нідерландів, Італії й Бельгії — американські ракети середнього радіусу дії, ескалацію Пентагоном гонки озброєнь миролюбні сили світу розгорнули широкий і могутній рух за збереження миру. Його благородна мета об'єднує представників багатьох країн, різних політичних і релігійних течій, у тому числі прогресивної української імміграції в зарубіжних капіталістичних державах. Так, у рішеннях XXXIV з'їзду Товариства об'єднаних українських канадців*, який відбувся в 1978 р., наголошувалося: «Дружба і мир є нашою філософією життя і існування. Ми всеціло посвятили себе боротьбі за мир від самого початку. ...І ми проводимо посилену діяльність за мир сьогодні»². Діяльність ТОУК у цьому напрямі знайшла відображення і в інших документах. Зокрема, у резолюції його XXXV з'їзду говорилося про боротьбу за мир як найголовніше завдання Товариства³.

Боротьба переселенців з України та їх нащадків за мир і зміцнення дружби між народами вже певною мірою висвітлена в українській радянській історіографії. Цьому аспекту життя і діяльності трудової імміграції у США і Канаді присвячені спеціальні дослідження, а також окремі сюжети в ряді праць про українську імміграцію у північноамериканські країни.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. М., 1981, с. 36.

* Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК) — прогресивна організація українців у Канаді, створена в 1918 р. під назвою «Стоварищення український робітничий дім» (СУРД). З 1924 р. — Товариство український робітничо-фермерський дім (ТУРФДім). У червні 1940 р. його було заборонено. 26 липня 1941 р. члени ТУРФДому створили Українське товариство допомоги батьківщині, яке в 1942 р. перейменовано на Товариство канадських українців, а з 1946 р. ця організація діє під назвою «Товариство об'єднаних українських канадців».

² Народи і ухвали тридцять четвертого крайового з'їзду Товариства об'єднаних українських канадців. Вінніпег, 1979, с. 83.

³ Життя і слово (орган ТОУК, видається у Торонто), 1981, 26 жовт.

риканських країнах⁴. Автори даного повідомлення ставлять своєю метою показати традиції, основні форми та методи боротьби української прогресивної імміграції США і Канади за мир, розрядку міжнародної напруженості й співробітництво між народами, а також водночас викрити антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів.

Незабаром після створення за океаном перших прогресивних громадських організацій української трудової імміграції боротьба за мир, за відвернення війни стала однією з центральних в їх діяльності. Зокрема, напередодні та в роки першої світової війни трудові верстви українських іммігрантів США й Канади разом з представниками інших національностей цих країн рішуче виступали проти неї. Крім того, вихідці з України брали активну участь у кампаніях, організованих прогресивною американською та канадською громадськістю на захист першої в світі соціалістичної держави. Вони проводили масові мітинги, учасники яких вимагали вивести війська інтервентів з Радянської Росії. Наприклад, трудящі канадського міста Вінніпега, в якому проживало багато осіб українського походження, на мітингу, що відбувся в грудні 1918 р., прийняли таку резолюцію: «Ми, жителі Вінніпега, ...протестуємо проти дальшої висилки військових сил в Росію і вимагаємо, щоб союзницькі війська, котрі там знаходяться, були виведені, даючи можливість Росії добувати свою власну свободу без зовнішнього втручання»⁵. У цьому документі містився заклик надати кожній країні можливість розвиватися обраним нею шляхом.

Й надалі українська трудова імміграція США і Канади докладала багато зусиль для збереження миру. Так, вона підтримувала зусилля світової громадськості, спрямовані проти агресивної політики фашистської Німеччини, Італії та Японії. В тяжкий для Іспанської республіки час чимало американців і канадців українського походження із зброєю в руках допомагали республіканцям відстоювати свободу і демократію⁶. Згодом вони воювали на фронтах другої світової війни, брали активну участь у кампаніях за якнайшвидше відкриття другого фронту, збирання коштів для допомоги радянському народу в його боротьбі з фашистами. Трудові верстви української імміграції в Сполучених Штатах Америки і Канаді зібрали з цією метою, відповідно, 248 тис. і 455 тис. доларів⁷. Делегати IX з'їзду Ліги американських українців⁸, що проходив у вересні 1942 р., надіслали листа українському народу, в якому зазначали, що «зроблять все від них залежне, щоб допомогти визволити українську землю від фашистських окупантів»⁸.

Радянські люди високо оцінювали й оцінюють допомогу і підтримку трудових верств української імміграції у той надзвичайно складний для нашої країни період. Виступаючи на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення території республіки від німецько-фашист-

⁴ Ігнатченко Г. І. Боротьба трудящих національних груп Канади проти імперіалістичної реакції та її буржуазно-націоналістичних найманців.— Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки. К., 1979; Євтух В., Ткаченко В. В чужій далекій стороні. К., 1976; Ковальчук А. Українці за океаном. К., 1957.

⁵ Цит. за кн.: Кравчук Петро. На новій землі (Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців). Торонто, 1957, с. 132.

⁶ Детальніше про це див.: За нашу і вашу свободу. Торонто, 1976; Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.).— УІЖ, 1961, № 1.

⁷ Ювілейний альманах Ліги американських українців. 1924—1974. Нью-Йорк, 1974, с. 38; Паради і ухвали другого всекрайового Товариства канадських українців. Торонто, 1946, с. 49.

⁸ Ліга американських українців (ЛАН) — прогресивна організація, створена у США в 1924 р. під назвою «Союз українських робітничих організацій» (СУРО). 1936 р. СУРО було перейменовано на Союз українських робітників (СУР), а з жовтня 1940 р. він називається Лігою американських українців.

⁸ Ювілейний альманах Ліги американських українців, с. 36—37.

ських загарбників, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький підкреслював: «У тяжкі роки війни на нашому боці були всі прогресивні сили... Наш народ вдячний також представникам трудової еміграції, яка в міру своїх можливостей допомагала своїм співвітчизникам у той суворий час»⁹.

Досвід, нагромаджений українською трудовою імміграцією в боротьбі за мир і дружбу між народами протягом кількох десятиріч, має важливе значення на сучасному етапі для згуртування її сил на підтримку розрядки міжнародної напруженості й відвернення загрози ядерної війни. Одними з найважливіших своїх завдань в умовах ускладнення міжнародного становища прогресивні організації осіб українського походження та їх друковані органи вважають роз'яснення миролюбної зовнішньої політики СРСР, розвінчування міфу про «радянську воєнну загрозу» та показ справжніх цілей політики реакційних кіл.

Останнім часом ЛАУ, ТОУК та інші прогресивні організації провели чимало маніфестацій, мітингів, зборів, конференцій, присвячених боротьбі за мир. Крім того, їх представники беруть участь у подібних заходах, що проводяться різними американськими та канадськими організаціями. Отже, діяльність української трудової імміграції в цьому напрямі є складовою частиною прогресивного руху борців за мир США і Канади. 15—16 травня 1976 р. у Ванкувері відбулася конференція ТОУК, яка, зокрема, прийняла рішення: 1) зібрати якнайбільше підписів під Стокгольмською відозвою* за відвернення загрози ядерної війни; 2) взяти участь у кампаніях протесту проти нарощування запасів американської зброї масового знищення поблизу канадських кордонів; 3) підтримати положення Стокгольмської відозви про розрядку міжнародної напруженості, мирне співробітництво між державами, скорочення витрат на озброєння і проведення переговорів про загальне роззброєння¹⁰. А в резолюції, прийнятій XXXV з'їздом Товариства об'єднаних українських канадців (жовтень 1981 р.), містився заклик до всіх людей, «які прагнуть миру, взяти участь у кампанії підписів» під декларацією, в якій були такі пункти: 1) добиватися ратифікації договору ОСО-2; 2) ліквідації мілітаристських договорів і баз; 3) скликання європейської конференції з питань воєнної розрядки і роззброєння¹¹. До речі, вже на початку квітня 1982 р. 1,5 млн. канадців поставили під нею свої підписи¹².

Члени ТОУК, РЗТ** та їх прихильники взяли також активну участь у масових демонстраціях проти загрози виникнення війни, які проходили наприкінці 1981 р. в Торонто і Оттаві. При цьому вони керувалися, за словами кореспондента газети «Життя і слово» (23 листопада 1981 р.), тим, що «...боротьба за мир є єдиною боротьбою, яка приведе до кращого майбутнього всього людства». А член ТОУК Л. Прокопчак свій виступ на конференції Торонтського товариства за мир, яка відбулася 31 січня 1981 р., повністю присвятила розвінчуванню антикомуністичних вигадок про «радянську загрозу» для капіталістичного світу. Спираючись на дані про співвідношення сил членів НАТО і держав — учасниць Варшавського договору, зібраними італій-

⁹ Комуніст України, 1974, № 11, с. 17.

* Мається на увазі друга Стокгольмська відозва (1975 р.) Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, що вимагає заборони атомної зброї.

¹⁰ Життя і слово, 1976, 14 черв.

¹¹ The Ukrainian Canadian, 1981, December, p. 12.

¹² Правда, 1982, 11 апр.

** Робітниче запомогове товариство (РЗТ)—прогресивна організація української трудової імміграції в Канаді, створена в 1922 р. Її основною метою є боротьба за поліпшення соціального забезпечення трудящих, за мир і дружбу між народами. Докладніше про діяльність РЗТ див.: Friends in Need. The WBA Story. A Canadian Epic in Fraternalism. Winnipeg, 1972.

ським сенатором, колишнім заступником головнокомандуючого сил НАТО в Європі генералом Ніно Пасті, доповідачка відзначила, що «радянська загроза» безпеці Заходу є міфічною»¹³.

Преса української прогресивної імміграції США і Канади, насамперед «Українські вісті»*, «Життя і слово», «Юкрейнієн Кенедієн»** постійно друкує матеріали, в яких переконливо показано, що джерелом існуючої нині загрози виникнення нової війни є безупинна гонка озброєнь, нав'язувана людству імперіалістичними колами. Пропагандистський апарат США та інших країн Заходу робить усе можливе для залякування простих людей примарою «радянської переваги», щоб таким чином закамуфлювати реальну загрозу мирові й обґрунтувати необхідність проведення «політики з позиції сили», підготовки агресивних планів і ризикованих авантур¹⁴. «Роздування міфу про «радянську воєнну загрозу» — справа не нова, — зазначала газета «Українські вісті» 12 липня 1979 р. — Нинішнє покоління не раз було вже свідком того, що нагнітався воєнний психоз під прикриттям цього заявленого твердження. Досить згадати, що наприкінці 40-х років обивателя на Заході залякували радянськими танками. В наступному десятиріччі лейтмотивом трубадурів війни була тема про радянські бомбардувальники, армади яких нібито літали над західними країнами. В 60-х роках переважала теза «ракетного відставання», а тепер усі ці жахи роздуваються одночасно».

Про миролюбність радянських людей неодноразово розповідали на сторінках прогресивної преси українських етнічних груп керівники і члени делегацій канадців і американців українського походження, які побували на батьківщині своїх предків. Відвідуючи міста і села, установи, фабрики і заводи, школи, вищі навчальні заклади, театри, зустрічаючись з трудящими, вони мають можливість переконатися в тому, що «всі радянські люди прагнуть миру. І не тільки прагнуть, але діють за мир, роблять свій вклад»¹⁵.

У прогресивних газетах і журналах трудової імміграції на конкретних прикладах показується, що означає світова війна в сучасних умовах. Зокрема, одна з редакційних статей газети «Життя і слово» озаглавлена «Мирне співіснування або неіснування». Нині, — підкреслювалося у ній, — питання стоїть тільки так: мирне співіснування або ніяке існування, боротьба за ядерне роззброєння або ядерна катастрофа, боротьбі за мир немає і не може бути ніякої альтернативи: чи переможе мир, чи загине все людство¹⁶. Позитивний відгук серед осіб українського походження в США і Канаді знайшла пропозиція Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, висловлена з трибуни XXVI з'їзду КПРС, — створити міжнародний комітет, який показав би життєву необхідність відвернення ядерної катастрофи¹⁷.

Прогресивні українські зарубіжні видання наводять висловлювання авторитетних учених світу, що підтримують цю ідею, зокрема професора Массачусетського інституту (США) Бернарда Шелла, який справедливо вважає, що аргументовані обґрунтування безглуздя та антигуманності гонки озброєнь служитимуть доброю основою в боротьбі за мир¹⁸. У них було надруковано й уривки з виступу американського вченого Пановського на всесвітній конференції лікарів за відвернення ядерної війни про те, що широка популяризація правди про

¹³ Життя і слово, 1981, 16 лют.

* Газета «Українські вісті» — орган ЛАУ, видається у Нью-Йорку.

** Журнал «Юкрейнієн Кенедієн» — орган ТОУК, видається у Торонто.

¹⁴ Українські вісті, 1981, 12 лют.

¹⁵ Життя і слово, 1981, 5 січ.

¹⁶ Життя і слово, 1981, 2 лют.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 35.

¹⁸ Життя і слово, 1981, 30 берез.

неї стане вагомим стимулом для активізації руху за мир. Делегати конференції із захопленням зустріли пропозицію керівника Радянської держави¹⁹.

Матеріал, що вміщується в пресі зарубіжних прогресивних організацій, переконує читачів у згубних наслідках використання атомної та ядерної зброї. Третя світова війна, писала, наприклад, газета «Українські вісті» 25 травня 1978 р., несе «велику небезпеку всьому людству, для існування всієї нашої планети... Якщо в попередніх війнах мова йшла про загибель десятків мільйонів людей, то в атомній війні потрібно буде рахуватись із загибеллю сотень мільйонів людей, з тотальним вилюдненням цілих районів, знищенням всієї цивілізації. Забезпечитись, охоронитись, захиститись від атомної і ядерної зброї неможливо».

В сучасних умовах, коли у світі нагромаджено гори смертоносної зброї, українські прогресивні кола США і Канади закликають зупинити гонку озброєнь, робити рішучі кроки в напрямі збереження миру, сісти за стіл переговорів. Тому й не дивно, що прогресивна громадськість українських етнічних груп з великою радістю сприйняла звістку про підписання між США і СРСР договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-2). Водночас вона справедливо зазначала, що сама «угода ще не вирішує всього питання роззброєння», однак знаменує собою «значний крок вперед для забезпечення життя народів і всього людства», «великий крок у напрямі цілковитої заборони ядерної зброї— смертельної загрози для... народів»²⁰. Керівники прогресивних організацій покладали надії на те, що підписання договору ОСО-2 «створить перешкоду на шляху дальшого накопичення найбільш нищівних і коштовних видів зброї»²¹. У зв'язку з цим члени ЛАУ, ТОУК, РЗТ, уся трудова імміграція разом з іншими демократичними силами США і Канади ведуть наполегливу боротьбу за ратифікацію договору.

Особливу увагу прогресивні організації українських етнічних груп обох країн приділяють викриттю ганебних дій буржуазних націоналістів, спрямованих на підрив процесу розрядки міжнародної напруженості, нагнітання недовір'я у відносинах між народами. Вони вважають своїм обов'язком давати належну відсіч «паліям війни і всіляким бандерівським маніякам, що хочуть ядерної конфронтації...», оскільки «...їхні виступи за війну є злочином проти людства»²².

Як відомо, українські буржуазні націоналісти постійно були й залишаються вірними найманцями найреакційніших кіл. Нині вони, йдучи у фарватері ворогів миру і розрядки, використовують нагромаджений досвід боротьби проти прогресивних сил і не гребують при цьому ніякими методами. Колишній гітлерівський прислужник, нинішній «провідник» організації українських націоналістів (бандерівців) Я. Стецько ще в 1932 р. писав: «Українські буржуазні націоналісти повинні у своїй боротьбі використовувати всі можливості включно з методами масового знищення, а навіть ліквідації мільйонів людей»²³. Така позиція характерна для їхньої діяльності і на сучасному етапі. Показовою щодо цього є заява бандерівської газети «Гомін України» від 5 березня 1977 р.: «Ми пережили впродовж першої половини нашого століття вже дві великі світові війни, а це є всі позначки на те, що ще діждемося, і то вже швидко, третьої, може найбільшої і найстрашнішої світової війни...». Кожна звістка про зменшення міжнародної напруженості викликає у націоналістів неприховану лютю. Вони мріють про погіршення міжнародної обстановки, хоч це могло б призвести до

¹⁹ Життя і слово, 1981, 6 квіт.

²⁰ Українські вісті, 1979, 10, 17 трав., 5 лип.

²¹ Життя і слово, 1979, 28 трав.

²² Життя і слово, 1977, 18 квіт.

²³ Цит. за: Українські вісті, 1979, 8 листоп.

виникнення страхітливої ядерної війни, в якій би загинули цілі народи, а може й весь людський рід²⁴.

На сторінках прогресивної преси трудової імміграції публікуються матеріали, в яких викривається зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів у роки Великої Вітчизняної війни, їх участь у кривавих акціях американського імперіалізму проти В'єтнаму, підтримка реакційних режимів у Парагваї, Чилі, Сальвадорі, схвалення політики апартеїду в Південній Африці.

Головну ставку в боротьбі проти прогресивних сил сучасності українські буржуазні націоналісти роблять на війну, оскільки, за їхніми задумами, лише вона «принесе владу над народом»²⁵. Засоби інформації прогресивних українських організацій у США і Канаді показують, якою ціною націоналістичні ватажки хочуть дорватися до влади. Вони готові віддати в жертву половину людства (цинічно заявляючи, що «це не була б завелика ціна»), щоб здійснилися їхні плани створення так званої «соборної» України, вільної від «комуністичної ідеології». Не маючи можливості зробити що-небудь власними силами, націоналісти встановлюють контакти з пентагонівськими яструбами, китайськими гегемоністами, ізраїльськими екстремістами, реакційними іммігрантськими угрупованнями в капіталістичних країнах. Адже «вічне запроданство і зрада, вічне лакейство і віроломство»²⁶ є найхарактернішими рисами діяльності українських буржуазних націоналістів, оскільки, як справедливо зазначала газета «Українські вісті», вони «ніколи не могли позбутись своєї природи наймитування і поплентацтва у найрізномірніших «великих друзів», «на протязі всього безславного віку продавались направо і наліво, хто лише більше дасть»²⁷. Діячі ЛАУ, ТОУК та інших прогресивних організацій у своїх виступах і публікаціях розвінчують їх сутність та справжні цілі.

Отже, боротьба за мир, зміцнення дружби між народами, розрядку міжнародної напруженості займає значне місце у багатогранній діяльності української прогресивної імміграції в США і Канаді. Значення цієї боротьби виходить далеко за межі лише українських етнічних груп, оскільки їх прогресивна громадськість бере активну участь у демократичному русі країн проживання й водночас здійснює надзвичайно важливу справу — через свої друковані органи, під час маніфестацій, мітингів та інших заходів популяризує мирні ініціативи Радянського Союзу та розвінчує спроби їх фальсифікації буржуазними засобами інформації. Звичайно, прогресивні організації українських етнічних груп північноамериканських країн мають обмежені можливості для ведення такої діяльності, адже їм доводиться працювати в складній обстановці цькування з боку буржуазно-націоналістичної верхівки, яку всіляко підтримує пропагандистський апарат імперіалістичних держав. Тим вагомішим є внесок прогресивних сил української імміграції у справу збереження миру і пропаганди ідей розрядки міжнародної напруженості в умовах капіталістичної дійсності.

²⁴ Українські вісті, 1978, 12 жовт.

²⁵ Українські вісті, 1978, 16 лют.

²⁶ Українські вісті, 1974, 21 берез.

²⁷ Українські вісті, 1974, 21 берез., 1979, 29 листоп.

Проти буржуазної фальсифікації історії

НЕСПРОМОЖНІСТЬ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ЛЬВІВСЬКОГО СОБОРУ УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ

О. Л. ВОВК (Київ)

Посилення антикомуністичної агресивності капіталістичного світу не обійшло стороною й католицьку церкву. Саме значній активізації крайньо правих сил всередині католицизму зобов'язаний своїм обранням римським папою в жовтні 1978 р. краківський архієпископ кардинал Кароль Войтила. Світова преса одностайно відзначала, що колегія кардиналів, обираючи папою громадянина соціалістичної країни, враховувала його прихильність до буржуазної ідеології та системи приватної власності.

Перші чотири роки понтифікату (правління) нового римського папи повністю виправдали надії, які покладала на нього світова реакція. Хоча К. Войтила й узяв собі імена двох останніх пап — Іоанна XXIII і Павла VI, які утримувалися від одвертих антикомуністичних та антирадянських заяв, він дедалі більше спрямовує діяльність католицької церкви у вигідне для імперіалістичної пропаганди русло, виступаючи з твердженнями про «утиски», що їх нібито зазнають віруючі в країнах соціалізму. Зокрема, римський папа в своїх виступах та посланнях говорить про якісь міфічні «страждання» й «мучеництво» віруючих і священнослужителів колишньої греко-католицької церкви Західної України. Так, у листі до номінального глави її решток за рубежом, фашистського колабораціоніста Й. Сліпого (березень 1979 р.)¹, в промовах під час висвячення М. Любачівського на його наступника — коадютора (листопад 1979 р.)², з нагоди відкриття надзвичайного синоду зарубіжної уніатської церкви (березень 1980 р.)³, на аудієнції для уніатських єпископів (листопад 1980 р.)⁴ Іоанн-Павло II стверджував, нібито греко-католицька церква змушена була піти в «катакомби», наголошував на чинності і в наші дні всіх положень Брестської унії*.

Облудність цих тверджень очевидна для кожного, хто знайомий з релігійним життям у західних областях України. Щодо причин розпаду уніатської церкви, то вони детально проаналізовані в інтерв'ю вікарія митрополита Київського і Галицького архієпископа Макарія. Він наголошує, зокрема, на добровільному характері рішення абсолютної більшості віруючих і священнослужителів скасувати Брестську унію, яка повністю дискредитувала себе як знаряддя ворогів України. Доказом того, що це законне рішення цілком і повністю відповідало прагненням віруючих та кліру, є той факт, що «переважна більшість колишніх греко-католицьких священнослужителів, які прийняли православ'я, виконували, або ж і нині виконують свої обов'язки»⁵.

¹ Osservatore romano, Roma 17 giugno 1979.

² Osservatore romano, 14 novembre 1979.

³ Popolo, Roma 25 marzo 1980.

⁴ La Documentacion Catholique, 1981, № 1, p. 15.

* У 1596 р. верхівка православної церкви на Україні та в Білорусії, що тоді були окуповані Польщею, під тиском королівської влади та єзуїтів, сподіваючись на урівняння в правах з польською шляхтою і католицьким духовенством, заявила на синоді в Бресті про своє підпорядкування папі римському. Так виникла уніатська церква.

⁵ Вісті з України, 1981, 22 січ.

Цей факт підтверджується численними свідченнями зарубіжних церковних діячів і західних туристів. Відсутність будь-якої дискримінації та «переслідувань» колишніх віруючих греко-католицької церкви визнає також український буржуазний націоналіст А. Білінський, до речі, уніат за віросповіданням. Він кілька разів бував на Україні, цікавився й релігійним життям колишніх уніатів і дійшов невтішного для зарубіжних фальсифікаторів висновку, що жодних утисків, не кажучи вже про міфічні «страждання» і «мучеництво», про які так часто говорять папа римський і клерикально-буржуазна пропаганда, жоден з тих, хто в минулому належав до греко-католицької церкви, не зазнає.

В кількох статтях, надрукованих у націоналістичній газеті «Українське життя» (Чикаго, США), Білінський констатує, що «вірні (колишні уніати. — О. В.) ходять далі до своїх церков...». А щодо вигадок про існування «катакомбної уніатської церкви», то він на основі своїх спостережень і розмов з родичами, знайомими та віруючими робить висновок, що «про якісь катакомби не може бути мови... Це придумане кимось свідоме переборщення, щоб істеризувати еміграцію, що вона дуже любить»⁶. Як бачимо, навіть окремі буржуазні націоналісти — запеклі вороги Радянської влади — змушені визнавати, що в СРСР ніякої «катакомбної» уніатської, як й інших підпільних церков, не існує.

Клерикальні буржуазні фальсифікатори намагаються спотворити причини скликання та рішення Львівського собору греко-католицької церкви, що відбувся 8—10 березня 1946 р. і прийняв ухвалу про скасування Брестської унії та возз'єднання з Руською православною церквою (РПЦ).

Історія уніатської церкви дає безліч доказів того, що іноземні поневолювачі використовували її як знаряддя для придушення боротьби українського народу за соціальне й національне визволення. З виникненням і політичним оформленням буржуазно-націоналістичних партій на Україні сформувався ідейно-політичний альянс між ними та ієрархією греко-католицької церкви.

Уніатська верхівка завжди орієнтувалася на іноземних поневолювачів, вірно служила «чужим» і «своїм» експлуататорам, зокрема гітлерівським окупантам, активно підтримувала оунівські банди. У зв'язку з цим цілком зрозуміла та лють, що її викликали в середовищі української клерикально-націоналістичної еміграції та її імперіалістичних хазяїв рішення Львівського собору про скасування унії. Усі роки, що минули після цієї події, вони, не гребуючи ніякими засобами, роблять усе для того, щоб дискредитувати рішення собору та його учасників в очах світової громадськості.

Показово, що українська контрреволюційна еміграція намагається підвести під свої фальсифікації політики КПРС і Радянського уряду щодо релігії й церкви і, зокрема, під різного роду вигадки про Львівський собор «документальну» основу. З цією метою в 1975 р. організовано «документальний центр», створюються музеї «мартирології» тощо. Нині в українському католицькому університеті в Римі ведеться робота над підготовкою книги про так зване «мучеництво Української католицької церкви в часі між 1939 і 1979 рр.» У багатьох реакційних емігрантських газетах з цього приводу надруковані оголошення, що закликають читачів надсилати «інформацію» про якісь міфічні «репресії» Радянської влади проти уніатської церкви. Відразу ж зазначимо, що, хоч антирадянщики списали вже чимало паперу, всі їх наклепницькі твердження зводяться до кількох основних постулатів, які повторюються з року в рік.

Насамперед націоналістичні клерикали намагаються переконати українців за кордоном та громадськість західних країн у тому, що рішення про скликання Львівського собору, мовляв, було прийняте

⁶ Українське життя, 1978, 15 січ.

державними органами УРСР, які й керували його роботою. Зокрема, цю наклепницьку тезу при будь-якій нагоді поширює верховний архієпископ УКЦ* Й. Сліпий. Так, у 1980 р., в зв'язку з проведенням чергового збіговиська реакційних клерикалів — «конгресу церква в потребі», він написав і опублікував у бандерівському журналі «Визвольний шлях» (1981, № 1) реферат «Про становище Української католицької церкви на Україні»**. В ньому без будь-яких доказів, безапеляційно заявляється, що уніатська церква «була ліквідована советським режимом». З подібними інсинуаціями Сліпий неодноразово виступав і на вищому колегіальному органі римсько-католицької церкви — єпископських синодах, що проводяться кожні три роки.

Силкуючись надати цьому твердженню правдоподібного вигляду, націоналістичні клерикали висувають ряд «причин», які нібито зумовлювали зацікавленість Комуністичної партії й Радянського уряду в «ліквідації» уніатської церкви. Так, у статті «Смутні роковини», опублікованій з нагоди 35-річчя Львівського собору, уніатська реплітка «Християнський голос» пише, що «ліквідація» греко-католицької церкви (саме так на Заході називають рішення про скасування унії і возз'єднання з РПЦ) була, бачте, зумовлена тим, що місія Радянської влади, мовляв, і полягає у «плановому нищенні церков, арешті єпископів, священників, віруючих».

Безглуздість подібних тверджень очевидна для кожного, хто знайомий з марксизмом-ленінізмом та практичною діяльністю Радянського уряду. Вже в першій Програмі РСДРП було підтверджено повну рівноправність усіх громадян незалежно від їх віросповідання. У «Декларації прав народів Росії», проголошеній одразу ж після перемоги Великого Жовтня, скасовувалися будь-які національні та релігійні привілеї й обмеження.

Що ж до боротьби КПРС за подолання антинаукових релігійних поглядів, то вона ведеться засобами пропаганди, шляхом виховання у громадян СРСР діалектико-матеріалістичного світогляду. «Ми вимагаємо цілковитого відокремлення церкви від держави,— писав В. І. Ленін,—щоб боротися з релігійним туманом чисто ідейною і тільки ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом»⁷.

Слід сказати, що вже саме вживання у клерикально-буржуазних публікаціях слова «ліквідація» має викликати в західних читачів думку про заборону віруючим в СРСР задовольняти свої релігійні потреби. Ось чому емігрантські автори ретельно вишукують слово «ліквідація» в публікаціях радянських авторів про Львівський собор, щоб послатися на них як на незаперечний доказ того, що уніатська церква була ліквідована урядом СРСР. Але таких доказів немає, тому клерикально-націоналістичні ватажки вдаються до відвертого перекручення фактів. Показовим щодо цього є «коментар» «Християнського голосу» до статей «Уніатсько-націоналістичний альянс на службі імперіалізму» та «До 35-річчя возз'єднання греко-католицької церкви Галичини з Руською православною церквою», надрукованих відповідно в «Комуністі України» (1981, № 5) та в «Журнале Московской патриархии» (1981, № 4). І хоч у них йшлося про «ліквідацію» та «самоліквідацію»*** унії,

* УКЦ (українська католицька церква) — під такою назвою функціонують ширі за рубежом рештки представників греко-католицької церкви, які не визнали рішення Львівського собору про скасування унії.

** Назва УКЦ ретроспективно вживається реакційними емігрантськими політиками від релігії для визначення колишньої уніатської церкви Західної України. Це робиться для того, щоб зайвий раз наголосити на «єдності» українців з католицькою церквою.

⁷ Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне збір. творів, т. 12, с. 135.

*** Вважаємо, що з точки зору стилістики вживання слова «самоліквідація» стосовно церковної унії є не зовсім правильним. Брестська унія — це договір про приєднання, союз, отже його можна ліквідувати, депонувати, анулювати, однак сам себе ліквідувати він не може.

а не церкви, це не заважає рупору УКЦ твердити, що Радянська влада тим самим, мовляв, визнає «ліквідацію» греко-католицької церкви.

Необхідно підкреслити, що ліквідовується, скасовується унія (історія релігії останніх дев'яти століть знає чимало подібних фактів). Скасування Брестської унії зумовлене її ганебною роллю як знаряддя поневолення України іноземними загарбниками, запопадливим слугуванням уніатської ієрархії найбільш реакційним силам, зокрема німецько-фашистським окупантам, небажанням віруючих виконувати накази Ватікану, чия експансіоністська політика завдала стільки лиха українському народу.

До речі, криза не обминула й інші уніатські церкви. Про це свідчать недавні висловлювання мелхитського патріарха Максима V. «...Ми завжди були,— писав він,— у тяжкому становищі відносно нас самих, Риму і Православ'я. Наше церковне життя спільно з Римом є переконливим прикладом невдачі унії, яка робилася поспіхом і богословські та церковні корені якої нездорові»⁸. Отже, сама сутність уній, які підписувалися в політичних цілях, їх штучність прирікає ці утворення на хронічну кризу, а в кінцевому підсумку — на зникнення з арени релігійного життя.

Інше клерикально-націоналістичне тлумачення причин «ліквідації» греко-католицької церкви пов'язане із спробами використати поширювану апологетами буржуазії та пекінськими гегемоністами тезу про те, що начебто Радянський Союз «є спадкоємцем царської Росії». За цією логікою, уряд СРСР, мовляв, успадкував покровительське ставлення царизму до «офіційної» православної церкви. Під цим кутом зору Львівський собор зображується як одна з ланок у ланцюгу вікових «утисків» уніатів «російською владою». «...Теперішнє комуністичне переслідування,— писав латиноамериканський антикомуніст Е. М. Кодо в журналі «Світло» (1962, № 4),— є складовою частиною в мучеництві католицької церкви, давнього систематичного переслідування католицької церкви царським урядом».

Ця ж облудна теза з'являється навіть на сторінках деяких видань, які претендують на наукову об'єктивність. Так, відомий фахівець з питань взаємовідносин між Ватіканом і СРСР Д. Данн в одній із своїх останніх праць не вагаючись стверджує, що греко-католицька церква Західної України була силоміць приєднана до Руської православної церкви, оскільки, мовляв, РПЦ і сам Сталін дивилися на уніатів як на «еретиків», «зрадників» свого історичного минулого⁹.

Проте вже той факт, що одним з перших декретів Радянської влади став декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, проголошений 23 січня 1918 р. (за ст. стилем), є незаперечним свідченням послідовності політики Країни Рад щодо віруючих і церкви. Протягом усіх 65 років існування Радянської держави вона неухильно забезпечувала право громадян на свободу совісті, яке дістало законодавче закріплення і в новій Конституції СРСР. У світлі цих фактів є зухвалістю, щоб не сказати блюзнірством, звинувачувати Радянський Союз у продовженні політики царської Росії.

Органи Радянської влади ніколи не втручалися у внутріцерковні справи, наше законодавство забороняє таке втручання. А Львівський собор — це справа самих віруючих колишньої греко-католицької (уніатської) церкви. Отже, про втручання Радянської влади у його проведення не могло бути й мови.

Ще один «аргумент», який висувається на підтвердження причин, що зумовлювали «бажання» Радянського уряду «ліквідувати» греко-католицьку церкву,— її вигаданий «український» характер. Мовляв, саме тому, що уніатська церква «уособлювала національну самосвідомість»

⁸ Цит. за: Журнал Московской патриархии, 1981, № 4, с. 75.

⁹ Dunn, Dennis J. The Catholic Church and the Soviet Government. 1939—1949. New York, 1977.

мість українців», твердять антикомуністи, керівники СРСР, мета яких нібито полягає в тому, щоб «русифікувати все населення багатонаціональної України», й вирішили розправитися з нею.

Незважаючи на очевидну абсурдність тверджень про «український характер» уніатської церкви, ця теза мусується також на сторінках буржуазної преси та різного роду спеціальних видань¹⁰.

У зв'язку з цим варто нагадати, що основна мета Брестської унії полягала в тому, щоб ополячити українців та білорусів і тим самим консолідувати внутрішнє становище Речі Посполитої. Красномовно про це висловлювався керівник єзуїтів у Польщі Петро Скарга. Він настійно твердив, що «без церковної єдності єдність Речі Посполитої існувати не може». Завдяки підтримці цих тверджень королем Сигізмундом III стало можливе насадження унії на українських землях.

Однак, як тільки приходив кінець пануванню загарбників, віруючі та рядове духовенство уніатської церкви поверталися до православ'я. Так, у 1794 р. повернулися до православ'я уніати Поділля й Волині. В 1875 р. відбулося возз'єднання з РПЦ уніатів Холмищини. Поодинокі уніатські парафії навіть за умов австро-угорської імперії покидали унію та проголошували про своє бажання возз'єднатися з Руською православною церквою.

Про те, що саме антиукраїнська спрямованість унії спонукала віруючих і священнослужителів поривати з нею і повертатися до православ'я, свідчить, зокрема, лист уніатського священника Іоанна Наумовича до папи Лева XIII, написаний у 1883 р. В ньому Наумович, який заявив про свій розрив з греко-католицькою церквою, констатував, що унія є «знаряддям поневолення і гноблення східних народів»¹¹.

Антиукраїнська діяльність греко-католицької церкви здійснювалася протягом усього періоду її існування. Ось чому український народ завжди боровся проти унії. Він на власному досвіді переконався, що унія — це знаряддя загарбників. Тому, борючись за національне визволення, населення України серед інших вимог висувало лозунг ліквідації ненависної йому Брестської унії. Так, повстання 1637 р., очолюване гетьманом Павлюком, проходило під гаслами оборони «рідної (тобто православної) віри». Починаючи національно-визвольну боротьбу проти магнатської Польщі, Б. Хмельницький у своїх універсалах також закликав народ України боротися проти унії, за свою «рідну віру». Про ставлення українського народу до брестської змови 1596 р. красномовно свідчать і умови миру, представлені Б. Хмельницьким польським королівським комісарам: на першому місці стояла вимога — «щоб імені, пам'яті і сліду унії не було»¹².

Прагнення населення західних областей України до ліквідації уніатства здійснилося лише в 1946 р., коли були створені об'єктивні умови для безперешкодного виявлення волі віруючих і основної маси священнослужителів греко-католицької церкви. Делегати Львівського собору відзначали у своїх виступах «шкідливий історичний баланс унійних експериментів для українського народу». Тому цілком зрозуміло, говорили вони, що український народ «ставився неприхильно до унії»¹³.

Наведені факти досить переконливо спростовують пілковиту безпідставність тверджень клерикально-буржуазної пропаганди про якийсь «український характер» колишньої уніатської церкви.

Іншим найбільш поширеним напрямом клерикально-націоналістичних фальсифікацій є твердження про те, що при скликанні та під час

¹⁰ Hansjakob Stelle. Die Ostpolitik der Vatikans. München — Zürich, 1975.

¹¹ Цит. за: Журнал Московской патриархии, 1981, № 4, с. 73.

¹² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1961. Кн. V, с. 547.

¹³ Діяння Собору греко-католицької церкви 8—10 березня 1946 р. Видання Пресидії Собору. Львів, 1946, с. 91.

роботи Львівського собору були допущені порушення основних церковних канонів. Реакційні клерикали договорюються навіть до того, що, мовляв, «більшість тих 216 священиків (делегатів собору.— О. В.) були російські агенти з НКВД, перебрані за католицьких священиків» («Світло», 1962, № 4, с. 150). Щоб довести вигадану «неканонічність» Львівського собору, емігрантські клерикали посилаються на те, що на ньому не було колишніх уніатських єпископів на чолі з митрополитом Сліпим. При цьому замовчується справжня причина їх відсутності — злочини, вчинені цими особами під час німецько-фашистської окупації, за що вони були притягнуті до відповідальності.

Вже сам факт арешту фашистських колабораціоністів з єпископськими титулами використовується як «доказ» того, що Радянська влада, мовляв, заздалегідь «планувала ліквідацію» греко-католицької церкви, у зв'язку з чим начебто й були затримані її колишні єпископи, які відмовилися повернутися в православ'я¹⁴.

При цьому клерикально-націоналістична преса, ігноруючи численні документи і факти, намагається всіляко заперечити рабське плазування ієрархів греко-католицької церкви перед гітлерівцями. Тим часом добре відомо, що вже на другий день фашистської окупації, 1 липня 1941 р., тодішній глава греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький звернувся до духовенства і віруючих з пастирським листом, у якому, зокрема, говорилося: «...Побідоносну Німецьку Армію вітаємо як освободительку від ворога. Установленій владі віддамо належний послух»¹⁵.

13 липня коадьютор Шептицького — Й. Сліпий за участю єпископів М. Будки та М. Чарнецького відправив «благодарственну богослужбу» на честь фашистських військ. Під час неї співали «многая літа» біснுவатому фюрерові, який залив Європу потоками народної крові, дякували за «звільнення від більшовиків» та благали в бога допомоги для «скорішої перемоги німецької армії»¹⁶.

Справа не обмежувалася лише славослів'ям на честь окупантів. 10 липня 1941 р. Шептицький підписав «Послання до духовенства про організацію парохії і громади» — ганебний документ, який недвозначно свідчить про фактичне перетворення уніатської ієрархії в складову частину структури окупаційної влади. В ньому визначалася лінія поведінки греко-католицького кліру та ставилися перед священиками конкретні завдання, суть яких зводилася до того, щоб забезпечити усвідомлення віруючими «конечності послууху для німецької військової, а й часом цивільної влади...»¹⁷.

Що ж до єпископів, чия присутність була обов'язковою умовою канонічності собору, то вони брали активну участь у його підготовці і проведенні. Це — Антоній Пельвецький — гусятинський декан греко-католицької церкви, висвячений на єпископа станіславського і коломийського в Києві собором єпископів РПЦ, та Михайло Мельник — генеральний вікарій перемишльської єпархії, висвячений на єпископа дрогобицького і самборського також у Києві. Зазначимо при цьому, що отримання єпископських свячень з рук ієрархії іншої спорідненої церкви — єдиний канонічний вихід у випадках, коли церква з якихось причин залишається без єпископату. Саме так, до речі, була відновлена в 1620 р. ієрархія православної церкви на Україні, знищена насильницьким запровадженням унії.

Іншим «доказом» так званої «неканонічності» Львівського собору є обудне твердження про те, що його скликання підтримала «незначна кількість священнослужителів». Фальсифікатори від релігії всіляко намагаються використати в своїх цілях той факт, що делегати собору

¹⁴ Визвольний шлях, 1979, № 4, с. 484.

¹⁵ Цит. за: Дмитрук К. Є. Під стандартами реакції і фашизму. К., 1976, с. 79.

¹⁶ Там же, с. 82.

¹⁷ Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради: (Історична хроніка). К., 1972, с. 203.

представляли меншу кількість уніатських священнослужителів, ніж їх налічувалося до Великої Вітчизняної війни. В той же час справжні причини цього зменшення вони замовчують. Тим часом ні для кого не секрет, що частина уніатської ієрархії, яка відкрито співробітничала з фашистами, втекла від народної кари на Захід, дехто опинився в націоналістичних бандах. Певна кількість священників, усвідомивши помилковість свого життєвого шляху, взагалі порвала з релігією, а інші відійшли від офіційного релігійного життя.

Конкретні дані про учасників собору наводилися в церковній пресі. Серед них було два єпископи, 214 священнослужителів, які представляли 986 священників з Львівської, Тернопільської, Станіславської та Дрогобицької областей, а також 19 делегатів від віруючих. Лише 281 священнослужитель з греко-католицького кліру (в минулому всі вони підтримували тісні зв'язки з гітлерівцями та українськими буржуазними націоналістами) залишився на старих позиціях і відмовився від возз'єднання з Руською православною церквою.

Емігрантська преса намагається також заперечити право Ініціативної групи, зокрема її голови — доктора богослов'я Г. Костельника, на скликання собору. «Г. Костельник, — пише бандерівський журнал, — ...ніколи ніяких церковних уповноважень не мав, а для скликання Собору 1946 р. він не лише не мав, а навіть і не звертався до вищих церковних властей з проською про їх отримання»¹⁸.

Якщо говорити про «повноваження», то їх, як свідчать вищенаведені цифри, ініціативна група одержала від абсолютної більшості священнослужителів, які на той час працювали в уніатських парафіях. Що ж до «звернення до вищої церковної влади», то про це не могло бути й мови. Адже з теологічної точки зору подібний крок був безпідставний. Відомо, що частина верхівки православної церкви України та Білорусії, підписуючи унію, також не зверталася за дозволом до константинопольського патріарха, якому вона підпорядковувалася.

Щоб нейтралізувати неспростовні факти, які переконливо доводять представницький характер Львівського собору та його безперечне право вирішувати за всю греко-католицьку церкву, клерикально-націоналістичні емігранти твердять, що його рішення були нібито зумовлені страхом уніатського кліру перед репресіями з боку Радянської влади. Так, у різдвяному посланні 1981 р. ієрархія УКЦ намагається нав'язати віруючим облудну ідею про те, що в 1946 р. «кількадесят священників і віруючих, під примусом безбожної влади, безправно проголосили возз'єднання «нашої католицької церкви з православ'ям». Обґрунтовуючи наклепницьке твердження, уніатський офіціоз «Християнський голос» у номері від 29 березня 1981 р. ставить риторичне запитання: «Якщо віруючі справді висловили бажання повернутися до віри своїх предків, то ...чому це «бажання» виникло щойно 1946 р., а не раніше?». Важко сказати, чого в цій риторичі більше — нахабства чи елементарного невігластва. Хіба уніатсько-націоналістичним борзописцем не відомі численні факти добровільного повернення віруючих та священнослужителів греко-католицької церкви впродовж усієї її історії до православ'я? Щоправда, визнаючи факти зникнення уніатської церкви на землях, що опинилися в складі Російської держави, націоналістичні автори пояснюють це «кривавим насадженням московського православ'я». Але яке відношення мало «московське православ'я», скажімо, до подій 1918 р. в Канаді, коли значна частина віруючих та священнослужителів греко-католицької церкви відмовилася від унії з Римом і створила так звану Українську греко-православну церкву в Канаді?

Прагнучи надати правдоподібного вигляду своїм вигадкам про репресії Радянської влади щодо греко-католицьких священнослужителів і віруючих, реакційна емігрантська преса посилається на книгу

¹⁸ Визвольний шлях, 1979, № 4, с. 483.

«Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові» — збірник документів про підготовку та роботу собору. «Якими безпосередніми мотивами керувалася так звана Ініціативна група?» — запитує «Християнський голос» у вже згадуваній статті «Смутні роковини» і тут же дає категоричну відповідь: «Її мотивом був страх! Страх перед брутальністю комуністів». Вихоплені з контексту деякі речення з книги «Діяння Собору...», зокрема з надрукованого на її 17-й сторінці звернення Ініціативної групи до РНК УРСР, мають, на думку реакційних клерикалів, підтвердити цю брудну фальсифікацію. Справді, у вказаному документі йдеться про страх чесних священнослужителів, які не заплямували себе співробітництвом з окупантами. Проте коли і чого вони боялися? Для кожного неупередженого читача відповідь однозначна: свавілля й терору з боку фашистських недолюдків. «Нам ставало щораз ясніше, — писали члени Ініціативної групи до уряду Радянської України, — що в разі німецької перемоги в війні і наш народ, і церква були б засуджені на загибель».

Але куди було нам звертатися з надією?.. Ми... не могли не діяти на СРСР, бо ...були зовсім чужі до соціалізму.

Признаємося, що ми під кінець німецької окупації мали тільки один страх, а не мали ніякої надії». Далі у зверненні говорилося: «Маємо повне довір'я до Радянської влади, хочемо працювати для добра нашої прославленої Вітчизни...»¹⁹.

Поширюючи наклепи про те, що дії Ініціативної групи нібито були зумовлені страхом перед «брутальністю комуністів», клерикально-націоналістична преса замовчує праці Г. Костельника та деяких інших греко-католицьких богословів, написані ще в 30-ті роки. В них задовго до встановлення Радянської влади на Західній Україні засуджувалася латинізація церкви, критично оцінювалася Брестська унія та її роль в історії українського народу. Отже, учасниками собору керував не страх, а сумління чесних людей.

Характерною рисою фальсифікацій Львівського собору є голослівні звинувачення на адресу РПЦ у тому, що вона, мовляв, «допомагала» Радянському уряду в міфічній «ліквідації» уніатської церкви. Тим самим антирадянщики намагаються дискредитувати ієрархію РПЦ в очах віруючих Заходу, громадськості капіталістичних країн.

Слід зазначити, що клерикально-націоналістична преса взагалі систематично зводить наклепи на діяльність релігійних об'єднань в СРСР, безперешкодне функціонування яких у нашій країні є вагомим свідченням не лише існування свободи совісті за соціалізму, а, зрештою, й безпідставності клерикально-націоналістичних тверджень про «насильницьку ліквідацію греко-католицької церкви».

Особливо ж злісні наклепи на РПЦ зумовлені, по-перше, тим, що вона завжди притягувала до себе віруючих і священнослужителів уніатської церкви, які усвідомлювали свою давню кровну спорідненість з нею. По-друге, існування РПЦ, її авторитет в очах віруючих свого часу сприяли зриву неодноразових спроб буржуазних націоналістів згуртувати православних українців в окремії «національні» церкви, яку планувалося використати у боротьбі проти Радянської влади.

Націоналістична пропаганда намагається запевнити українців за кордоном, що РПЦ, як і проповідувана нею віра, є ворожими для релігійно настроєних українців. З цією метою на шпальтах реакційної преси часто вживається термін «московське православ'я», аббревіатура ж «РПЦ» розшифровується не як Руська, а як «російська» православна церква. Ця підміна має сприяти створенню в українців за кордоном спотвореного уявлення про РПЦ, як суто «російську» церкву, що використовується урядом СРСР (за націоналістичною термінологією — Ро-

¹⁹ Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові 8—10 березня 1946 р., с. 17—18.

сії) для проведення в країні міфічної «русифікації». Саме тому, мовляв, віруючих греко-католицької церкви і було «примушено» возз'єднатися з РПЦ, увійти під її юрисдикцію. Так, маючи на увазі, зокрема, й рішення Львівського собору, уніато-бандерівські верховоди твердять, що «уся історія насаджування московського православ'я на українських землях — це історія духовного поневолення народних мас».

Про те, що будь-яка релігія є знаряддям такого поневолення, сперечатися не будемо, бо це дійсно так. І католицизм, і православ'я завжди використовувалися експлуататорськими класами для увічнення свого панування та відвернення трудящих від боротьби за соціальне визволення. В умовах соціалістичного суспільства релігія вже не є знаряддям експлуататорських класів, але, будучи за своєю суттю антинауковим, ідеалістичним вченням, вона зменшує активність віруючих у будівництві нового, безкласового суспільства, перешкоджає формуванню в них комуністичного, наукового, діалектико-матеріалістичного світогляду.

Однак не це мають на увазі уніатсько-бандерівські «захисники» духовної культури українського народу. Вони намагаються запевнити українців за кордоном, значна частина яких формально належить до УКЦ, у тому, нібито уніатство було «українською вірою», а православ'я є «московською». Заради цього твердження і знадобилися націоналістичним клерикалам гнівні філіппіки на адресу «московського православ'я».

Слід зазначити, що сам термін «московське православ'я» в релігійній літературі не зустрічається. Він вживається лише політиками від релігії, причому як уніатами, так і автокефалістами. Адже загальновідомо, що в 988 р. у Київській Русі — колысці трьох братніх східнослов'янських народів було запроваджене християнство візантійського напрямку, тобто православ'я. Спочатку митрополит, глава церкви Давньоруської держави, перебував у Києві. Пізніше, у зв'язку з ординською навалою, його резиденція була перенесена на північ, у Владимир, а потім у Москву. При цьому офіційний титул глави церкви «митрополит Київський і всієї Русі» тривалий час залишався без змін. Останнім спільним для всіх єпархій Руської православної церкви митрополитом, який мав такий титул, був з 1448 по 1461 р. Іона. Його наступник, Феодосій, іменувався вже «митрополитом Московським і всієї Русі».

Цей невеличкий історичний екскурс наочно показує, що ніякого «московського православ'я», як окремої релігії, не існує, що саме Руська православна церква є прямим і безпосереднім спадкоємцем «київського християнства князя Володимира», у вірності якому лицемірно присягаються зарубіжні уніати та автокефалісти. Якщо не виходити за межі суто теологічних зацікавлень, усі ті, хто веде свій родовід від християнства, запровадженого Володимиром Святославичем, мали б вважати РПЦ найбільш близькою за походженням і обрядами церкву, з якою їх розділили суто земні події. З цього погляду зарубіжні прихильники «київського християнства» повинні були б лише вітати рішення Львівського собору і той факт, що дві частини колись єдиної митрополії, нарешті, знову організаційно об'єдналися.

Однак лихослів'я націоналістичних клериків на адресу «московського православ'я» менш за все зумовлене теологічними питаннями. Причину ненависті антирадянщиків до РПЦ слід шукати в її лояльності до уряду СРСР, у підтримці нею зовнішньої і внутрішньої політики Радянської держави, неухильному додержанні існуючого законодавства про релігійні культ.

Зміщення акцентів з теологічної сфери у політичну, спроби дискредитувати лояльні до Радянської влади релігійні об'єднання зумовлені практичними потребами світової реакції. Адже нормальні взаємовідносини між державою та церквою в соціалістичних країнах вже самі по

собі спростовують наклепи про «відсутність» свободи совісті за соціалізму, висмоктані з пальця вигадки про те, що «місія» марксизму-ленінізму полягає в насильницькому знищенні релігії.

Що ж до фальсифікаторських звинувачень на адресу РПЦ з приводу вигаданої участі її в якійсь «ліквідації» греко-католицької церкви, то тут можна сказати так: московський патріарх, на прохання делегатів, благословив проведення Львівського собору, а представники РПЦ взяли участь у його роботі. Проте все це не виходить за рамки загальноприйнятої практики міжцерковних взаємовідносин і повністю відповідає канонічним нормам християнства.

Складовою частиною клерикально-націоналістичної еміграції є ієрархи так званих українських православних автокефальних церков. Як і УКЦ, ці об'єднання ідеологічно й організаційно тісно пов'язані з реакційними угрупованнями і використовуються ними для пропаганди буржуазно-націоналістичних, антирадянських поглядів. Однак поряд з факторами, що об'єднують емігрантські церкви, між ними існує і ряд розбіжностей. Виходячи із своїх конфесійних інтересів, ієрархи емігрантських православних церков нерідко визнають правомірність Львівського собору. «Ліквідацію унії на Україні,— писала газета «Вісник», орган Української греко-православної церкви (УГПЦ) в Канаді,—...не треба приписувати цілковито і виключно комуністичній владі... Повернення до прагматичної православної віри в Галичині і Закарпатті плекалося впродовж десятиліть великим числом віруючих і духовенства»²⁰.

В емігрантській православній пресі нерідко з'являються матеріали, які переконливо свідчать про антиукраїнський, антинародний характер Брестської унії та боротьбу мас проти її насильницького насадження. На основі історичних документів робиться правильний висновок, що «Рим з унією потерпів невдачу, бо сам український народ її відкинув»²¹.

Поява подібних публікацій в емігрантській пресі дає підставу для висновку, що православні українці за кордоном — віруючі та священнослужителі, навіть ті з них, які дотримуються антирадянських поглядів, у своїй масі утримуються від нападок на Львівський собор і навіть більше того — в основному солідаризуються з його рішеннями.

Лише поодинокі політики від релігії, такі, наприклад, як митрополит Мстислав (Скрипник) *, нинішній керівник українських православних церков (УПЦ) в Європі і США, відверто підтримують уніатські фальсифікації. Відразу після закінчення Львівського собору на території Західної Німеччини зібрався так званий собор єпископів української автокефальної православної церкви на чужині, що являв собою збіговисько зрадників, висвячених під час фашистської окупації на єпископів. Він «на внесок єпископа Мстислава схвалив постанову» із засудженням Львівського собору і звинуваченням Радянського уряду в «знищенні» уніатської церкви.

Про цей ганебний документ протягом десятиліть ніхто не згадував. Однак у 1980 р., з нагоди 34-ї річниці скасування унії, журнал «Українське православне слово» (орган УПЦ у США) витягнув його на світ як доказ антирадянських позицій автокефалістів та їх солідарності з «покривдженими» уніатами. Проте, щоб захистити себе від гніву рядових читачів з православного табору, журнал тут же був змушений визнати історичну справедливість рішень Львівського собору, який поклав край антинародній діяльності уніатської церкви, наві'язаної правлячою верхівкою шляхетської Польщі частині українського народу. Подібна суперечливість, коли нерідко в одних і тих же матеріалах згаданого клерикально-націоналістичного видання поряд з твердженнями про «не-

²⁰ Вісник, 1977, 15 верес.

²¹ Вісник, 1977, 15 груд.

* Степан Скрипник — племінник і особистий ад'ютант Петлюри, полковник його армії. В 1942 р. за вказівкою гестапо був висвячений на єпископа т. зв. української автокефальної церкви.

канонічність» та «примусовий» характер Львівського собору, визнається його «неминучість і необхідність», свідчить про те, що УПЦ у США не має принципової позиції в цьому питанні. На противагу їй, УГПЦ в Канаді завжди висловлювала антиуніатські погляди і ніколи не брала під сумнів рішення Львівського собору.

Розглянуті клерикально-націоналістичні фальсифікації, хоч у них і йдеться про минуле, безпосередньо стосуються сьогодишнього дня, і розраховані на майбутнє. Про це, зокрема, свідчить прийняття Першим звичайним синодом УКЦ (Рим, 1980 р.) так званих «торжественного заперечення Львівського собору», яке було надруковане емігрантською пресою та найбільш впливовими католицькими виданнями, і «плану дій по обороні УКЦ в Україні». Перший з них «документів» містить квінтесенцію клерикально-націоналістичних фальсифікацій, а другий зводиться до поширення наклепів про «переслідування» міфічної «катакомбної» уніатської церкви, організації всебічної допомоги «переслідуванню» та спроб інспірувати відновлення уніатства на Україні.

Аналіз матеріалів, у яких робляться спроби перевернути суть рішення Львівського собору, дає можливість дійти висновку, що ці фальсифікації зумовлені конкретними планами міжнародних антирадянських сил. При цьому вони намагаються:

по-перше, створити «теоретичну» основу для тверджень про те, що віруючі і священники греко-католицької церкви з огляду на «неканонічність» собору, мовляв, залишаються вірними Риму, і навіть більше того, що на Україні нібито існує підпільна уніатська церква;

по-друге, з метою дискредитувати політику КПРС і Радянського уряду щодо релігії і церкви дати для антикомуністичної пропаганди «документальне підтвердження» про так звану «катакомбну» УКЦ та утиски, яких вона нібито зазнає. Такі матеріали систематично друкуються в німецькомовному журналі «Віра в другому світі» (орган одногоimensного клерикально-антикомуністичного центру в Швейцарії), англomовному кварталнику «Релігія в країнах, опанованих комуністами» (видає «Центр по дослідженню релігії і комунізму», Англія), теоретичному журналі католицизму «Чівільта католика», італомовному клерикально-антикомуністичному бюлетені «Християнська Росія» і, певна річ, в реакційній емігрантській пресі;

по-третє, сфабрикувати «юридичні підстави» для відновлення уніатства на Україні. Про необхідність заздалегідь готувати для цього матеріальні засоби та священників-місіонерів говориться практично на кожному збіговиську зарубіжних уніатів. Справа не обмежується розмовами та виробленням планів: збираються кошти, видається відповідна клерикально-націоналістична література, яку антикомуністи намагаються різними каналами переправити на Україну.

Саме фальсифікаторські вигадки про «незаконність» Львівського собору були використані Іоанном-Павлом II для того, щоб обґрунтувати призначення коаджатора-наступника Сліпому на неіснуючий ось уже 36 років митрополичий престол Львівської митрополії;

по-четверте, дискредитувати релігійні об'єднання в СРСР, зобразити їх як своєрідні «державні установи», що нібито існують для виконання завдань, поставлених перед ними урядом СРСР, і покликані бути знаряддям так званої «русифікації». Натомість антикомуністи від релігії закликають зарубіжних церковників активно підтримувати клерикалів-екстремістів у соціалістичних країнах і, зокрема, залишки уніатства, які порушують державні закони та ведуть антигромадську діяльність. Йдеться, таким чином, про спроби світової реакції згуртувати віруючих і священнослужителів за рубежом на платформі розгнущданої антирадянщини;

— по-п'яте, штовхнути Ватікан на шлях ще активнішої антирадянської діяльності, відкритого втручання у внутрішні справи релігій-

них об'єднань Радянського Союзу. В цьому уніатсько-бандерівським екстремістам допомагають реакційні католицькі клерикали та міжнародні фашистські організації. Так, чергове збіговисько клерикалів під назвою «конгрес церкви в потребі», яке проходило влітку 1931 р., надіслало у Ватикан телеграму з вимогою «засудити» і «уневажнити» рішення Львівського собору²². Аналогічну позицію зайняла й профашистська всесвітня антикомуністична ліга (ВАКЛ). На своїй сесії у серпні 1981 р., що проходила на Тайвані, вона прийняла провокаційну резолюцію, в якій говориться про «насильницьке включення» української католицької церкви в «режимову російську православну церкву», вимагається «відродження УКЦ на Україні», міститься засудження римської курії за те, що вона підтримує зв'язки з лояльними до державної влади церквами соціалістичних країн. Показовим водночас є той факт, що в одній із своїх резолюцій ВАКЛ «вітає... римського папу Іоанна-Павла II і його благородні зусилля підтримати катакомбні церкви, незважаючи на труднощі на тому шляху...»²³.

Щодо «апостольського престолу», то зовнішні вияви його ставлення до скасування Брестської унії протягом післявоєнного часу не були однаковими. Папа Пій XII піддав анафемі учасників Львівського собору і був одним з ініціаторів шаленої наклепницької кампанії проти прийнятих ним рішень. Його наступники — Іоанн ХХІІІ і Павло VI, враховуючи зміни у співвідношенні сил на міжнародній арені, необхідність врегулювати відносини з СРСР та інтереси екуменізму (рух за об'єднання християнських церков), утримувалися від будь-яких коментарів з приводу Львівського собору.

З приходом на престол Іоанна-Павла II ставлення офіційного Ватикану, як уже відзначалося вище, різко змінилося на користь зарубіжних уламків уніатства. На першому звичайному синоді УКЦ в Римі, який прийняв «торжественне заперечення», був присутній особистий представник папи, префект Конгрегації для східних церков кардинал В. Рубін. У своїй промові він фактично солідаризувався з клерикально-націоналістичними твердженнями про «тяжку долю» греко-католицької церкви²⁴.

Під час роботи синоду Іоанн-Павло II влаштував два прийоми: один — лише для його учасників, тобто єпископів УКЦ, а другий — для всієї «української колонії» в Римі. Промови папи на цих прийомах також звучали в унісон з устремліннями української клерикально-націоналістичної еміграції²⁵, зайвий раз підкреслюючи, що він беззастережно підтримує реваншистський запал зарубіжної уніатської ієрархії. Поява з благословення римської курії «торжественного заперечення» та «плану дій по обороні УКЦ в Україні», як і зміни в зовнішній політиці Ватикану за понтифікату Іоанна-Павла II на користь сил реакції, свідчать, що світовий католицизм має намір дедалі більше використовувати у своїй пропагандистській діяльності фальсифікаторські байки про Львівський собор як «доказ» вигаданої відсутності свободи совісті за соціалізму.

В кінцевому підсумку, поширення наклепів з приводу Львівського собору має на меті перешкодити розвитку процесу розрядки, створити необхідний психологічний клімат для загострення міжнародної обстановки. Не випадково провокаційне питання про міфічні «репресії Радянської влади» проти греко-католицької церкви вороги миру і прогресу намагалися включити до порядку денного зустрічей представників країн — учасниць Хельсінкської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі у Белграді (1977 р.) й Мадриді (1980 р.). У клерикально-

²² Християнський голос, 1981, 13 верес.

²³ Шлях перемоги, 1981, 6 верес.

²⁴ Християнський голос, 1981, 25 січ.

²⁵ La Documentation catholique, 1981, № 1, р. 15.

націоналістичній пресі з'являються навіть пропозиції винести це на-
клепницьке питання на обговорення ООН.

Поряд з цим штучно створена католицькими реакціонерами ієрар-
хія зарубіжної УКЦ використовується радіостанцією Ватикану та інши-
ми імперіалістичними радіоголосами для того, щоб перенести ідеологіч-
ну боротьбу на територію Радянського Союзу. Цій меті підпорядковані
й плани міжнародної реакції інспірувати прояви уніатства на Україні,
«теоретичним» обґрунтуванням чого є фальсифікаторські вправи кле-
рикально-націоналістичної преси. Проте даремні намагання. Ніякими
фальсифікаціями історичних подій, у тому числі й Львівського собору,
нашим класовим ворогам не вдасться відродити в СРСР історичні
анахронізми типу уніатської церкви, загальмувати виведення
радянського народу по шляху до комунізму.

Трибуна молодого автора

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В 1901—1917 рр. НА СТОРІНКАХ САТИРИЧНИХ ЖУРНАЛІВ

С. Ф. ПАВЛЕНКО (Київ)

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Росія вступила у нову фазу свого розвитку — період імперіалізму, для якого поряд з багатьма ознаками було характерним значне загострення класової боротьби в країні. У цих умовах, зокрема, швидко починає зростати кількість російських періодичних видань¹, які, крім інформаційної, відігравали важливу суспільно-політичну функцію, оскільки виступали як засіб відображення поглядів і прагнень різноманітних ідейних течій. В. І. Ленін зазначав, що «...в боротьбі органів преси, партій, фракцій, груп... класи вивокують собі належну ідейно-політичну зброю для майбутніх битв»².

Загострення класової боротьби у країні на початку XX ст. позначилося й на дальшому розвитку політичної сатири. Звичайно, такі аполітичні розважально-гумористичні журнали, як «Будильник», «Шут», «Осколки», «Искры» та інші, що виходили в той час, не могли відбити на своїх сторінках тих важливих змін, які відбувалися у суспільно-політичному житті Росії. Родоначальницею справжньої бойової політичної сатири стала ленінська «Искра», яка взяла її на озброєння в боротьбі проти царизму, реформізму в робітничому русі, за визволення трудящих від експлуатації. Сатиричними засобами газета викривала самодержавство, «економістів», міжнародний опортунізм, використовуючи з цією метою специфічні прийоми: комічні сценки, пародію, гротеск тощо. Чільне місце на сторінках газети зайняла, зокрема, політична карикатура. Це стало реальним втіленням у життя висунутого В. І. Леніним завдання «...пробудити в усіх скільки-небудь свідомих верствах народу пристрасть до *політичних* викривань»³.

Бойова сатира «Искры» продовжила кращі традиції революційно-демократичної преси минулого. Разом з тим вона була й якісно новою, характеризувалася політичною гостротою, цілеспрямованістю у викритті антинародної суті самодержавства.

В 1901—1903 рр. вийшло чотири ілюстрованих додатки до газети «Искра», які були присвячені конкретним тогочасним подіям. Так, у додатку до восьмого номера (1901 р.) відбито загострення суперечностей у країні, яка вперше відчула силу пролетаріату під час історичної Обухівської оборони в Петербурзі. Карикатури точно відтворили стан самодержавства, яке намагалася будь-якими засобами втримати владу. «Искра» не лише показала дійсну суть царизму, а й передікала його долю, зобразивши на одному з малюнків Миколу II, перед яким постали привиди страчених у 1793 р. французьких короля та королеви.

Ілюстрований додаток до № 18 (1902 р.) був присвячений промові Миколи II перед представниками корпусу жандармів. Він продемонстрував цілковиту єдність та взаєморозуміння між ними. Інші додатки до 22-го та 31-го номерів також викривали антинародну, жорстоку політику самодержавства.

¹ Див.: Русская периодическая печать. 1895 — октябрь 1917 г.: Справочник. М., 1957, с. 7—8.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 9.

³ Ленін В. І. З чого почати? — Повне збір. творів, т. 5, с. 10.

В умовах тогочасної Росії соціал-демократи не мали змоги легально видавати політичні карикатури. Однак їм вдавалося з метою впливу на широкі верстви населення випускати окремі сатиричні плакати. Так, в 1904 р. демократичний журнал «Жизнь» випустив плакат «Соціальна піраміда»⁴. На ньому були зображені всі верстви російського суспільства, які трималися на плечах робітників та селян. Показуючи злиденне існування трудящих мас, плакат містив віршований підпис, в якому висловлювалася віра у близьке визволення експлуатованих з-під гніту самодержавства.

В 1904—1905 рр. окремими відбитками видавалися карикатури П. М. Лепешинського. Вони відображали боротьбу більшовиків з меншовиками після II з'їзду РСДРП. Збереглися відомості про те, що В. І. Ленін високо цинив талант їх автора, зокрема, йому дуже подобався сатиричний малюнок «Як миші kota ховали»⁵. Як зазначав П. М. Лепешинський, Володимир Ілліч вимогливо ставився до політичної карикатури, вимагав від неї чіткої ідейної спрямованості, застерігав від випадів проти особистих якостей зображуваного на ній персонажа⁶.

Політична графіка на сторінках «Искры» та інших більшовицьких видань повністю відповідала цим вимогам, була їх вірною зброєю у революційній пропаганді. Преса більшовиків не тільки використовувала політичну сатиру для ведення ідеологічної роботи у масах, а й пильно стежила за розвитком цього жанру в ліберально-буржуазній періодиці того часу. Так, після появи у газеті «Россия» памфлету О. Амфітеатрова «Пани Обманови» на сторінках «Искры» його героїв було названо їх справжніми іменами: Никандр Парфімович Обманов — Микола Павлович Романов, Олексій — Олександр II, його син Олексій — Олександр III тощо. Газета зазначала також: «...Микола II упізнав себе в паненяті Нікі-Милуші й «Височайше» звелів суворо покарати винних. Наш самодержець сам визнає, що його портрет вдало написаний»⁷.

У 1904 р. в більшовицькому журналі «Рассвет» була надрукована стаття «У цензурній катівні»⁸, де йшлося про жалюгідний стан російських гумористичних видань. Однією з головних причин цього називався нечуваний гніт з боку цензури, що зумовлювався політикою царського уряду, який ставився до кожного нового видання з ворожістю й страхом, вбачаючи в ньому «лише нове джерело турбот і клопоту»⁹.

З дальшим загостренням класової боротьби у країні суспільна роль політичної сатири зростала. Політика самодержавства щодо друкованих видань зазнала деяких змін. Уряд почав загравати з лібералами, дозволяючи їм «викривати» дрібні недоліки існуючого ладу. 12 грудня 1904 р. вийшов царський указ, в якому, зокрема, йшлося про необхідність зменшення надмірних утисків преси¹⁰. Однак він не полегшив становище демократичних видань, а відкрив вільний шлях лише бульварній журналістиці.

1905 р. ознаменований в історії Росії початком першої буржуазно-демократичної революції, яка стала грандіозною подією не лише у політичній та економічній сфері, а й мала значний вплив на російську культуру, зокрема, журналістику. Період 1905—1907 рр. позначений зростанням ролі преси в суспільно-політичному житті країни. Саме у той час вперше з'являються легальні революційні періодичні видання, виходить величезна кількість нових газет та журналів.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1410, оп. 2, спр. 499, арк. 34.

⁵ Див.: Колтедов А. Л. Точка опоры. М., 1981, с. 663—664.

⁶ Огонек, 1927, № 44, 30 окт.

⁷ Искра, 1902, № 16, с. 2.

⁸ Див.: Павловский Б. В. У истоков советской художественной критики. Л., 1970, с. 15.

⁹ Заславский Д. И. Журналистика 90-х — начала 900-х гг. М., 1948, с. 4.

¹⁰ Див.: Бережной А. Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу слова. Л., 1967, с. 36.

Однак вивчення преси 1905—1907 рр., в тому числі й сатиричної, ставить перед дослідником ряд складних проблем, пов'язаних насамперед з великою кількістю видань, їх неоднорідністю, тенденційністю більшості друкованих органів тощо¹¹. Розв'язати ці проблеми неможливо без глибокого вивчення ленінського методу роботи з періодичною пресою, без врахування аналізу розстановки класових сил у 1905—1907 рр., блискуче здійсненого Володимиром Іллічем у ряді праць.

Причини першої російської революції В. І. Ленін вбачав насамперед у соціально-економічних і політичних умовах Росії початку ХХ ст. Володимир Ілліч зазначав, що «у сучасній Росії не дві сили, що борються, заповнюють зміст революції, а дві різні... соціальні війни... Одна — загальнонародна боротьба за свободу (за свободу буржуазного суспільства), за демократію, тобто за самодержавство народу, друга — класова боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалістичну побудову суспільства»¹².

Саме марксистсько-ленінський принцип класового підходу до аналізу історичних подій та явищ дає можливість правильно оцінювати роль основних класів, ідейно-політичних напрямів і течій у Росії, а також органів друку, що видавалися в той час. У роки першої російської революції, коли буржуазія активно пропагувала «позапартійність» мистецтва, літератури, журналістики, особливо великого значення набули виступи В. І. Леніна та його соратників на сторінках легальної більшовицької преси, в яких були поставлені й розв'язані такі важливі проблеми, як «революція і культура», «партійність і свобода художньої творчості», ряд актуальних питань марксистської естетики. Почесне місце у справі наукового підходу до вирішення цих проблем займають такі статті Володимира Ілліча, як «Партійна організація і партійна література», «Соціалістична партія і безпартійна революційність», що вперше були надруковані в більшовицькій газеті «Новая жизнь» у 1905 р.

В. І. Ленін довів, що абсолютна свобода в умовах капіталізму є буржуазна фраза, що «свобода буржуазного письменника, художника, актриси є лише замаскована (або лицемірно маскована) залежність... від підкупу, від утримання»¹³. Разом з тим і в умовах капіталістичного ладу митець може стати дійсно вільним, якщо він відкрито пов'яже свою долю з долею робітничого класу, служитиме своєю творчістю ідеям соціалізму¹⁴. Це й буде виявом його партійної, класової, пролетарської позиції, в той час як «безпартійність» та «абсолютна свобода» є нічим іншим, як виявом буржуазної позиції.

Всі ці положення повною мірою стосуються й такого суспільного явища часів першої російської революції, як політична сатирична журналістика. Щодо її класового характеру, то вона ніколи не була однорідною. У 1905 р. вперше вийшли пов'язані із соціал-демократичними організаціями пролетарські видання «Жало», «Крамола» — в Москві, «Свобода» — у Петербурзі. За повалення самодержавства і встановлення республіки виступали революційно-демократичні журнали «Зритель», «Сигнал», «Жупел», «Бурелом» та інші. Щоб залучити на свій бік якомога більше прихильників, часом і ліберально-буржуазна сатира досить гостро критикувала уряд. Нарешті, в умовах гострої класової боротьби в усій своїй мерзенності постала реакційна чорносотенна сатирична преса.

Соціальна спрямованість сатиричної журналістики залежала від розстановки класових сил у той чи інший історичний період. Наприкінці

¹¹ Див.: Степанский А. Д. Периодическая печать 1905—1907 гг. как источник в произведениях В. И. Ленина. В кн.: Вопросы источниковедения истории первой русской революции. М., 1977, с. 92.

¹² Ленін В. І. Соціалізм і селянство. — Повне збір. творів, т. 11, с. 266—267.

¹³ Ленін В. І. Партійна організація і партійна література. — Повне збір. творів, т. 12, с. 96.

¹⁴ Див.: Там же, с. 96—97.

1905 р., зокрема, коли було завойовано свободу друку, вийшли пролетарські та революційно-демократичні журнали, які відкрито закликали до рішучої боротьби із самодержавством. В той час у сатиричній журналістиці активно співробітничали кращі сили російської художньої інтелігенції. Пролетарський письменник О. М. Горький брав безпосередню участь у створенні журналу «Жупел», високий художній рівень якого визнавали навіть вороги революційної сатири. Серед його співробітників були також О. І. Купрін, І. О. Бунін, К. Д. Бальмонт та інші відомі письменники. Прекрасні малюнки друкували на його сторінках такі талановиті художники, як М. В. Добужинський, Д. М. Кардовський, Б. М. Кустодієв, Є. Є. Лансере, В. О. Серов, І. Я. Білібін і багато інших.

В скарбницю російської політичної графіки ввійшли карикатури З. І. Гржебіна та І. Я. Білібіна на Миколу II. Вони відзначалися винахідливістю і точністю відображення сутності самодержця. Так, малюнок З. І. Гржебіна «Орел-перевертень» у першому номері революційно-демократичного журналу «Жупел» зображує двоголового орла. Якщо його перевернути, то перед глядачем постає цар у пишній мантиї. Хижацькі кігті орла перетворюються на еполети, а хвіст — на корону, складену з багнетів. У центрі фігури читаємо напис: «Конституція», а під малюнком — підпис: «Орел-перевертень або політика зовнішня та внутрішня»¹⁵. Прекрасно доповнює його карикатура І. Я. Білібіна, на якій самодержець зображений у вигляді осла¹⁶.

Пролетарські й революційно-демократичні видання виступали також з гострою критикою позиції лібералів у революції. Полохливий заєць став улюбленим образом сатириків, коли йшлося про представників цієї ідейної течії. В першому номері журналу «Жало» було вміщено малюнок М. М. Чемоданова «Заєць на ловлі». Він хоч і боягуз, але добре відчув підходящий момент, щоб і собі вихопити шматок здобичі у Лева (пролетаріату), яка дісталася йому у кривавій боротьбі. Полохливість лібералів гостро висміяв у байці «Заєць-викривач» і журнал «Зритель»¹⁷.

Події в Москві у грудні 1905 р. остаточно показали розстановку соціальних сил у країні. В. І. Ленін з цього приводу підкреслював: «...соціалістичний пролетаріат і передовий загін революційної буржуазної демократії *вів боротьбу*. Ліберально-монархічна буржуазія *вела переговори*»¹⁸. Прогресивні російські сатиричні видання повністю стали на бік повстання, а після його поразки закликали не припиняти революційної боротьби. Вони дедалі частіше зверталися до тем, пов'язаних з класовою боротьбою пролетаріату. Символічною була, наприклад, поява на обкладинці 24-го номера журналу «Зритель» малюнка М. І. Шестопалова «Соратники», на якому зображені крокуючі разом солдат, селянин, робітник і матрос. Уперше на сторінках сатиричного видання вони постали як союзники у революційній боротьбі.

Наприкінці 1905 р.— на початку 1906 р. революційні видання, в тому числі й сатиричні, зазнавали дедалі більших переслідувань з боку уряду і, зрештою, майже всі були заборонені. Деякі з них почали виходити під іншими назвами, проте й вони проіснували недовго. Разом з тим у той час різних сатиричних журналів стало значно більше, ніж раніше, та, на жаль, вони не відзначалися революційністю. В сатиричній журналістиці на початку 1906 р. почався процес відходу від активних революційних позицій. Замість закликів до повалення самодержавства висувалися пропозиції щодо його «поліпшення» шляхом демократичних реформ. Напередодні виборів у I Думу значно активізується ліберально-буржуазна преса, яка «...холопствує і низькопоклонствує заради

¹⁵ Жупел, 1905, № 1, с. 8.

¹⁶ Жупел, 1906, № 3, с. 5.

¹⁷ Див.: Жало, 1905, № 1, с. 3; Зритель, 1905, № 9, с. 6.

¹⁸ Ленін В. І. Уроки московських подій.— Повне збір. творів, т. 11, с. 364.

жалюгідних реформ як основи реформаторського шляху»¹⁹. Політична сатира поступово занепадала, її місце займало дрібне ліберальне ви-криття «крайностей» існуючого ладу. З'явилися журнали, зокрема «Бомбы», що відкрито закликали зректися революційної боротьби²⁰.

Незабаром ілюзії, пов'язані з I Думою, розвіялися. Ліберально-буржуазні літератори й журналісти зневірилися в тому, що кадети, які одержали перемогу на виборах, зможуть здійснити хоча б мізерні демократичні реформи. Широким фронтом почала наступати реакція. У середовищі російської буржуазної інтелігенції поширилися занепадницькі, песимістичні настрої. Все це, звичайно, відбилося і на сатиричних публікаціях.

На той же період припадає й активізація чорносотенної преси, яка знайшла широку підтримку з боку уряду. «Нам писанням велено строго визнавати государя та бога»,— віщував журнал «Жгут»²¹. Реакційні видання обливали брудом усіх, хто прагнув хоча б мінімальних демократичних свобод. Щодо визвольного руху пролетаріату, то тут вони перейшли всі дозволені межі.

Роки реакції, як відомо, характеризувалися застоєм у суспільному житті. В російській літературі, мистецтві, журналістиці переважали упадницькі настрої, що знаходили відображення на сторінках таких художньо-критичних журналів, як «Вехи», «Русская мысль», «Золотое руно» та ін. Вони відреклися від визвольних ідей першої російської революції, від революційно-демократичних традицій пролетаріату, виступали проти матеріалізму у філософії та реалізму у літературі і мистецтві.

Рішучу боротьбу з декадентськими «теоріями» вела лише більшовицька преса. Вона розглядала їх як вияв політичної реакції, що запанувала в країні після поразки революції 1905—1907 рр. Величезну роль у марксистському висвітленні на сторінках більшовицьких видань питань літератури і мистецтва відіграли праці В. І. Леніна «Енциклопедія ліберального ренегатства», «Лев Толстой як дзеркало російської революції» та ін.

Яскраво виявився в ті роки й талант відомого більшовицького публіциста і критика В. В. Воровського. Основним змістом його статей того періоду була боротьба з ренегатством у політиці та декадансом у мистецтві. Важливе значення для правильного розуміння соціально-політичних причин появи декадентства мала його стаття «Про «буржуазність» модерністів», яка вперше була надрукована в 1908 р. у газеті «Одесское обозрение». В. В. Воровський відкидає претензії представників занепадницьких течій у буржуазному мистецтві на «прогресивність» та «новаторство» і доводить, що основна їх ідея — «не зруйнування буржуазного світу, а завоювання його для себе, влаштування в ньому зручного для себе куточка»²².

У роки реакції з'явилася значна кількість аполітичних, антихудожніх видань, які спеціалізувалися на розважанні обивателів будь-якими засобами. Ця преса намагалася розвінчати революцію 1905—1907 рр. та її ідеї, довести, що всі люди — міщани, що не може бути іншого життя, крім обивательського. Такі видання, як «Свободные мысли», «Понеделник», «Медный всадник» та інші своєю беззмістовною аполітичною балаканиною намагалися відвернути увагу громадськості від болючих питань суспільного життя.

В 1908 р. була зроблена спроба відродити бойову сатиричну журналістику. Почав знову виходити журнал «Зритель», заборонений у 1905 р. Проте він не зміг піднятися до свого колишнього рівня. В то-

¹⁹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Повне збір. творів, т. 11, с. 35.

²⁰ Див.: Бомбы, 1906, № 1, с. 2.

²¹ Жгут, 1907, № 4, с. 4—5.

²² Воровский В. В. О «буржуазности» модернистов.— В кн.: Эстетика. Литература. Искусство. М., 1975, с. 191, 192.

му ж році замість журналу «Стрекоза» з'явився на світ «Сатирикон», що був найбільшим сатиричним виданням дожовтневого періоду. Навколо нього об'єдналися опозиційно настроєні до існуючого ладу літератори й художники. Серед них — А. Т. Аверченко, П. П. Потьомкін, Саша Чорний (О. М. Глікберг), О. І. Купрін, В. В. Князев, Б. М. Кустодієв, М. І. Ремізов та інші. Однак ідеологія більшості його співробітників, незважаючи на їх опозиційність до царизму, нічого спільного не мала з революційним, пролетарським світоглядом, що згодом стало однією з головних причин занепаду сатири на сторінках журналу.

В перші роки існування основним для «Сатирикона» була рішуча боротьба з міщанством та декадентством у літературі та мистецтві. Так, на сторінках журналу справедливо зазначалося, що обивательська психологія притаманна лише «освіченим» панам, народу ж вона не властива²³.

І все ж це видання вже з перших номерів не відзначалося цільністю та послідовністю, не мало чітко вираженого ідейного напрямку. В. І. Ленін, маючи на увазі серйозну політико-економічну літературу, зазначав, що «журнал без напрямку — річ безглузда, неподобна, скандальна і шкідлива»²⁴. Безумовно, це зауваження певною мірою стосується й сатиричного видання, яке теж повинне мати чітку політичну спрямованість. «Сатирикон» же ніколи нею не відзначався, що пояснюється великими розходженнями у поглядах та устремліннях його співробітників. Зокрема, більшість з них не поділяла оптимістичних настроїв С. В. Лихачова²⁵, який в одному із своїх віршів передрікав нове революційне піднесення. Говорячи про творчість провідного поета журналу — Саші Чорного, сучасники відзначали, що «він нікуди не кличе, нічого не обіцяє, ...він лише резюмує собою всю мізерність свого часу»²⁶. Ці слова виражають і сутність самого «Сатирикона» із самого початку його існування. Аполітичність, яка з кожним роком ставала дедалі помітнішою, повний відхід журналу від революційного руху все більше нагадували ним же висміювані розважальні видання. «Почавши під прапором політичної сатири, всі ці Радакови й Аверченки із східця на східці опустили свій журнальчик до низькопробного «Будильника», — писала в 1912 р. більшовицька газета «Звезда»²⁷.

Безумовно, певну роль у процесі виродження прогресивної сатири на сторінках «Сатирикона» відіграла цензура. Однак, розглядаючи причини занепаду ліберальної сатиричної журналістики, не слід, очевидно, перебільшувати цю роль. Адже загальновідомо, що цензурні умови для більшості прогресивних видань були порівняно однаковими, а для пролетарських — особливо суворими. Проте в 1910 р. — 1913 рр. виходить ряд більшовицьких газет і журналів, серед яких — «Звезда» і «Правда». Незважаючи на загрозу закриття та переслідування з боку уряду, вони роз'яснювали трудящим позицію партії з важливих питань політичного життя, викривали реакційну суть самодержавства, готували народні маси до майбутніх вирішальних боїв з ним.

«Сатирикон», навпаки, дедалі більше віддавав перевагу обивательському способу життя. Більше того, в деяких питаннях його позиції почали збігатися з урядовими. Так, у 23-му номері журналу за 1913 р. було надруковано вірш «Долой!», спрямований проти робітничих газет «Правда» та «Луч»²⁸.

У 1913 р. в редакції «Сатирикона» відбувся розкол і він припинив своє існування. 6 червня того ж року почав виходити «Новий сатири-

²³ Сатирикон, 1910, № 6, с. 3.

²⁴ Ленін В. І. Лист О. М. Горькому. 22.XI.1910. — Повне збір. творів, т. 48, с. 4.

²⁵ Сатирикон, 1909, № 6, с. 11.

²⁶ Войтловский Л. Литературные силуэты. — Киевская мысль, 1910, 30 мая.

²⁷ Читатель (В. Д. Бонч-Бруевич). Читатель о писателях. — Звезда, 1912, № 25, 3 апр.

²⁸ Див.: Читатель (В. Д. Бонч-Бруевич). О плясунах. — Рабочая правда, 1913, № 3, 16 июля.

кон», в якому залишилася більшість колишніх співробітників. Проте йому не вдалося відродити традиції прогресивної сатиричної журналістики. В той час як ліберально-буржуазна сатира наближалася до свого краху, у надрах робітничого руху зародилася й набрала сили сатира нового типу — пролетарська. Це пояснювалося насамперед тим, що відхід буржуазної інтелігенції від революційного руху «...починає пробуджувати до нового життя нагромаджені за період героїчної боротьби пролетарських мас нові, суто пролетарські сили»²⁹.

Велику увагу політичній сатирі приділяла більшовицька преса. Вона уважно стежила за станом справ у таборі ліберально-буржуазних сатириків, розкривала причину їх деградацій, вказуючи, що відсутність ясної мети, чітких ідейних позицій не дала змоги їм стати в рівень із завданнями революційної боротьби трудящих³⁰. Разом з тим більшовицькі видання друкували на своїх сторінках багато карикатур, фейлетонів, байок. Сатиричний матеріал робітничих газет «Звезда» та «Правда» відзначався політичною гостротою, злободенністю, точністю характеристик. З цими газетами пов'язане становлення такого талановитого пролетарського поета, як Дем'ян Бедний, який, починаючи з 1911 р. регулярно виступав на їх сторінках із віршами й байками на злободенну тематику. Його талант високо цінував В. І. Ленін.

Процес зародження пролетарської культури проходив під безпосереднім керівництвом з боку газети «Правда», яка залучала до активних виступів на своїх сторінках талановитих письменників, публіцистів, вела послідовну боротьбу за утвердження принципів реалізму в літературі й мистецтві. При цьому вона керувалася теоретичними висновками В. І. Леніна про дві культури у буржуазному суспільстві. «...Ми з кожної національної культури,— зазначав Володимир Ілліч,— беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації»³¹. Спираючись на ці висновки, «Правда» часто зверталася до традицій російської революційної демократії, вміщуючи статті, присвячені М. Г. Чернишевському, В. Г. Белінському, М. О. Добролюбову, протиставляючи декадентській манірності реалістичне мистецтво О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, В. М. Гаршина, низькопробній гумористиці — сатиру М. Є. Салтикова-Щедріна, М. В. Гоголя.

В роки першої світової війни ліберально-буржуазна сатира остаточно занепадала. Всі без винятку журнали цього напрямку були пройняті шовіністичними та занепадницькими настроями. Російська буржуазна інтелігенція дедалі глибше в'язла у болоті декадентства.

Період імперіалістичної війни, коли була розгромлена більшовицька преса, а демократичні видання терпіли від гніту воєнної цензури, став тяжким випробуванням і для пролетарських митців, у тому числі й сатириків. Та, незважаючи на це, вони продовжували виступати із сповненими гніву та антивоєнного пафосу творами. Саме в той час з великою соціальною силою зазвучали вірші В. В. Маяковського. Його сатиричні памфлети, що привнесли свіжий струмінь у «Новый сатирикон», який переживав глибоку кризу, були сповнені ненавистю до буржуазії, гнівним протестом проти імперіалістичної війни. Творчість В. В. Маяковського тих років пройнята передчуттям назріваючої революції.

Після лютого 1917 р. з новою силою зазвучав голос пролетарських поетів, сатириків та публіцистів, які виступали на сторінках відродженої газети «Правда». Вона, як і раніше, приділяла велику увагу політичній сатирі, що стала її вірною зброєю в боротьбі проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду. Газета викривала антинародну, імперіалі-

²⁹ Ленін В. І. На пряму дорогу.— Повне збір. творів, т. 17, с. 4.

³⁰ Див.: Фирин М. В сгране ушедших.— Современная жизнь, 1911, № 2, с. 11.

³¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 118.

стичну війну, ворогів революції тощо. Політична карикатура «Правды» піднялася до великих соціальних узагальнень. Наприклад, у відповідь на оголошену Тимчасовим урядом позику «Свободи» друкований орган партії більшовиків вмістив карикатури «Війна і капітал» та «Молох»³², які в образній, дохідливій формі показували заінтересованість буржуазії у продовженні війни.

Отже, в той час, як більшовицька преса активно сприяла становленню революційного мистецтва та сатири, ліберально-буржуазна сатирична журналістика поступово занепадала. Після перемоги Великого Жовтня остання зазнала цілковитого краху, а пролетарська сатира, яка була пройнята глибокою вірою у торжество ідей соціалізму, вступила в новий період свого розвитку.

³² Ця карикатура супроводжувалася гротескним віршем Дем'яна Бедного. Див.: Рабочий путь, 1917, № 17, 22 сент. (5 окт.).

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРИЩЕПЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМ ІНТЕРЕСУ ДО ВІЙСЬКОВИХ ПРОФЕСІЙ У ХОДІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

У сучасних умовах гострої ідеологічної боротьби між силами соціалізму та імперіалізму військово-патріотичне виховання підростаючого покоління, його підготовка до служби у Збройних Силах СРСР, захисту Батьківщини є одним з найважливіших завдань радянської школи.

На важливість військово-патріотичного виховання молоді вказувалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС. У Звітній доповіді ЦК КПРС, зокрема, зазначалося: «Тепер у рядах захисників Батьківщини стоять уже сини й онуки героїв Великої Вітчизняної війни. Вони не пройшли суворих випробувань, які випали на долю їх батьків і дідів. Але вони вірні героїчним традиціям нашої армії, нашого народу. І кожного разу, коли того вимагають інтереси безпеки країни, захисту миру, коли треба допомогти жертвам агресії, радянський воїн постає перед світом як безкорисливий і мужній патріот, інтернаціоналіст, готовий переборювати будь-які труднощі»¹.

Завдання педагогів полягають у вихованні в учнів високої ідейної переконаності, беззавітної відданості справі Комуністичної партії, не нависті до класових ворогів, готовності мужньо і вміло захищати Вітчизну від будь-яких ворогів, а також волі, цілеспрямованості, сміливості, наполегливості і дисциплінованості. Для цього старшокласникам насамперед необхідно роз'яснювати суть ленінських ідей про захист соціалістичної Батьківщини, виховувати їх на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу.

Керуючись партійними документами, педагогічні колективи шкіл Севастополя, як і всієї республіки, проводять різноманітну військово-патріотичну роботу, виховують юних громадян на славних традиціях міста-героя, міста-трудівника. Певна діяльність у цьому напрямі здійснюється і в середній школі № 5 імені Героя Радянського Союзу В. Ходирева. Вона спрямована насамперед на розв'язання таких завдань: військово-патріотичне виховання має бути систематичним і цілеспрямованим; воно повинно здійснюватись як на прикладах подвигів відомих всій країні героїв, так і рядових учасників Великої Вітчизняної війни — випускників школи, її вчителів, батьків учнів; слід роз'яснювати старшокласникам мотиви здійснення окремих подвигів; враховувати індивідуальні та вікові особливості школярів; пов'язувати військово-патріотичну роботу з пропагандою військово-прикладних знань, умінь і навичок, орієнтацією учнів на вибір військових професій.

Для визначення ефективності та доцільності застосування основних засобів і методів військово-патріотичного виховання підростаючого покоління в школі № 5 м. Севастополя відкрито кілька експериментальних класів і груп. У них проведено дослідницьку роботу в напрямі підвищення інтересу старшокласників до військових професій у процесі вивчення основ наук, на факультативних заняттях, а також у позакласній роботі. Докладніше зупинимось на організації факультативних занять та позакласної профорієнтаційної роботи.

Певну роль у здійсненні профорієнтаційної спрямованості учнів в

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 78—79.

експериментальних класах і групах, де проводяться факультативні заняття, відіграло застосування спеціально складеної професіограми військової професії. В її основу було покладено існуючі нині положення про військову підготовку допризовників і «Дисциплінарний статут Збройних Сил СРСР», а також рекомендації А. С. Макаренка щодо вироблення дисциплінованості в юнаків і дівчат.

У професіограмі мають бути відображені загальні відомості про професію військовослужбовця, морально-бойові якості майбутнього військового, санітарно-гігієнічні умови і характеристика процесу його праці, психофізіологічні вимоги до цієї професії.

На факультативних заняттях з тем «Сторінки бойового минулого нашої країни» (8 клас), «3 історії вітчизняного та зарубіжного військового мистецтва» (9 клас), «3 історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. і другої світової війни» (10 клас) відповідно до професіограми використовувалися й елементи профорієнтаційної роботи. З цією метою на початку навчального року восьмикласникам було запропоновано відповісти на такі запитання: Ким ви бажаєте стати після закінчення школи? Які якості полководців і командирів вам найбільше запам'яталися? Поясніть чому. Яке враження на вас справляють літературні твори, де описуються бойові та ратні подвиги? Яка ваша думка про кінофільми військово-патріотичного змісту? Назвіть ваш улюблений кінофільм і розкажіть, чому саме він вам подобається.

Обробивши відповіді учнів, встановлюємо, кому саме подобаються військової професії. Результати цього аналізу враховуються у військово-патріотичній роботі.

При плануванні факультативних занять та організації позакласної військово-патріотичної роботи широко використовувалися різні засоби, форми і методи. Найважливіші з них це — уроки мужності, лекції, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни, історико-краєзнавчі екскурсії і пошукова робота, читальні конференції, тематичні вечори і військово-спортивні свята.

Серед цих форм слід виділити історико-краєзнавчі екскурсії. Вони сприяють зростанню інтересу школярів до вивчення краєзнавчих матеріалів, дають їм можливість побачити уцілілі фортеці, бастіони, місця пам'ятних боїв. Ознайомлення учнів з історико-краєзнавчим матеріалом позитивно впливає на розвиток їх патріотичних почуттів. Так, при вивченні у 8 класі теми «Кримська війна 1854—1855 рр.» екскурсія по історичних місцях Севастополя, зокрема на знаменитий Малахів курган, де знаходяться численні пам'ятники тих часів, і огляд панорами першої оборони міста, викликали великий інтерес учнів до цієї героїчної сторінки в його історії, коли протягом 349 днів і ночей мужні патріоти відбивали атаки інтервентів. Вона дала можливість на наступних факультативних заняттях більш конкретно і цілеспрямовано вивчати дану тему. Для цього було підготовлено спеціальні завдання, зокрема такі:

- 1) вказати і відзначити на контурній карті основні оборонні рубежі Севастополя на початку воєнних дій і наприкінці оборони міста;
- 2) показати переваги російського флоту в тактиці ведення бойових дій під час Синопської битви;
- 3) роз'яснити причини затоплення кораблів російського флоту в Севастопольській битві;
- 4) розповісти про героїзм учасників оборони Севастополя;
- 5) назвати і описати історичні пам'ятки оборони міста.

У школі також широко практикується проведення екскурсій по місцях, пов'язаних з революційною боротьбою народних мас. До них, наприклад, відносяться екскурсії для дев'ятикласників на теми «Революційний Севастополь», «Севастополь і Чорноморський флот у роки першої російської революції». При цьому не слід недооцінювати великого значення емоціональної розповіді педагога.

«...Постріли, що пролунали 9 січня 1905 р. у Петербурзі, почули по всій Росії. Розпочалася перша російська революція, — цими словами починає свою розповідь учитель, проводячи екскурсію на тему «Севастополь і Чорноморський флот у роки першої російської революції». — ...Скрізь проходили страйки, мітинги, демонстрації. А 14 червня 1905 р. вибухнуло повстання на броненосці «Потемкин» — одному з найновіших на той час суден Чорноморського флоту. В листопаді червоні стяги революції замайоріли на флагштоках 14 кораблів Чорноморського флоту. Однак царизм жорстоко придушив збройне повстання. Протягом більш як двох годин уся фортечна і суднова артилерія обстрілювала крейсер «Очаков». Коли в його машинне відділення влучив снаряд, вогонь швидко охопив усе судно. Стала тріскатися розплавлена броня. Матроси стрибали за борт, розраховуючи допливти до берега. Однак озвірілі царські сатрапи розстрілювали їх з кулеметів, а тих, кому все ж вдавалося досягти суші, добивали багнетами».

У ході цієї екскурсії широко використовується прийом причетності. З його допомогою школярі, стоячи біля підпірної стіни Приморського бульвару, стають нібито очевидцями описуваних учителем подій, що відбувалися на цьому місці. Саме тут затонув міноносець «Свирепый». Його командир Іван Сиротенко не залишив судна. Тут команда охопленого полум'ям «Очакова» на пропозицію скласти зброю підняла сигнал: «Я не здаюся». На цьому місці пролилася кров революційно настроєних матросів. Прийом причетності залишає глибокий слід у свідомості юнаків і дівчат, сприяє розвитку в них почуття поваги до подвигів старших поколінь, прагнення бути схожими на них.

Отже, цілеспрямована ідейно-виховна робота вчителя дає можливість учням глибше зрозуміти обов'язок радянської людини перед Батьківщиною, значення і місце подвигу в житті кожного з них. Про це свідчили і результати анкетного опиту, проведеного нами наприкінці навчального року в 9 класі. В експериментальній групі інтерес до військових професій виявили 89,3% учнів, а 70% висловили бажання зв'язати свою долю з армією, а в контрольній групі, відповідно, — 58,6% і 44%. Вони мотивували такий вибір впливом школи або сімейними традиціями.

У 10 класі продовжувалася робота, спрямована на формування в учнів прагнення обрати військові професії. Для кращого використання при цьому краєзнавчого матеріалу ми доповнили програму факультативних занять з теми «Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. і друга світова війна» кількома підтемами: «Оборона Севастополя 1941—1942 рр.» (2 години), «Партизанський рух у Криму» (2 години), «Севастопольське підпілля» (1 година), «Кримська наступальна операція» (2 години). На факультативних заняттях читалися лекції, виступали ветерани війни. Іноді вони проводилися у формі історико-краєзнавчих екскурсій, під час яких десятикласники побували на місцях запеклих боїв, у районах формування партизанських загонів. Ратний подвиг радянських солдатів і матросів увічнений у величних архітектурно-скульптурних ансамблях, численних пам'ятниках і пам'ятних дошках. Увесь цей екскурсійний матеріал, поєднаний з образною розповіддю педагога, справляє на учнів значний емоціональний вплив, служить дійовим засобом їх виховання.

Крім факультативних занять, учителі багато уваги приділяють організації пошукової роботи. Вже 15 років у середній школі № 5 імені Героя Радянського Союзу В. Ходирева працює музей бойової слави. Червоні слідопити проводять велику пошукову роботу. Зокрема, вони збирають матеріали про подвиг команди есмінця «Сообразительный», членом якої був і випускник школи 1941 р. Валентин Ходирев. Йому посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ім'я мужнього патріота присвоєно школі в 1966 р. Школярі не обмежуються по-

шуком документів про захисників Вітчизни, а й всіляко популяризують їх, встановлюють шефство над ветеранами війни і сім'ями загиблих тощо. За велику роботу по військово-патріотичному вихованню молоді музеї у 1966 р. було нагороджено почесною грамотою ЦК ЛКСМУ.

Використання різноманітних форм, методів і засобів військово-патріотичного виховання дає непогані результати. Щоб переконатися в цьому, на одному з підсумкових занять ми запропонували учням письмово відповісти на такі запитання: У чому полягає суть вчення В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, про справедливі та несправедливі війни? У чому полягає джерело перемоги Радянської Армії та Військово-Морського Флоту у Великій Вітчизняній війні? Назвіть випускників школи, які загинули в 1941 — 1945 рр. Як ви ставитеся до бойових традицій радянського народу, рідного міста? Що потрібно для того, щоб стати кадровим офіцером і чому вам подобається ця професія?

Відповіді учнів на запитання становили значний інтерес. Зокрема, Іван Б. написав: «Не знаю, чи є люди, які люблять свою Батьківщину більше, ніж радянські. Сотні, тисячі добровольців пішли в роки війни на фронт. Незважаючи на тяжке становище, яке склалося, коли ворог рвався до Москви, радянські люди жодної хвилини не сумнівалися в тому, що Червона Армія переможе». А Ігор Б. так висловив свої думки: «Вітчизна в небезпеці! Цей ленінський заклик прозвучав у 1918 р. У 1941 р. він означав необхідність захисту соціалістичної Вітчизни — країни з справді народною владою — від зазіхань на неї фашистів».

Випускники нашої школи 1979 р. — активні учасники експедиції «Моя Батьківщина — СРСР». З їх допомогою була проведена конференція для старшокласників на тему «Коли ти одягнеш шинель». Згодом такі учнівські конференції на військово-патріотичні теми стали традиційними. Крім того, випускники разом з ветеранами війни виступили ініціаторами встановлення меморіальної дошки на батьківщині В. Ходирева — в с. Танкове Кримської області. Вони також беруть активну участь в організації та проведенні військово-спортивних свят, присвячених пам'яті героя, місячника оборонно-масової роботи.

Про ефективність роботи по військово-патріотичному вихованню з елементами профорієнтації на військові професії свідчать такі дані: з 33 учнів експериментальної групи 23 підтвердили раніше висловлене бажання обрати військову професію. З них 14 був прищеплений інтерес до служби в Радянській Армії у шкільні роки, а дев'ять — наслідували приклад батьків. У контрольній групі з 31 учня 13 вирішили стати військовослужбовцями, а 19 — виявили інтерес до військових професій. Перевага експериментальної групи над контрольною полягала і в тому, що члени першої більш переконливо і аргументовано розкривали причини вибору ними саме цієї професії, краще розбиралися в життєвих проблемах, які їм належало розв'язувати після закінчення школи. З 33 випускників — учасників експериментальної групи — 10 вступили у вищі військові училища, 11 — в середні, 2 — служать у лавах Радянської Армії, 10 — працюють на підприємствах міста, а з 31 учасника контрольної групи, — відповідно, 5, 8, 2, 16. Щороку дирекція школи одержує листи від командирів військових частин, керівництва військових училищ, у яких розповідається про сумлінне ставлення її колишніх випускників до служби та навчання, їх активну участь у громадській роботі.

Таким чином, проведення педагогічними колективами шкіл цілеспрямованої роботи по військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління сприяє зростанню інтересу учнів до військових професій і вибору певною частиною випускників життєвого шляху, назавжди пов'язаного із службою в Радянській Армії та Військово-Морському Флоті.

НАШ КАЛЕНДАР

50-річчя
ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ СРСР

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв наголошував, що в

період між з'їздами «...партія і держава ні на жоден день не випускали з поля зору питання зміцнення оборонної могутності країни, її Збройних Сил. До цього нас зобов'язує міжнародна обстановка»¹.

Неухильно підвищуючи могутність Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, Комуністична партія і Радянський уряд виявляють постійне піклування про надійний захист тилу нашої країни у війні, що може виникнути з вини імперіалістів, про підготовку населення до оборони соціалістичної Батьківщини. Величезна роль у цій справі належить Цивільній обороні СРСР, якій у жовтні 1982 р. минає 50 років.

Початок підготовки трудящих Країни Рад до протиповітряного та протихімічного захисту було покладено ще в середині 20-х років. Її розгорнуло створене в 1924 р. Добровільне товариство друзів хімічної оборони та хімічної промисловості (Доброхім). На літо 1925 р. тільки в нашій республіці налічувалося 2000 його осередків, які охоплювали 250 тис. членів товариства².

Діяльність Доброхіму з 1925 р. продовжувало оборонне товариство Авіахім (на Україні — Аерохім), а з січня 1927 р. — Тсавіахім. У 1929 р. підготовка населення УСРР до протиповітряної та протихімічної оборони здійснювалася в 632 гуртках Тсавіахіму, 242 авіахімкомандах і загонах, на 119 курсах, де загалом навчалася понад 40 тис. чол.³

На вересень 1932 р. в країні налічувалося вже 2,5 млн. чол., що оволоділи засобами і правилами протиповітряного та протихімічного захисту, більше трьох тисяч формувань різного призначення, населення одержало 3,5 млн. протигазів, у житлових кварталах і на промислових об'єктах було збудовано кілька тисяч бомбо- та газосховищ. На залізничному транспорті розгорнулася підготовка команд для знешкодження бомб, які не вибухнули⁴.

Однак загострення міжнародної обстановки вимагало дальшого зміцнення протиповітряної оборони країни. Виникла необхідність об'єднання з цією метою можливостей військового відомства й цивільних організацій і створення єдиної системи, покликаної забезпечити надійний захист населення та народногосподарських об'єктів на випадок повітряного нападу противника.

4 жовтня 1932 р. Рада Народних Комісарів СРСР затвердила «Положення про протиповітряну оборону Союзу РСР». Цим самим було покладено початок діяльності централізованої загальносоюзної організації — Місцевої протиповітряної оборони СРСР (МППО), що стала попередницею сучасної Цивільної оборони СРСР. Згідно з положенням місцева ППО являла собою складову частину військ протиповітряної оборони країни. Населені пункти і державні об'єкти (підприємства або установи), які мали важливе стратегічне, економічне чи політичне значення і тому підлягали обороні від повітряного нападу противника, називалися пунктами або об'єктами ППО. Пункти ППО об'єднували всі об'єкти, розташовані на їх території, і поділялися на такі, що зборювалися для забезпечення операцій діючої армії, і на оборонні пункти тилу країни⁵.

Сили МППО в цих пунктах складалися з місцевих (територіальних) і кадрових батальйонів (полків, бригад) та невоєнізованих формувань — дільничних (в пунктах

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 78.

² ЦТДЖР УСРР, ф. 1, оп. 2, спр. 1777, арк. 184.

³ На варті, 1930, № 2—3, с. 14.

⁴ Воєнно-історический журнал, 1973, № 9, с. 91.

⁵ Войска противовоздушной обороны страны. М., 1968, с. 43.

ППО) і об'єктових команд, а також груп самозахисту, які формувалися в житлових районах, установах та на дрібних підприємствах.

Оскільки місцева ППО була складовою частиною військ ППО країни, загальне керівництво нею здійснював Наркомат у військових і морських справах. На територіях військових округів дії МППО спрямовували командуючі військами відповідних округів. Пункт ППО очолював начальник, який призначався наркомвійськмором. Органом управління пункту був штаб. Начальниками об'єктів призначалися директори підприємств і керівники установ.

Політичне керівництво протиповітряною обороною СРСР здійснював ЦК ВКП(б) через Політичне управління РСЧА. На місцях (у пунктах ППО) райкоми та міськкоми партії призначали політкерівників МППО районів і дільниць. Політкерівниками об'єктів ППО були секретарі парторганізацій підприємств і установ. Місцеві партійні організації виділяли політкерівників і в формування місцевої протиповітряної оборони. Ця система політичного керівництва давала партійним комітетам можливість постійно тримати в полі зору діяльність усіх ланок МППО, спрямовувати і контролювати її.

Місцева протиповітряна оборона здійснювала заходи, пов'язані з маскуванням та світломаскуванням, будівництвом інженерних споруд (бомбосховищ, спостережних пунктів тощо), організацією протихімічного, протипожежного, медико-санітарного і ветеринарного захисту, охорони громадського порядку, управління, зв'язку, оповіщення і відповідного навчання населення, вела активну підготовку до проведення рятувальних та невідкладних аварійно-відбудовних робіт тощо.

У повному обсязі ці заходи проводилися лише в найбільш загрозливій зоні, в межах досяжності авіації можливого противника. На решті території в основному організовувалося лише навчання громадян прийомам індивідуального протиповітряного та протихімічного захисту.

В передвоєнні роки Комуністична партія і Радянська держава здійснили ряд нових заходів, спрямованих на зміцнення місцевої протиповітряної оборони. По-перше, відповідно до постанови РНК СРСР від 20 червня 1937 р. «Про місцеву (цивільну) ППО Москви, Ленінграда, Баку, Києва» було посилено оборону цих важливих адміністративних і промислових центрів країни. По-друге, у зв'язку із значним розширенням кола питань, пов'язаних з системою протиповітряної оборони, керівництво МППО було передане місцевим органам влади — міським і районним Радам депутатів трудящих. Начальниками МППО міст і районів стали голови виконкомів. Були запроваджені посади заступників начальників МППО, організовані штаби протиповітряної оборони міст. По-третє, на базі управлінь, відділів і трестів міських і районних Рад депутатів трудящих було створено служби МППО — оповіщення, зв'язку, сховищ, транспортна, протипожежна, медико-санітарна, аварійно-відбудовна, охорони порядку й безпеки, світломаскування, торгівлі і громадського харчування, водопостачання й каналізації, відновлення шляхів, мостів, будинків, ветеринарна. У штабах міст запроваджувалася служба протихімічного захисту. Це дало змогу залучити до місцевої протиповітряної оборони широке коло організацій і установ, що мали у своєму розпорядженні кваліфіковані кадри та необхідні матеріально-технічні ресурси. По-четверте, всі підприємства і установи, розташовані в загрозливих зонах, були розділені на категоріальні (1-ї і 2-ї категорії) і некатегоріальні (менш важливі за своїм значенням). Як і в містах, на об'єктах 1-ї категорії запроваджувалися посади заступників начальників МППО, відділи та служби місцевої протиповітряної оборони. І, нарешті, по-п'яте, 7 жовтня 1940 р. згідно з постановою РНК СРСР вся система МППО була передана у відання Наркомату внутрішніх справ СРСР⁶.

Покладення безпосередньої відповідальності за МППО на місцеві органи Радянської влади, залучення до її діяльності господарських організацій, підготовка необхідної кількості командних кадрів позитивно позначилося на поліпшенні якості всієї оборонно-масової роботи. Так, якщо протягом першого півріччя 1938 р. на Україні було підготовлено 366 тис. значківців ППХО і 35 груп самозахисту, то за такий же період наступного року — майже 820 тис. значківців і 1057 груп⁷. В цілому з 7,9 млн. значківців ППХО, підготовлених у Радянському Союзі в 1939 р., 2 млн. було

⁶ Военно-исторический журнал, 1973, № 9, с. 93.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 507, арк. 177.

підготовлено на Україні⁸. Загалом наприкінці того року в республіці налічувалися 4 млн. значківців ППХО⁹.

Ступінь підготовленості заводів, фабрик, колгоспів, залізничних станцій, установ, навчальних закладів до захисту від нальотів ворожої авіації перевірялася під час різних союзних змагань, що напередодні війни проходилися кожного року, та в ході масових навчань ППО. Їх значення полягало ще й у тому, що вони сприяли вихованню у трудящих мобілізаційної готовності на відсіч ворогові.

Несподіваний напад фашистської Німеччини на СРСР не застав місцеву протиповітряну оборону зненацька. Її формування протягом лічених годин були приведені у стан бойової готовності. Так, у Києві керівництво МППО доповіло про це вже о 6 год. 30 хв. першого дня війни¹⁰. Запорізький обком КП(б)У у постанові від 22 червня 1941 р. відзначив, що розгортання МППО м. Запоріжжя проходить нормально¹¹. Своєчасно приготувалися до відсічі ворога формування МППО Одеси, Житомира та інших міст.

Завдяки своїй перевазі в авіації на початковому етапі війни фашистам вдавалося прориватися до життєвих центрів нашої країни. Ворог здійснював систематичні нальоти на залізничні вузли та міста, в тому числі на Київ, Львів, Житомир, Одесу, Ізмаїл, а згодом — на Запоріжжя, Дніпропетровськ, Харків та ін. У тісній взаємодії з частинами Червоної Армії, насамперед військами протиповітряної оборони, трудящі в складі підрозділів МППО брали активну участь у відбудові зруйнованих об'єктів, розбирали завали, гасили пожежі, рятували матеріальні цінності. Наприклад, у Харкові цим займалися 425 груп самозахисту і 392 пости місцевої протиповітряної оборони¹². Важливу роль у дальшому зміцненні МППО відіграла постанова РНК СРСР від 2 липня 1941 р. «Про загальну обов'язкову підготовку населення до протиповітряної оборони», згідно з якою кожен громадянин країни віком від 16 до 60 років повинен був оволодіти необхідними знаннями з МППО. Цей документ став юридичною основою системи загального навчання населення з цивільної оборони.

На виконання постанови по всій країні широко розгорнулася підготовка населення до протиповітряної оборони, створювалися нові команди і групи самозахисту. В 1942 р. чисельність частин і формувань МППО перевищила 6 млн. чол.¹³ Значно зросла кількість інженерно-протихімічних частин МППО, а міські дільничні формування були реорганізовані в міські частини місцевої протиповітряної оборони, особовий склад яких прирівнювався до військовослужбовців Червоної Армії.

В роки Великої Вітчизняної війни частини, формування і команди МППО здійснили справжній подвиг. Вони успішно ліквідували наслідки більш як 30 тис. нальотів ворожої авіації, під час яких на радянські міста було скинуто понад 1 млн. 600 тис. фугасних і запалювальних авіабомб¹⁴, погасили майже 90 тис. пожеж і загорань, попередили 32 тис. серйозних аварій на об'єктах народного господарства, знешкодили більше 430 тис. авіабомб та близько 2,5 млн. снарядів і мін¹⁵.

У повоєнний період відбулося дальше зміцнення МППО. В 1956 р. у зв'язку з неухильним удосконаленням засобів повітряного нападу і збільшенням ракетно-ядерного арсеналу збройних сил США партія і уряд вжили заходів до істотного поліпшення організаційної структури місцевої протиповітряної оборони, уточнення її завдань. Вперше МППО створювалася на всій території країни як «система загальнодержавних заходів, що здійснюються з метою захисту населення від сучасних засобів ураження, створення умов, які забезпечують надійність роботи об'єктів народного господарства в умовах нападу з повітря, проведення рятувальних робіт і подання допомоги тим, що постраждали, а також виконання невідкладних аварійно-відбудовних робіт»¹⁶.

⁸ На страже, 1940, 9 марта; Вісті, 1940, 13 лют.

⁹ Химия и оборона, 1940, № 3, с. 3.

¹⁰ Военно-исторический журнал, 1975, № 1, с. 73.

¹¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Запорожье, 1959, с. 26.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1967. Т. 1, с. 107.

¹³ Военно-исторический журнал, 1975, № 1, с. 76.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Красная звезда, 1972, 2 окт.

¹⁶ Военно-исторический журнал, 1976, № 11, с. 43.

Було переглянуто способи захисту населення і об'єктів народного господарства. Зокрема, почали розроблятися плани евакуації багатьох установ і організацій, а також усього непрацездатного населення.

Для більш ефективної підготовки міст, підприємств, колгоспів і радгоспів до протиповітряного, протиатомного, протихімічного та протибактеріологічного захисту, а також поліпшення керівництва навчанням населення та з метою використання формувань МППО під час ліквідації наслідків нападу з повітря створюються загально-союзні, республіканські, крайові, обласні, міські, районні та об'єктові служби МППО. Кадрові частини були збережені, а на випадок війни передбачалося створення частин місцевої протиповітряної оборони на базі міських формувань МППО.

Авантюристична політика країн НАТО наприкінці 50-х — на початку 60-х років зумовила необхідність вжиття додаткових заходів по зміцненню обороноздатності СРСР. В цей період у нашій країні було створено новий тип збройних сил — Ракетні війська стратегічного призначення, завершено технічне переоснащення Радянської Армії і Військово-Морського Флоту. Поряд з цим зазнала реорганізації й місцева протиповітряна оборона, перейменована у липні 1961 р. в Цивільну оборону СРСР (ЦО). Було запроваджено посаду начальника ЦО, створено її штаб і ряд управлінь і самостійних відділів. Штаби цивільної оборони почали функціонувати в усіх містах і районах, а також на значних об'єктах народного господарства.

Перетворення МППО в ЦО стало важливим етапом у вдосконаленні організації захисту населення і народного господарства країни від можливих ударів ворога з повітря. Система цивільної оборони охоплює весь Радянський Союз. В основу її організації покладено територіально-виробничий принцип. Територіально вона зверху до низу спирається на структуру органів Радянської влади, а в сфері виробництва — на міністерства, відомства, підприємства, навчальні заклади, колгоспи й радгоспи. Від часу створення й понині основними завданнями цивільної оборони є: загальне навчання населення засобам захисту від зброї масового ураження; підготовка індивідуальних і колективних засобів захисту населення; створення умов, що забезпечують надійну роботу об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики у воєнний період; підготовка сил цивільної оборони; своєчасне оповіщення населення про небезпеку нападу противника; забезпечення захисту тварин, продовольства і води від дії зброї масового ураження; організація проведення рятувальних і невідкладних аварійно-відбудовних робіт у зонах масового ураження. Головним завданням ЦО є захист населення. Згідно з цими завданнями створюються й масові формування цивільної оборони, найважливішими серед яких є рятувальний загін і загін ЦО об'єкта.

Виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, начальники, штаби та служби ЦО, громадські об'єднання трудящих під керівництвом партійних організацій роблять усе для того, щоб у нинішній складній і напруженій міжнародній обстановці Цивільна оборона Країни Рад постійно зміцнювалася і вдосконалювалася, цілком і повністю відповідала рівню сучасних вимог.

Д. Д. ПИХА (Київ)

60-річчя ВИЗВОЛЕННЯ ЗАБАЙКАЛЛЯ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ ВІД ІНТЕРВЕНТІВ І БІЛОГВАРДІЙЦІВ

Цього року радянський народ і все прогресивне людство світу відзначають 60-річчя утворення СРСР. «В цю славну річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм. Монолітною є соціально-політична та ідейна єдність нашого суспільства. Непорушною є згуртованість радянського народу навколо рідної Комуністичної партії, її Центрального Комітету на чолі з вірним продовжувачем великої ленінської справи товаришем Л. І. Брежнєвим»¹.

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 3.

Шістдесятиріччя СРСР збігається з іншою важливою подією в історії становлення нашої соціалістичної держави — 60-річчям визволення Забайкалля й Далекого Сходу від іноземних інтервентів і білогвардійців.

Героїчна боротьба трудящих цього регіону за встановлення влади Рад — це короткий, але славний літопис нашої країни, пов'язаний з утворенням та існуванням демократичної Далекосхідної республіки (ДСР), що відіграла роль «буфера» для відвернення війни між Радянською Росією й Японією. Остання утримувала в Забайкаллі та на Далекому Сході велику кількість збройних сил. Так, загалом там налічувалося понад 150 тис. японців, а також близько 36 тис. білогвардійців².

Уряд Японії неодноразово заявляв про те, що він воює не з Росією, а з Радянською владою. Тому необхідно було позбавити його можливості продовжувати інтервенцію.

В. І. Ленін, обгрунтовуючи у грудні 1920 р. причини створення Далекосхідної республіки, в доповіді на засіданні комуністичної фракції VIII Всеросійського з'їзду Рад говорив: «...Обставини змусили утворити буферну державу — у вигляді Далекосхідної республіки... Вести війну з Японією ми не можемо і повинні все зробити для того, щоб спробувати не тільки віддалити війну з Японією, але, коли можна, обійтися без неї, тому що нам вона із зрозумілих умов зараз не під силу»³.

Для практичного втілення у життя ідей В. І. Леніна про утворення ДСР, керівництва проведенням нею більшовицької лінії в зовнішній та внутрішній політиці було організовано Далекосхідне бюро ЦК РКП(б).

Комуністи Забайкалля розгорнули серед трудящих велику роз'яснювальну роботу про причини тимчасової відмови від відновлення в краї влади Рад і створення ДСР. На з'їзді трудящих Західного Забайкалля було організовано земський уряд, що проіснував з 2 березня по 6 квітня 1920 р., а при ньому — військове відомство, яке очолив колишній комісар 26 дивізії 5-ї Червоної Армії М. К. Гончаров⁴. Розпочалося планомірне будівництво Народно-революційної армії (НРА).

На той час партизани очистили від інтервентів і семенівців майже всі райони Прибайкалля. Відступаючи на схід, білогвардійці закріпилися у Верхньоудинську, зосередивши там близько 20 тис. військ, з яких 12 тис. становили іноземні інтервенти⁵.

Щоб визволити Верхньоудинськ, Головний революційний штаб партизанів Прибайкалля звернувся за допомогою до Іркутського ревкому. Для розгрому інтервентів, семенівців і капелівців за наказом останнього від 11 лютого 1920 р. командування Східно-Сибірської армії сформувало особливу Забайкальську групу військ, до складу якої ввійшли 7-а Прибайкальська, Інтернаціональна й 1-а Іркутська кавалерійська дивізії та Верхолєнський піхотний полк⁶.

26 лютого партизанські частини і Забайкальська група військ підійшли до міста, яке після шестиденних жорстоких боїв було визволено від ворога.

6 квітня 1920 р. на з'їзді трудящих Прибайкалля у Верхньоудинську були обрані народно-революційна влада Далекосхідної республіки та її тимчасовий уряд, який очолив комуніст О. М. Краснощоків. З'їзд прийняв Декларацію про утворення на території від Байкалу до Тихого океану ДСР, до якої мали ввійти Забайкальська, Амурська, Приморська й Камчатська області, а також Північний Сахалін⁷.

Фактично влада Далекосхідної республіки спочатку поширювалася тільки на Прибайкалля та Амурську область. У Читинській області засіли семенівці, а в Примор'ї господарювали японці. Щоб об'єднати всі області Далекого Сходу навколо уряду ДСР, необхідно було ліквідувати так звану «читинську пробку». Крім того, в Забайкаллі також продовжували залишатися японські війська, які підтримували білогвардійців.

² Центральний державний архів Радянської Армії (далі ЦДАРА), ф. 221, оп. 1, спр. 659, арк. 10.

³ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. — Повне зібр. творів, т. 42, с. 89.

⁴ ЦДАРА, ф. 25853, оп. 1, спр. 2, арк. 9, 13; ф. 221, оп. 1, спр. 9, арк. 66.

⁵ Кузнецов А. І. (Воронов). За Советы против белых и интервентов. Иркутск, 1940, с. 9.

⁶ ЦДАРА, ф. 207, оп. 1, спр. 15, арк. 10.

⁷ История гражданской войны в СССР. М., 1960. Т. 5, с. 331.

З перших днів існування НРА її командування вжило ряд заходів, спрямованих на її бойове і політичне зміцнення. Насамперед необхідно було збільшити чисельність армії, оскільки ворог лише у районі Чити за станом на 12 квітня 1920 р. мав понад 21 500 шабель, 106 гармат, 655 кулеметів. Його підтримували також 35 тис. білочехів⁸.

У зв'язку з цим народно-революційний уряд Забайкалля оголосив мобілізацію міського, козацького й сільського населення з 1880 р. по 1901 р. народження включно. В середині вересня 1920 р. у рядах НРА налічувалося вже 90 тис. чол., зокрема, в піхотних частинах — 14 300 чол., у кавалерійських — 8 800, в артилерійських — 2200, в інженерних — 2 тис. Решту армії становили тиллові та допоміжні війська⁹.

22 жовтня 1920 р. частини Народної-революційної армії спільно з партизанами визволили Читу. Туди зразу переїхав уряд з Верхньоудинська.

Ліквідація «читинської пробки» дала можливість об'єднати всі області краю в Далекосхідну республіку. Японські війська поступово евакуювалися із Забайкалля і Хабаровська, але вони ще продовжували залишатися у Південному Примор'ї й окупували низини Амуру та Північний Сахалін.

Період з листопада 1920 р. по кінець травня 1921 р. на Далекому Сході був періодом зміцнення влади ДСР і короткочасною мирною передишкою. Використовуючи це, бюро ЦК РКП(б) й уряд Далекосхідної республіки приділили особливу увагу дальшому будівництву НРА, перетворенню її в регулярну, дисципліновану армію.

14 травня 1920 р. Радянський уряд офіційно визнав ДСР та її уряд. Остаточне оформлення Далекосхідної республіки відбулося на об'єднавчій конференції всіх областей краю, що відкрилася у Читі 28 жовтня 1920 р. В основу своєї роботи вона поклала «Короткі тези до Далекосхідної республіки», прийняті ЦК РКП(б) 13 серпня 1920 р. Вони передбачали, що ДСР повинна будуватися як демократична республіка і має існувати до повного вигнання японців з материка. Разом з тим у тезах підкреслювалося, що «буржуазно»-демократичний характер «буфера» є чисто формальним¹⁰.

Японський імперіалізм, фактично визнавши тимчасовий уряд Далекосхідної республіки, сподівався за допомогою меншовиків, есерів та інших контрреволюційних елементів перетворити її в буржуазну державу. Проте надії його були марними.

Після об'єднання областей Далекого Сходу першочерговим завданням була підготовка до проведення виборів в Установчі збори, що відбулися 9—11 січня 1921 р. На них переміг блок комуністів з профспілками й революційним селянством.

23 квітня 1921 р. відбулася перша сесія Установчих зборів, які оголосили себе народними. 27 квітня було прийнято Конституцію ДСР і обрано постійний уряд, до складу якого увійшли В. С. Бондаренко, М. І. Бородин, І. І. Кларк, О. М. Краснощоків, М. М. Матвеев, І. В. Слинкін та Д. С. Шилов¹¹.

Згідно з Конституцією Далекосхідна республіка являла собою демократичну державу, верховна влада в якій належала народу і здійснювалася через Народні збори й обраний ними уряд. Останній видавав тимчасові закони, постанови, звернення, накази та декларації, керував внутрішньою і зовнішньою політикою республіки, її збройними силами. Він фактично виконував функції колективного президента. Вищим виконавчим органом була Рада Міністрів, яку призначав уряд.

Конституція законодавчо закріпила скасування приватної власності на землю, її надра, ліси і води, принципи рівноправності народів, відокремлення церкви від держави й школи від церкви, проголосила працю обов'язковою для всіх громадян республіки, гарантувала їм 8-годинний робочий день.

Проте мирне будівництво в ДСР незабаром було перерване. 26 травня 1921 р. у Владивостокі білогвардійці при підтримці японських інтервентів розгромили Приморське обласне управління і поставили при владі представників буржуазії на чолі з фабрикантами братами Меркуловими¹².

⁸ ЦДАРА, ф. 221, оп. 1, спр. 659, арк. 10.

⁹ Там же, спр. 372, арк. 28.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 144, оп. 1, спр. 5, арк. 1; спр. 78, арк. 13.

¹¹ Василевский В. И. К вопросу о классовом характере государства в Дальневосточной республике.— В кн.: Вопросы философии и научного коммунизма. Материалы XX научной конференции. Чита, 1969, с. 63.

¹² ЦДА РРФСР ДС, ф. Р-602, оп. 1, спр. 5, арк. 88.

5 червня 1921 р. японські імперіалісти організували виступ 12-тисячного білогвардійського загону барона Унгерна з Монголії. В першій половині серпня Народно-революційна армія розбила його, а залишки унгерівців втекли назад до Монголії. Щоб очистити від них територію своєї країни, уряд останньої звернувся за допомогою до Радянської Росії. Туди була введена 35-а кавалерійська дивізія 5-ї Червоної Армії, яка разом із загонами монгольської Народно-революційної армії розгромила війська Унгерна. 22 серпня 1921 р. його було взято в полон і за вироком суду 15 вересня того ж року розстріляно.

Наприкінці листопада у наступ перейшли багаточисленні банди меркуловців. У зв'язку з переформуванням Народно-революційної армії ДСР, значна частина якої знаходилася тоді в Забайкаллі, зразу не вдалося організувати відсіч білогвардійцям і вони 22 грудня зайняли Хабаровськ.

На допомогу Далекосхідній республіці прийшла Радянська Росія. Обговоривши становище, що склалося на Далекому Сході, ЦК РКП(б) вжив ряд заходів, спрямованих на зміцнення оборони ДСР та подання їй військової допомоги.

28 грудня 1921 р. частина НРА перейшла у наступ. Серйозного удару противнику було завдано біля станції Ін. Білі змушені були відступити до Волочаєвки. Командування армії підтягнуло туди нові свіжі сили й 12 лютого 1922 р. після запеклих боїв місто було визволено. Керував цією операцією головнокомандуючий Народно-революційною армією В. К. Блюхер. Перемогою під Волочаєвкою частини НРА вписали ще одну героїчну сторінку в історії боротьби з білогвардійцями та інтервентами за свободу й незалежність Радянської країни.

Незабаром серед білогвардійців почалися внутрішні розбіжності. Японські окупанти усунули від влади уряд братів Меркулових і розпустили їх «народні збори». Примор'я було оголошено земським приморським краєм, на чолі якого був поставлений запеклий монархіст генерал Детеріхс. При підтримці японців він почав готувати похід проти Далекосхідної республіки.

Важливим плацдармом для білогвардійців були міцні укріплення під Спаськом, куди вони почали стягувати свої війська. На той час білі мали близько 9 тис. штиків і шабель, 4 бронепоезди, 24 гармати і 74 кулемети¹³.

Народно-революційна армія на Спаському напрямі мала 8 тис. штиків, 3 тис. шабель, 30 гармат, 150 кулеметів, 3 бронепоезди й 3 літаки¹⁴. Бойові дії за взяття спаських укріплень Народно-революційна армія почала 7 жовтня 1922 р., а 9 жовтня після жорстоких боїв місто було взято.

Дізнавшись про цю перемогу, IV Далекосхідна партійна конференція надіслала привітання військам, в якому відзначала, що взяття Спаська «відкриває шлях на Владивосток і дає можливість швидко піднести там прапор робітничо-селянської влади»¹⁵.

Розгром білогвардійців під Спаськом та іншими населеними пунктами примусив японський уряд евакуювати свої війська з Владивостока. 25 жовтня Народно-революційна армія вступила в місто.

Від імені Радянської Росії В. І. Ленін надіслав привітання робітникам і селянам визволеного Примор'я. «Здобуття народно-революційною армією ДСР Владивостока,— писав він,— об'єднує з трудящими масами Росії російських громадян, що втерпіли тяжке ярмо японського імперіалізму. Вітаючи з цією новою перемогою всіх трудящих Росії і героїчну Червону Армію, прошу уряд ДСР передати всім робітникам і селянам визволених областей та міста Владивостока привіт Ради Народних Комісарів РСФРР»¹⁶.

Таким чином, Далекосхідна республіка як «буферна» держава відіграла важливу історичну роль. На порядок денний було поставлено питання про її возз'єднання з Російською Федерацією.

Комуністи Забайкалля та Далекого Сходу провели велику підготовчу роботу. На численних зборах і мітингах трудящі одноставно вносили пропозиції про ліквідацію ДСР та про її возз'єднання з Радянською Росією.

¹³ Героические годы борьбы и побед. М., 1968, с. 312.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Дальне-Восточный путь, 1922, 13 окт.

¹⁶ Ленин В. И. Полное собр. твор., т. 45, с. 225.

13 листопада 1922 р. у Читі відкрилося засідання Народних зборів. Наступного дня о 14 год. 30 хв. до приміщення, де воно відбувалося, підійшли колони демонстрантів, у руках яких були прапори та плакати із закликом «Вся влада Радам!».

Голова Народних зборів член Комуністичної партії О. М. Буйко вніс пропозицію про необхідність негайного обговорення ситуації, що склалася. Потім слово було надано голові уряду ДСР комуністу М. М. Матвееву, який оголосив заяву про передачу влади Народним зборам. Комуністична фракція останніх внесла проект постанови з питання про «буфер». У проекті пропонувалося розпустити Народні збори ДСР, припинити чинність її Конституції й законів, встановити владу Рад і об'єднати Далекосхідний край з Російською Соціалістичною республікою¹⁷.

Проект постанови було прийнято одностайно. 15 листопада 1922 р. ВЦВК РСФРР видав декрет, відповідно до якого вся територія ДСР ввійшла як складова частина до складу Російської Федерації¹⁸.

Таким чином, тривала боротьба трудящих Далекого Сходу й Забайкалля за встановлення влади Рад закінчилася повною перемогою, яка блискуче підтвердила ленінські слова про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»¹⁹.

¹⁷ Борьба за власть Советов в Приморье. Владивосток, 1955, с. 802.

¹⁸ Там же, с. 803.

¹⁹ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників. — Повне зібр. творів, т. 38, с. 304.

М. І. НАСТЮК (Львів), О. І. МІНАЄВ (Львів)

400-РІЧЧЯ ГРИГОРІАНСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ

400 років тому в ряді країн Європи (жовтень 1582 р. — в Італії, Іспанії, Португалії та Польщі, в грудні того ж року — у Франції) було запроваджено григоріанський календар.

календар, яким нині користуються багато держав світу, в тому числі й СРСР.

Юліанський календар* розходився з астрономічним роком на 11 хвилин 14 секунд. Через 128 років набігала ціла доба, а в 1582 р. розходження досягло 10 діб. В результаті час проходження Сонця через точку весняного рівнодення пересувався від березня до лютого. Це призводило до переміщення церковних свят: весняних — на літо, літніх — на осінь і т. д. Назріла проблема календарної реформи. Вона обговорювалася діячами католицької церкви на Базельському (1437 р.), Латеранському (1512—1517 рр.) й Трідентському (1545—1563 рр.) соборах. Однак здійснив її тільки папа Григорій XIII, видавши 24 лютого 1582 р. спеціальну буллу («Inter gravissimas»). Реформу було проведено на основі проекту італійського лікаря і математика Л. Ліліо (1520—1576 рр.). І по праву новий календар мав носити його ім'я, а не папи Григорія XIII. В науці та в побуті усталилася й інша його назва — «новий стиль» (н. ст.), відповідно, юліанського — «старий стиль» (ст. ст.).

Згідно з реформою 1582 р. за 4-м жовтня юліанського календаря в новому, григоріанському календарі мало йти 15-те жовтня. Щоб надалі не було відставання, ухвалили через кожні 400 років відкидати три високосні роки (за григоріанським календарем, високосними вважалися тільки ті роки, останні дві цифри яких були нулями, а перші дві ділилися на 4).

* У 46 р. до н. е. було запроваджено сонячний 12-місячний календар, названий юліанським за іменем ініціатора реформи Юлія Цезаря (100—44 рр. до н. е.). У підготовці реформи календаря було використано знання єгипетських астрономів. Зокрема, особисту участь у ній брав Созіген з Александрії. Сам Цезар побував у Єгипті, докладно вивчив місцевий календар і навіть написав кілька трактатів з астрономії, які до нас не дійшли.

У 324 р. римський імператор Константин (близько 285—337 рр.) проголосив християнство державною релігією. На Нікейському церковному соборі (325 р.) було зафіксовано дату його найголовнішого свята — пасхи («воскресіння» міфічного засновника християнства Ісуса Христа), оскільки в окремих країнах її відзначали в різні дні. Відтоді цю дату почали святкувати в перший тиждень після весняного повного місяця, тобто між 22 березня та 25 квітня. Однак за григоріанським календарем траплялися роки, коли християнська пасха збігалася з єврейською. А за церковними канонами цього допустити не можна було. І вже через рік після прийняття григоріанського календаря, у 1583 р., на Константинопольському соборі православна церква визнала неточність юліанського календаря, але категорично відмовилася й від григоріанського.

Акту запровадження нового календаря в багатьох країнах передувало тривалий і складний період боротьби між різними релігіями. Якою ж була політична ситуація на Україні на час запровадження григоріанського календаря? Після Люблінської унії 1569 р., згідно з якою Велике князівство Литовське й Польське королівство об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту — на Правобережній і Лівобережній Україні посилювалася експансія польських світських і духовних феодалів, до яких приєдналися й українські магнати. З допомогою Ватикану польські власті насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію. Вони хотіли духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським.

На той же період припадає посилення католицької реакції в самій Польщі. Зокрема, в 1565 р. кардинал Гозій, радник короля Сигізмунда II Августа, переконував останнього в доцільності перебування в країні єзуїтів — активних прихильників провадження колонізаторської політики на Україні та в Білорусії, яких Ватикан використовував для поширення свого політичного й ідеологічного впливу в Східній Європі. Саме в рік запровадження григоріанського календаря відкриваються єзуїтські колегії в Ризі й Любліні, основним завданням яких було активне поширення католицизму на українських та білоруських землях. Того ж 1582 р. римський папа видав буллу про відкриття семінарії для українців та білорусів у Вільно¹.

Будь-які зміни в системах літочислення панівні класи впродовж багатьох віків намагалися використати в своїх цілях. Так було і з запровадженням григоріанського календаря. Прийняття його українським православним населенням у період середньовіччя означало б підтримку політики покатоличення. Це розглядалося б як зрада інтересів народу. Людність України «воліла краще розійтися із Сонцем, ніж зійтися з папою римським», тобто краще розійтися з астрономічним календарем, ніж прийняти католицьку віру. За теологічними гаслами захисту християнських догм католицька церква приховувала свою експансіоністську політику. Новий календар став одним із засобів запровадження римсько-католицької обрядовості й ідеологічної експансії Ватикану.

На Україні в той період існувало дві церкви: православна і католицька. Їх соціальна суть була однаковою. Польські феодали переслідували на Україні насамперед свої економічні й політичні інтереси, а не релігійні. Український народ відстоював, по суті, не чистоту православної релігії, не юліанський календар, а своє право на політичний і культурний розвиток.

На захист старого календаря виступив цілий ряд прогресивних українських (Х. Філарет, Г. Смотрицький) та польських (Ян Лятос) діячів. У місті Острозі 1587 р. Г. Смотрицький, зокрема, видав книгу «Календарь римский новъ», в якій критикував календарну реформу папи Григорія XIII і політику, яку проводили правлячі кола Речі Посполитої. Він вважав, що запровадження нового календаря підірве зв'язки між українським, білоруським та російським народами і що його введення означає нехтування давніх традицій православного населення². Г. Смотрицький був поборником феодалізму, і в цьому творі яскраво проявилася його класова позиція. Він писав, що люди звикли відзначати свята і платити панам податки в одні дні, тепер же «за теми бедами не только панского нового свята не памятают, але и своего старого забывают»²⁻³.

¹ М а р а ш Я. Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. Минск, 1971, с. 66, 73.

²⁻³ Архив Юго-Западной России. К., 1887. Т. VII, ч. I, с. 252, 254.

Після прийняття Польщею григоріанського календаря православні й католики відзначали як перехідні, так і постійні релігійні свята в різні дні. Г. Смотрицький зазначав, що польські власті хочуть всіх людей перетворити на католиків і назви місяців «пооменяли, подобно у римскую веру и покрестили, хотячи и тых под послужен-ство папы своего привести»⁴.

Важливим твором полемічного характеру кінця XVII ст., в якому приділялася значна увага історії календаря є «Книжиця» священика з м. Острога В. Суражського⁵. Цю працю випущено 1588 р. в місцевій друкарні. Автор докладно спинився на астрономічній основі запровадження нового календаря і закликав православне населення дотримуватися старого стилю, даючи тим самим відсіч наступу католицизму.

Широко відомим був на той час і твір Х. Філарета «Апокрісис» (1597—1599 pp.), у якому порушувалися аналогічні питання.

Григоріанський календар прийняло тільки католицьке населення, про що свідчили сучасники, зокрема ігумен Києво-Михайлівського монастиря Ф. Софонович. В одному із списків літопису, закінченому ним у 1673 р., говориться: «Року 1582 за Григория, папи Римского Тринадцатого календар уставили, десять дней помкнули и свята порознили...»⁶.

Якщо б хоч частина українського та білоруського православного населення підтримала цю реформу, то цей факт безперечно був би зафіксований. літописцем. Невідомий автор «Густинського літопису», написаного, як вважають деякі дослідники, в другій половині XVI ст., досить детально спиняється на церковних і наукових причинах реформи юліанського календаря. В кінці розділу «О пременеи нового календаря» говориться: «По совершении же новыя сея Пасхалии, абие отлучишася от свят Греческих десятии денми, в лето 7090 (1582) и начаша великия насилія творита Руси, хотяще дабы з ними их свята Русь святили: но потом, на жаданя Руси, Стефан король, в року 7092 (1584) и в лето 7093 (1585) февраля 15 и проч., привиліями своими возбрани ляхом, да не творять пакости и насилія Руси о свята, а Руси даде волю ведлуг старого календару свои свята святити»⁷.

Як бачимо, автор чітко зафіксував, що православному українському населенню вдалося відстояти свій старий календар («ведлуг старого календару свои свята святити»). А це означало, що воно і далі вело відлік часу за юліанським календарем.

Населення України в своїй основній масі григоріанський календар не прийняло, як і самої унії. Ним користувалися тільки панівні класи Польщі та частина української феодалної верхівки, зокрема, в діловодстві установ деяких міст України, що були під польсько-шляхетською владою. Так, в урядових установах (гродських, земських і підкоморських судах та магістратах) Перемишля, Львова, Белза датування документів за новим календарем почали впроваджувати з жовтня — грудня 1582 р.⁸, у ряді інших міст — з наступного 1583 р. Це й дало привід авторові «Кройники литовской и жмойтской», а також Баркулабівського літопису віднести запровадження григоріанського календаря у Великому князівстві Литовському до 1583 р.⁹. Причому, автор останнього літопису вказує на наслідки цього нововведення: «На тот же час было великое замешание промежи панами и промеж людьми духовными, также и людьми простыми было плачу великого, нареканя силнаго, похвалки, посварки, забуйство, грабежи, заклинания, видячи яко новые свята установляли, празники отменяли»¹⁰. Він свідчить, що календарна реформа зачепила інтереси всіх станів тогочасного суспільства. В ряді установ, які не залежали повністю від адміністративних властей, документи датувалися за старим стилем.

В актових книгах гродських, земських і підкоморських судів дати за новим стилем супроводжувалися, як правило, примітками «ведле нового рымского кален-

⁴ Там же, с. 264.

⁵ Русская историческая библиотека. Пг., 1882. Т. VII, кн. 2, с. 601—938.

⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Маслово, 107 М/36.

⁷ Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). СПб., 1843. Т. II, с. 369.

⁸ Bostel F. Zur gregorianischen Kalenderreform in Polen.— Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 1885, t. VI, S. 626—632.

⁹ ПСРЛ. М., 1975. Т. 35, с. 126, 177.

¹⁰ Там же, с. 177.

дару рочного», «водле календару ново правленного», «новим Calendarium» і т. д. Якщо ж нею фіксувався кінець року, то траплялося формулювання такого типу: «что дей року 1583... календарю римского нового и водлуг старых русских року 1582 месяца декабря»¹¹. Інколи дати подавалися паралельно за старим і новим стилем або взагалі без вказівки на календар.

Джерела наративного характеру, літописи яскраво свідчать про гостру ідейну боротьбу з приводу запровадження григоріанського календаря між представниками українського православного населення, з одного боку, й польсько-католицького та уніатського,— з другого. Правляча верхівка використовувала цей акт як знаряддя покатоличення і колонізації, дальшого наступу на соціальні й національні права трудящих України, розриву віковичних зв'язків між трьома народами-братями (російським, білоруським та українським), посилення свого впливу на Сході. Це викликало справедливе обурення з боку пригноблених, виступи на захист старого календаря, що було складовою частиною боротьби за соціальне й національне визволення. Літочислення, як уже зазначалося, історично пов'язане з релігією. Боротьба на Україні за старий (юліанський) календар також мала релігійне забарвлення. Адже на той час, за словами Ф. Енгельса, «...всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. Почуття мас жилося виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»¹².

Питання про календар було складовим елементом суспільно-політичної боротьби проти експансії шляхетської Польщі та католицького Риму й під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Однак після возз'єднання України з Росією воно втратило свою гостроту, оскільки на возз'єднаних землях діяв юліанський календар.

Тільки після здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції Рада Народних Комісарів 16 (29) листопада 1917 р. прийняла рішення про підготовку календарної реформи в Радянській країні. Її проект розроблявся майже два місяці. 24 січня (6 лютого) 1918 р. В. І. Ленін підписав Декрет про запровадження в Російській Республіці західноєвропейського календаря¹³. Його дія поширилася й на ту частину України, де вже було встановлено владу Рад. Новий календар був введений не експлуататорськими класами, а представниками народної влади. Тому реформу з великим задоволенням зустріли трудящі всієї країни. Тільки представники православної церкви поставилися до неї вороже. Вони й донині користуються юліанським календарем.

Хронологічний аналіз історичних джерел XVI—XVIII ст., у тому числі літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, свідчить, що їх автори при датуванні подій використовували юліанський календар. Наявність кількох випадків датування за григоріанським календарем є не чим іншим, як результатом використання джерел польського походження без урахування різниці в днях.

При датуванні подій не тільки історики-літописці XVII—XVIII ст. і дослідники XIX—XX ст. часто не враховували розходжень між календарями. На жаль, такі помилки трапляються і в радянській історичній науці, особливо при публікації документів. Так, у збірнику «Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.»¹⁴ у четвертому коментарі не зазначається, за яким календарем вказано дату смерті польського магната І. Вишневецького. Дату укладення Білоцерківського договору упорядники дали тільки за григоріанським, а битви під Кумейками— за двома (григоріанським і в дужках— за юліанським) календарями, битви ж під Корсунем, навпаки,— спочатку за старим, а потім— за новим стилем. Ряд неточностей у датуванні виявлено і в збірнику документів «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI—перша половина XVII ст.)» (К., 1975) та інших працях.

¹¹ Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін.— Історичні джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1, с. 60.

¹² Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 299—300.

¹³ Декреты Советской власти. М., 1957. Т. 1, с. 404—405.

¹⁴ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965, с. 780.

При датуванні історичних подій слід дотримуватися єдиного правила. Документи, складені до 1 лютого 1918 р., датуються за старим (юліанським), а з 1 лютого 1918 р.— за новим (григоріанським) стилем¹⁵. Документи з історії України й Білорусії періоду з 4 жовтня 1582 р. до 1 лютого 1918 р. доцільніше переводити на діючий тоді старий стиль або давати подвійну дату: на першому місці — оригіналу, а в дужках — за іншим стилем. Дати ж подій слід подавати за основним діючим на той час календарем, у даному випадку — за юліанським, за винятком таких важливих подій, як возз'єднання України з Росією, дні народження й смерті видатних державних, політичних і культурних діячів, коли подаються два стилі.

Недооцінка знань з хронології призводить до зниження наукової цінності праць. Свідченням цього може бути хронологічний покажчик до другого тому багатотомної «Історії Української РСР». Так, на стор. 556 зазначається, що події в ньому «датовуються за старим стилем (юліанським календарем), за винятком кількох, зв'язаних з історією Речі Посполитої, Угорщини й Швеції, де існував новий стиль (григоріанський календар)». Але ж том присвячено Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. та періоду другої половини XVII—XVIII ст., коли переважна кількість подій пов'язана саме з відносинами з шляхетською Польщею. Звідки ж читачу відомо, за яким календарем датовано ту чи іншу подію? Що ж до Швеції, то у ній григоріанський календар почав діяти тільки з 1753 р., а події, які описуються в тому, стосуються тільки початку XVIII ст., зокрема, знаменита битва під Полтавою, що, як відомо, відбулася в 1709 р. До речі, хронологічний покажчик помилково названо тут «хронологією». Перелік датованих подій є хронологічним покажчиком, а не хронологією. Так його називав у свій час і В. І. Ленін¹⁶. Все це свідчить про те, що хронології як допоміжній історичній дисципліні в нашій республіці ще приділяється недостатньо уваги.

Перед дослідниками української хронології стоять важливі завдання — вивчення літочислення давніх часів, хронології літописання та інших писемних пам'яток, народного календаря, уточнення часу виникнення історичних джерел, датування подій та явищ. Важливим завданням українських радянських істориків є створення підручника з хронології для вузів Української РСР, а також спеціальних посібників для шкіл. Назріло питання і про написання «Історії Української РСР у датах», куди б увійшов перелік найважливіших історичних подій з відповідною їх оцінкою та посиленнями на ті першоджерела, звідки вона почерпнута. Бажано значно більше уваги приділити і науково-популярній літературі з історії літочислення, в тому числі й історії введення на Україні григоріанського календаря.

С. З. ЗАРЕМБА (Київ)

¹⁵ Правила видання історичних документів в СРСР. К., 1972, с. 66.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Тов. М. М. Покровському.— Повне збір. творів, т. 52, с. 24.

В. Р. Григорян.

ИСТОРИЯ АРМЯНСКИХ КОЛОНИЙ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ (АРМЯНЕ В ПОДОЛЛИИ)

Ереван: Изд-во АН Армянской ССР.
1980.—291 с.

В епоху раннього феодалізму частина населення Вірменії на запрошення давньоруських князів переселилася на землі Південно-Західної Русі. Зокрема, значні групи вірмен, змушених у зв'язку з історичними обставинами залишити свою батьківщину, поселилися на Поділлі. Враховуючи їх роль в економічному розвитку краю і його обороні від іноземних загарбників, давньоруські й литовські князі та польські королі надавали вірменам різні привілеї. Так, протягом багатьох віків вони користувалися правами внутрішнього самоуправління, мали свої адміністративні органи, суд, заснували ремісничі цехи й братства, школи й лікарні, створили бібліотеки й друкарню.

І хоч дореволюційні й радянські дослідники в цілому багато зробили у вивченні життя й побуту вірменських переселенців, історія їх колоній на Поділлі була донедавна ще малодослідженою. Так, поза увагою лишилися соціально-економічні відносини й класова боротьба, структура й форми самоуправління, розвиток рукописної культури. Цю прогалину значною мірою заповнив автор рецензованої монографії.

У книзі приділено значну увагу історіографії проблеми, аналізу нововиявлених документальних джерел. На думку автора, особливу цінність, становлять праці хронікального характеру й документи адміністративних органів. В. Р. Григорян зібрав великий фактичний матеріал у бібліотеках, архівах і музеях ряду міст Радянського Союзу, Польської Народної Республіки та Народної Республіки Болгарії. Це дало йому змогу ґрунтовно викласти історію кожного вірменського населеного пункту протягом усього періоду його існування. Важливо при цьому, що подається вона в тісному взаємозв'язку з життям українського й польського населення.

На думку В. Р. Григоряна, питання про точний час появи вірмен на Поділлі ще остаточно не з'ясовано. Однак документальні дані свідчать про те, що вже в XIV ст. у Кам'янці-Подільському, наприклад, проживала значна їх кількість. Наприкінці XV ст. вони з'явилися в Язлівцях. У XVI—XVII ст. вірменські колонії існували в Золочеві, Кубачівцях, Дубровиці, Студенці, Барі, Умані, Жванці, Бучачі, Підгайцях і Бережанах. у XVIII ст.— в Сатанові, Могилеві-Подільському, Рашкові та Балті. Органи самоуправління мало вірменське населення Кам'янця-Подільського, Язлівців, Золочева, Студенці, Підгайців,

Могилева-Подільського й Рашкова. Автор підкреслює, що до складу вірменського магістрату, як, до речі, і українського та польського, могли бути обрані лише представники заможної верхівки.

Особливу увагу в книзі приділено історії вірменської колонії в Кам'янці-Подільському. Історико-архітектурні пам'ятки Старого міста свідчать про наявність там цілого вірменського кварталу, в якому наприкінці XVI ст. налічувалося близько 400 дворів. Вірмени з Кам'янця брали активну участь у зміцненні обороноздатності міста. На його кошти було збудовано важливу ділянку укріплення, що й нині називається «вірменським бастионом». Разом з українцями і поляками вірмени героїчно захищали місто від турецько-татарських загарбників у 1672 р. Коли турецькі феодалі захопили Поділля (1672—1699 рр.), переважна більшість вірмен залишила місто. Зменшення чисельності, посилення процесу окатоличення, спустошливі епідемії холери 1738 і 1771 рр. прискорили процес їх асиміляції, яка завершилася в другій половині XIX ст.

В. Р. Григорян докладно вивчив структуру ремісничих цехів вірменських колоній. Він відзначив велику роль вірмен—ремісників і торговців в економічному розвитку краю. Особливо славилися на Україні й у Польщі виробники ювелірів Кам'янця-Подільського, а також майстрів, що виготовляли зброю та кіньську зброю. Серед ремісників Могилева-Подільського виділялися чинбарі. Глибокий аналіз діяльності ремісничих цехів дав автору підставу зробити висновок про те, що вони зберегли багато елементів структури ремісничих братств, які існували у Вірменії. В монографії висвітлено діяльність вірменських братств у подільських містах, показано взаємовплив між вірменськими й українськими братствами в Кам'янці-Подільському.

У розвитку торговельних відносин України й Польщі із східними країнами неабияку роль відігравали вірменські купці, які були добре знайомі з умовами життя їх народів. Досить часто польська королівська адміністрація направляла вірмен з важливими дипломатичними дорученнями до Туреччини, Криму, Молдавії і інших держав. Наприклад, вони перебували в складі польських дипломатичних місій 1612 р. і 1614 р. до Стамбула та 1615 р.— до Молдавії.

Автор рецензованої книги вперше в радянській історіографії зробив спробу простежити соціальні відносини й класові суперечності у вірменських колоніях Поділля. На основі вивчення документальних даних він з'ясував, що суспільне становище членів общин було безпосередньо пов'язане з їх майновим станом. Керівництво органами самоуправління у вірменських колоніях здійснювали представники заможної верхівки. Трудящі ж вірмени жили в таких же

тяжких умовах, як і українське та польське населення подільських міст. Починаючи з кінця XVI ст., підмайстри, учні й прикажчики, які зазнавали утисків з боку майстрів, почали створювати спеціальні організації для захисту своїх інтересів. Своє незадоволення трудящі вірмени висловлювали по-різному, зокрема, відмовлялися сплачувати податки. Це мало місце, наприклад, у 1742 й 1747 рр. у Кам'янці-Подільському.

З великим інтересом читаються сторінки праці, присвячені спільній боротьбі українських і вірменських міщан проти наступу польсько-шляхетської адміністрації на їх права. Так, у Кам'янці-Подільському вони відмовилися прийняти запроваджене в 1374 р. магдебурзьке право і продовжували користуватися власними формами самоуправління. Під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. трудящі вірмени з багатьох міст краю вступали до селянсько-козацького війська. Сейм у 1662 р. навіть прийняв спеціальну постанову не залучати до складу польсько-шляхетського гарнізону Кам'янця-Подільського воїнів-вірмен, які не викликали довіри в правлячій верхівці міста.

Вірмени, які проживали на Поділлі, постійно підтримували зв'язки з росіянами. В особі Російської держави, підкреслює автор, вони вбачали силу, здатну врятувати їх нову батьківщину — Поділля від турецько-татарських спустошливих нападів і протягнути руку допомоги Вірменії, що стогнала під ярмом іноземних загарбників. У 20-х роках XVIII ст. подільські вірмени радісно прийняли групу учасників вірменського визвольного руху, які потім вирушили через територію Росії до Вірменії для участі в боротьбі за визволення своєї батьківщини.

Розглядаючи питання культурного життя в колоніях, автор підкреслює, що вірмени зуміли не лише зберегти, а й розвинути свою національну культуру. На Поділлі працювало багато вірмен-художників. Тут були створені визначні пам'ятки матеріальної культури, високого рівня досягло мистецтво оформлення книжок. Кам'янець-Подільський став, зокрема, центром видання рукописних книг вірмен. Особливу цінність має «Кам'янецький літопис» (1430—1652 рр.), авторами якого були місцевий протоієрей Ованнес, його син тер Григор та онуки —

священники Оксент і Акоп. Інший кам'янецький вірменин, історик Іоаннес написав «Історію Хотинської війни», у якій виклав хід битви від її початку до поразки турецьких військ. У Кам'янці-Подільському працював також визначний вірменський вчений, автор словників, філософ і хроніст С. Рошка. Створені подільськими вірменами історичні праці, підкреслює В. Р. Григорян, є важливим джерелом для вивчення соціально-економічної й політичної історії не тільки вірменських колоній, а також України, Польщі, Молдавії і Румунії.

Книга завершується списком використаної літератури, поданим російською, вірменською, українською, польською та іншими мовами. Вміщено також іменний і географічний покажчики. Все це робить монографію В. Р. Григоряна важливим довідковим джерелом для тих, хто цікавиться історією вірменських колоній України і Польщі.

Даючи високу оцінку рецензованій книзі, спинимося й на деяких її недоліках. Так, дещо загальний характер має розділ про соціальні відносини й класові суперечності у вірменських колоніях. Очевидно, доцільно було б виділити в окремі розділи питання про торгівлю та побут вірмен. Порівняно мало уваги приділено характеристиці вірменських історико-архітектурних пам'яток, зокрема у Кам'янці-Подільському. Наприклад, архітектура Миколаївської вірменської церкви має деякі елементи, які дають підставу вважати її збудованою не в XIV ст., а раніше. До речі, вона входить до архітектурного ансамблю Старого міста, що свідчить про існування вірменської архітектури давньоруського часу. Цей факт, а також деякі археологічні й історико-топографічні дані наводять на думку про наявність вірменського населення у давньоруському Кам'янці домонгольського періоду.

Безсумнівно, книга В. Р. Григоряна приверне увагу істориків, краєзнавців, зацікавить лекторів і пропагандистів, які звертаються у своїй роботі до матеріалів з історії взаємозв'язків між російським, українським, вірменським та іншими народами СРСР.

І. С. ВІНОКУР (Кам'янець-Подільський),
В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

УКРЕПЛЕНИЕ БРАТСКОЙ ДРУЖБЫ И СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОДРУЖЕСТВА

Авторы И. М. Кулинич, И. Н. Мельникова,
П. С. Сохань, И. С. Хмель.
Киев: Наукова думка.— 1981, 302 с.

Проблеми становлення і розвитку країн соціалістичної співдружності є одними з провідних у радянській історіографії. І це закономірно. Адже у документах XXVI з'їз-

ду партії підкреслювалося, що працівникам суспільних наук слід й надалі зосереджувати свої зусилля на дослідженні «закономірностей розвитку світової соціалістичної системи, проблем соціалістичної економічної інтеграції і зовнішніх економічних зв'язків»¹.

Саме цим актуальним питанням присвячена рецензована колективна монографія, підготовлена науковцями Інституту історії

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 172.

АН УРСР. У ній на основі документів КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, а також широкого кола джерел висвітлюються основні закономірності розвитку світової соціалістичної системи, зокрема економіки, внутрішньої та зовнішньої політики, культури, показало процес перетворення цього міжнародного союзу нового типу на вирішальний фактор розвитку людства.

Автори книги підкреслюють, що утворення світової соціалістичної системи стало найвидатнішою подією всесвітньої історії після Великого Жовтня і основним підсумком поступального розвитку суспільства в сучасну епоху. Перемога сил демократії і соціалізму в другій світовій війні привела до істотного ослаблення позицій імперіалізму, створення сприятливих умов для розгортання революційно-визвольної боротьби народів багатьох країн. Як відомо, протягом другої половини 40-х років соціалістичні революції перемогли в 11 країнах Європи та Азії, а в 60-х роках — і в першій державі Західної півкулі — на Кубі, в результаті чого сформувалася світова соціалістична система. У 1976 р. вона поповнилася ще однією країною — Лаосом. Вихід соціалізму далеко за межі однієї держави є яскравим підтвердженням геніального передбачення В. І. Леніна про розгортання соціалістичної революції у світовому масштабі.

У монографії акцентується увага на тому, що становлення й розвиток світового соціалізму — це складний і багатогранний процес, якому притаманні певні закономірності. На основі їх глибокого вивчення та узагальнення марксистсько-ленінські партії виробляють науково обґрунтовану політику, спрямовану на всебічний розвиток і зміцнення єдності світової соціалістичної системи.

Життя підтвердило ленінський висновок про те, що новий суспільний лад породжує якісно новий тип відносин між суверенними, рівноправними державами, згуртованими спільністю інтересів і цілей, скріпленими узами товариської солідарності й взаємодопомоги, всебічного співробітництва. Вони базуються на принципах рівноправності, братерської дружби та взаємодопомоги. На підтвердження цієї тези автори праці наводять у її першому розділі — «Соціалістична співдружність — міжнародний союз нового типу» численні приклади.

У партійних документах неодноразово наголошувалося, що співробітництво соціалістичних країн — могутній прискорювач розвитку кожної з них, гарантія їх впевненого руху вперед. У книзі детально розглянуто братерські відносини й співробітництво між марксистсько-ленінськими партіями держав соціалістичної співдружності.

На основі глибокого аналізу великої кількості документів і матеріалів автори розкривають суть такого принципу взаємовідносин між країнами соціалістичної співдружності, як соціалістичний інтернаціоналізм, що включає в себе рівноправність великих і малих держав, поважання національного суверенітету і територіальної цілісності, колективну відповідальність за долю соціалізму і спільний захист його

завоювань від зазіхань з боку внутрішніх і зовнішніх ворогів, братерську взаємодопомогу, підтримку і співробітництво в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного розвитку. Все це має величезне значення для дальшого піднесення боротьби всіх прогресивних сил планети за соціальний прогрес, краще майбутнє людства.

У монографії цілком слушно вказується, що для відносин між країнами соціалістичної співдружності характерна взаємодія двох об'єктивних тенденцій: розвитку національної економіки, державності і культури, зміцнення незалежності й суверенітету кожної країни, а також водночас дедалі тіснішого зближення народів, розширення, поглиблення та вдосконалення нових форм зв'язків між ними.

У другому розділі монографії висвітлено роль економічного співробітництва в зміцненні співдружності соціалістичних країн. У ньому, зокрема, показано, що соціалістична економічна інтеграція є матеріальною основою дальшого зближення країн соціалізму. Як відомо, економіка кожної з них розвивається самостійно, відповідно до національних потреб. Усі держави соціалістичної співдружності — як великі, так і малі — вже нагромадили певний досвід будівництва нового ладу. Однак, як правильно підкреслюють автори праці, кожна з них заінтересована якнайповніше і творчо використати все позитивне з досвіду інших, щоб уникнути повторення деяких помилок і недоліків. Водночас у монографії показано, що на шляху формування нового типу економічних відносин доводиться долати ряд труднощів, викликаних об'єктивними і суб'єктивними факторами.

У 1971 р. спільними зусиллями була розроблена Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції країн РЕВ. Питання дальшого розвитку і поглиблення братерського співробітництва між цими державами в галузі економіки, науки й техніки обговорювалися на кількох сесіях Ради РЕВ. Автори детально розглядають довгострокові, розраховані до 1990 р. цілові програми співробітництва в галузі енергії, палива і сировини, сільського господарства і харчової промисловості, машинобудування. Ці програми стали принципово новою формою спільної планової діяльності країн — членів РЕВ.

Багато місця в монографії відведено питанням розвитку науково-технічної інтеграції. Автори детально розглядають процес укладання договорів про науково-технічне співробітництво, насамперед двосторонніх. Після координації народногосподарських планів країни РЕВ почали підписувати багатосторонні договори. Зокрема, наприкінці 1960 р. 330 науково-дослідних інститутів і організацій СРСР встановили тісні контакти з 405 спорідненими організаціями країн — членів РЕВ. Було створено двосторонні міжурядові комісії по економічному і науково-технічному співробітництву.

Науково-технічне співробітництво передбачає взаємний обмін результатами досліджень, документацією, звітами про завершення робіт. Так, в 1970 р. СРСР передав іншим країнам РЕВ 27 182 комплекти нау-

ково-технічної документації, завдяки чому за короткий строк вони налагодили виробництво важливих видів продукції і створили значний економічний та науково-технічний потенціал.

У монографії широко висвітлено перехід на початку 70-х років до якісно нового етапу співробітництва в усіх сферах, у тому числі в галузі науки і техніки.

Розвиваючи й поглиблюючи на багаторосійській і двосторонній основі науково-технічне співробітництво, країни соціалістичної співдружності ведуть спільні пошуки шляхів прискорення науково-технічного прогресу на основі максимального використання переваг соціалістичної системи. У матеріалах XXVI з'їзду КПРС, зокрема, зазначалося: «Останні роки були не найбільш благополучними для народного господарства ряду соціалістичних держав. І все-таки факт, що темпи економічного зростання членів РЕВ за десятиріччя були вдвоє вищими, ніж у розвинутих країнах капіталу. Члени РЕВ лишалися групою країн світу, яка розвивається найбільш динамічно. КПРС та інші братні партії беруть курс на те, щоб перетворити наступні дві п'ятиріччя в період інтенсивної виробничої і науково-технічної кооперації країн соціалізму»².

У монографії ґрунтовно висвітлюються питання культурного співробітництва, розкрито його роль у зближенні народів соціалістичної співдружності, взаємодію національних та міжнародних рис у духовній культурі країн соціалізму. Автори приділяють велику увагу різним формам співробітництва держав соціалістичної спів-

дружності у галузі культури, зокрема показують особливості культурної революції в СРСР та інших країнах, і роблять правильний висновок про те, що воно сприяє формуванню елементів майбутньої світової комуністичної культури і прискоренню темпів культурного будівництва в окремих країнах, збагачує інтернаціоналістський і гуманістичний зміст кожної національної культури і розширює сферу участі мас у її створенні.

У заключному розділі монографії — «Соціалістична співдружність і сучасний світ» наголошується, що провідним фактором зміцнення економічної могутності соціалізму є самовіддана праця трудящих, успішне виконання і перевиконання ними планових завдань. Автори розвічують різні ревізіоністські концепції про форми і методи будівництва нового ладу, намагаючись ідейних ворогів спекулювати на своєрідності й специфіці економічного розвитку, політичних, правових та ідеологічних установ та іншої соціалістичної країни, форм і методів роботи комуністичних і робітничих партій. Даючи гідну відсіч цим наклепам, дослідники аргументовано розкривають закономірності розвитку соціалістичної співдружності, її благотворний вплив на світовий революційний процес.

Рецензована колективна монографія відзначається високим науковим та ідейно-теоретичним рівнем. Її з інтересом читають не лише спеціалісти, а й широкі кола радянських читачів, що цікавляться історією країн світової соціалістичної співдружності.

О. В. ХЛАНТА (Ужгород),
В. І. ХУДАНИЧ (Ужгород)

² Там же, с. 8.

А. Н. Перминова.
**БОЕВОЙ АВАНГАРД ТРУДЯЩИХСЯ
ФРАНЦИИ.**

М.: Мысль, 1980.—230 с.

Питання історії і сучасної діяльності Французької комуністичної партії (ФКП) привертають увагу дослідників багатьох країн, у тому числі СРСР. Будуючи свою діяльність на принципах пролетарського інтернаціоналізму, ФКП є активним учасником міжнародного комуністичного руху, має міцні багаторічні зв'язки з КПРС, про що говорилося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії. Послідовна боротьба французьких комуністів проти влади капіталу, на захист життєвих інтересів трудящих, за соціалістичну перспективу для Франції дає багатий матеріал для аналізу ролі революційної партії пролетаріату в суспільно-політичному житті капіталістичних країн, перевірки правильності її теоретичних положень і політичної лінії. XXIV з'їзд ФКП (лютий, 1982 р.) підтвердив класовий підхід комуністів Франції до вирішення актуальних проблем сучасності,

їх рішучість і далі йти шляхом корінних соціальних перетворень.

У зв'язку з цим особливий інтерес викликає монографія А. І. Перминові, у якій проблеми, пов'язані з характером партії, її внутрішньою організацією, згуртованістю і бойовістю, розглядаються у тісному зв'язку з виконанням нею місії революційного авангарду, що веде робітничий клас усіх трудящих країн на боротьбу за докорінну перебудову суспільства. Зазначимо, що оскільки питання внутрішньої роботи французьких комуністів ще не знайшли широкого висвітлення не лише у радянській, а й у зарубіжній марксистській історіографії, то рецензована книга є одним з перших монографічних досліджень, в якій комплексно розкривається організаційно-партійна діяльність компартії однієї з великих імперіалістичних держав. У ній чітко простежується діалектичний взаємозв'язок між питаннями внутрішнього життя і самим змістом боротьби партії комуністів за революційну перебудову суспільства.

Залучаючи широке коло джерел, причому більшість з них — французькою мовою, вводячи до наукового обігу значну кількість документів з'їздів і пленумів

ФКП, цифровий і фактичний матеріал, автор досліджує цілий ряд важливих проблем історії партії комуністів Франції, значну увагу приділяє викриттю буржуазних і реформістських вигадок про ФКП.

У першому розділі праці А. І. Пермінова показує організаційний розвиток ФКП як масової партії робітничого класу, всіх трудящих. Переконаливо висвітлюючи авангардну роль компартії в антимонopolістичній боротьбі, роль секцій і федерацій в активізації діяльності комуністів, вона підкреслює велике значення для бойовитості партії її чіткої структури і масовості. У книзі зазначається, що в 70-х роках розширилася соціальна база партії, що в її ряди входять не тільки робітники, службовці і селяни, а й інженерно-технічні і адміністративні робітники, студенти і ліцеїсти. Однак, на відміну від інших лівих партій країни, Французьку комуністичну партію з повною підставою називають «партією робітничого класу», яка у своєму ставленні до цього найреволюційнішого класу «керується найвищим відкриттям Маркса і Енгельса про його історичну місію як революційного перетворювача суспільства» (с. 49). Особливо швидко зростали лави ФКП у 1976—1978 рр., коли щорічна кількість нових членів перевищувала 100 тис. чол. (с. 69).

Автор аналізує різноманітні форми і методи діяльності ФКП по розширенню своїх рядів, зокрема, такі, як щорічні кампанії по обміну партійних квитків, «національні дні» боротьби за залучення в партію нових членів, літні свята федеральних організацій, загальнонаціональні свята газети «Юманіте» тощо. В праці цілком слушно відмічається, що основний акцент при цьому робиться на повсякденній копіткій роботі комуністів по залученню у свої ряди представників широких трудящих мас і, насамперед, робітничого класу, що чисельний ріст партії особливо прискорюється під час загострення класової боротьби, проведення страйків, масових демонстрацій і маніфестацій на захист корінних інтересів трудящих.

У монографії з марксистсько-ленінських позицій аналізуються складності і труднощі, які виникають в процесі боротьби ФКП за зростання своїх рядів. Значне місце відведено висвітленню ідейно-виховної роботи партії з новим поповненням. Звертається увага на те, що в 70-х роках відбулося істотне омолодження не тільки партійних рядів, а й професійних партійних кадрів. Так, наприкінці 1976 р. у центральному керівництві ФКП молоді партійні працівники віком до 30 років становили 32,2%. У зв'язку з цим автор акцентує увагу на тому, що оскільки молодь поповнила й вищі органи партії, дедалі актуальнішими стають проблеми наступності революційних поколінь, підготовки кадрових працівників, застосування наукових методів їх добору, виховання і правильного практичного використання у відповідності з ленінськими принципами, а також тими важливими вимогами до членів ФКП, які сформулював у 60-і роки М. Торез — відомий діяч французького і міжнародного комуністичного руху.

У наступному розділі монографії всебічно

розглянуто принцип демократичного централізму у Французькій компартії. Насамперед автор в історичному аспекті показує боротьбу французьких марксистів за побудову партії нового типу за цим принципом, підкреслює неогієнну підтримку В. І. Ленінін і Комінтерном комуністів Франції у боротьбі як проти правого, так і «лівого» опортунізму.

У книзі уважно простежено, як у діяльності ФКП дотримувалося співвідношення між демократією і централізмом. Особливий наголос зроблено на рішеннях XVII, XX з'їздів ФКП, які дали новий стимул для розширення внутріпартійної демократії. У зв'язку з цим аналізуються відповідні статті Статуту ФКП, що спрямовані на активізацію діяльності первинних партійних організацій, розширення їх компетенції, поліпшення діяльності керівних органів — зборів, бюро, конференцій, з'їздів. Підкреслюється той факт, що практика внутріпартійних дискусій отримала більше поширення і використовується не тільки під час підготовки з'їздів, а й у повсякденній діяльності партії.

Використовуючи різноманітні джерела, автор показує, що в документах керівних органів, у теоретичних дослідженнях членів ФКП червоною ниткою проходить думка про об'єктивну необхідність дальшого зміцнення принципу демократичного централізму «як умови піднесення боездатності компартії, утвердження її авангардної ролі в боротьбі трудящих і провідних позицій у відношенні до інших лівих сил на сучасному етапі загальнодемократичної боротьби» (с. 134).

Досвід ФКП свідчить, що тільки неухильне дотримання принципу демократичного централізму може забезпечити революційній партії єдність і згуртованість її рядів. Особливої актуальності це питання набуло у 60-і та 70-і роки, коли в умовах піднесення антимонopolістичного руху посилюлися нападки на компартію справа і «зліва». У монографії зазначається, що відстоюючи єдність партії як важливу умову її боездатності, ФКП дала рішучу відсіч лівачьким тенденціям, які склалися в ній у 60-і роки під впливом розколюючої діяльності маоїстів, анархістів, троцькістів. У 70-і роки були викриті правоопортуністичні погляди Р. Гароді та інших противників демократичного централізму в партії. У Статуті ФКП були посилені пункти про недопустимість фракційних угруповань.

У трактуванні принципу демократичного централізму французькими комуністами в останні роки з'явилися нові моменти. Зокрема, більш широко тлумачиться демократія за рахунок деякого обмеження централізму, дещо пом'якшені поняття «централізм» і «дисципліна». У Статуті ФКП, прийнятому на XXIII з'їзді партії (1979 р.), при визначенні змісту принципу демократичного централізму більше уваги, ніж раніше, приділено питанням інформації комуністів, проведення розгорнутих внутріпартійних дискусій. Усе це, як зазначає Генеральний секретар ФКП Ж. Марше, пов'язується з необхідністю «ще краще пристосувати діяльність, теорію і організацію нашої партії до історичних завдань, які вона

повинна виконати» (с. 125). Мова йде про те, що внутрішнє життя партії, яка ставить за мету побудову нового демократичного суспільства, повинно бути дедалі демократичнішим. Разом з тим, констатує автор книги, зробивши наголос на розвитку демократії в партії, XXIII з'їзд ФКП знову підкреслив важливість зміцнення її внутрішньої організації на основі принципу демократичного централізму. Відмова від цього принципу зробила б партію нездатною боротися за досягнення революційних цілей. Допускаючи багатопартійність у соціалістичному суспільстві, за яке борються комуністи, вони разом з тим вважають неприпустимим плуралізм, фракційність всередині партії.

Безумовно, позитивною рисою рецензованої монографії є те, що в ній проблеми організаційно-партійної роботи аналізуються в органічному зв'язку з діяльністю ФКП по згуртуванню антимонopolістичних сил, політичному вихованню у трудящих мас розуміння необхідності докорінних соціально-економічних і політичних перетворень. Це глибоко закономірно, оскільки сила і вплив марксистсько-ленінської партії, її роль політичного авангарду робітничого класу саме і виявляються у здатності забезпечити керівництво боротьбою мас на всіх її етапах, повести за собою більшість експлуатованих трудящих.

У третьому розділі висвітлені фактори впливу ФКП в масах, характер і зміст її діяльності як провідної революційної сили країни. Детально аналізуються проблеми, зв'язані з діяльністю комуністів у законодавчих і місцевих органах влади, з перспективою участі в коаліційному уряді. Автор обґрунтовано підкреслює, що участь ФКП у політичному житті країни підпорядкована вирішенню головного завдання — здійсненню радикальних демократичних перетворень суспільства при активній підтримці широких народних мас.

Важливого значення щодо цього набула розробка Французькою компартією конструктивної програми антимонopolістичних заходів, спрямованих не лише на поліпшення становища трудящих, а й на підготовку умов для ліквідації влади монополій та перетворення суспільства.

Значний інтерес викликає також здійснений в монографії аналіз історичного досвіду боротьби ФКП за створення союзу лівих сил на основі спільної урядової програми, а також проблем і перспектив форму-

вання класових і політичних союзів у такій високорозвинутій капіталістичній країні, як Франція. Союз лівих сил, зазначається в книзі, справив істотний вплив на розвиток французького робітничого і демократичного руху, сприяв розширенню соціальної бази боротьби за корінні демократичні зміни, за соціальний прогрес. Наконичений лівими партіями досвід спільних дій дав змогу виявити сильні і слабкі сторони союзу. І найголовніше — ідеї єдності глибоко укорінилися у свідомості французьких трудящих. Це яскраво виявилось останнім часом під час президентських та дострокових парламентських виборів у Франції в 1981 р. і в наступний період, коли було утворено ліву більшість в парламенті та уряд за участю міністрів-комуністів.

Однак рецензована монографія не позбавлена деяких недоліків. Зокрема, на нашу думку, бажано було б дещо ширше спинитися на такій проблемі, як невідповідність між бурхливим зростанням рядів ФКП у другій половині 70-х років і зменшенням кількості голосів виборців за кандидатів компартії на парламентських і кантональних виборах. Враховуючи поглиблення загальної кризи капіталізму, розвиток світового революційного процесу, соціально-економічні наслідки, які викликала в 60-і — 70-і роки державно-монополістична і приватномонополістична інтеграція, бажано було хоча б коротко висвітлити інтернаціональний аспект політики ФКП.

У цілому ж можна зробити цілком обґрунтований висновок, що монографія А. І. Пермінова являє собою істотний вклад в історіографію французького робітничого і комуністичного руху. Значення рецензованої книги визначається й тим, що в ній аналізуються проблеми, які актуальні для комуністичного руху в індустріально розвинутих капіталістичних країнах. Як зазначає у передмові професор В. В. Загладін, деякі специфічні риси організаційно-партійної діяльності ФКП «...притаманні братнім партіям і ряду інших капіталістичних країн, де робітничий рух нашоухується на аналогічні за своєю суттю умови боротьби» (с. 5). На нашу думку, монографія буде корисною не тільки для широкого кола вчених, викладачів, лекторів, пропагандистів, а й для тих, хто цікавиться проблемами міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Ю. Ю. БУЛАТЕЦЬКИЙ (Київ),
А. П. САДОВЕНКО (Київ)

НОВІ КНИГИ

СУСЛОВ М. А. Марксизм-ленинизм и современная эпоха: Избранные речи и статьи. В 3-х т. М.: Политиздат, 1982.—Т. 1. 448 с.

АБДУЛАТИПОВ Г. Р., БУРМИСТОВА Т. Ю. Ленинская политика интернационализма в СССР: история и современность.—М.: Мысль, 1982.—268 с.

АКОПОВ М. А. XXVI съезд КПСС об идеологической борьбе на современном этапе.—К.: о-во «Знание» УССР, 1982.—48 с.

АМБАРЦУМОВ Е. А. Ленин и путь к социализму.—М.: Мол. гвардия, 1982.—318 с.

БЕЛАЩЕНКО Т. К. США: 200 лет — 200 войн.—2-е изд., доп.—М.: Воениздат, 1982.—224 с.

БОБРОВ Р. Л. Шаг, продиктованный историей: Международно-правовое признание Советского государства.—М.: Междунар. отношения, 1982.—176 с.

БУТУРЛИНОВ В. Ф., ПЛОТНИКОВ Г. К., ЧУБАРОВ В. В. О советско-китайской границе: Правда и пекинские вымыслы.—М.: Воениздат, 1982.—77 с.

ГЕОРГИЕВ Л., ВЛАСОВ Д. Побратимы.—М.: Воениздат, 1982.—127 с.

Георгий Димитров — выдающийся революционер и теоретик.—М.: Политиздат, 1982.—432 с.

XXVI съезд КПСС и задачи дальнейшего развития общественных наук.—К.: Наук. думка, 1982.—159 с.

ИВАНОВ В. Реальний соціалізм: Основні виміри.—К.: Політвидав України, 1982.—171 с.

Из истории марксизма-ленинизма и международного рабочего движения.—М.: Политиздат, 1982.—496 с.

Изменение социальной структуры народов СССР: Вопросы истории и историографии социальных преобразований 20—30-х годов.—М.: Изд-во МГУ, 1982.—128 с.

КАСЬЯНЕНКО В. И. Советский образ жизни: Проблемы исследования.—М.: Мысль, 1982.—215 с.

КЕЙЗЕРОВ Н. М. Политическая культура социалистического общества.—М.: Мысль, 1982.—80 с.

Київ вчора, сьогодні, завтра: Фотоальбом/ Упоряд. В. Д. Єрмаков; Авт. тексту О. Кравець.—К.: Мистецтво, 1982.—Т. 1. 151 с.; Т. 2. 243 с.

Київ музичний.—К.: Наук. думка, 1982.—119 с.

КОРНИЛОВ Ю. Э. Форум советских коммунистов в зеркале мировой печати.—М.: Междунар. отношения. 1982.—112 с.

Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII—XX ст. Живопис. Графіка: Альбом/ Авт.-упоряд.: Ю. В. Белічко, В. П. Підгора.—К.: Мистецтво, 1982.—335 с.

ЛЕБЕДЬ Г. Н., СКЛЯРЕНКО Е. М., СОЛОВЬЕВ Д. Г. Люди и годы завода «Большевик», 1882—1982.—К.: Техніка, 1982.—144 с.

Массовые источники по истории советского рабочего класса периода развитого социализма.—М.: Изд-во МГУ, 1982.—208 с.

Мировое коммунистическое движение.—М.: Политиздат, 1982.—496 с.

МОСКОВКИН В. Ф., ТАРАСОВ Е. П. Солдат революции: [О Н. И. Подвойском].—М.: Политиздат, 1982.—112 с.

МУРАДЯН В. А. Одной боевой семьей: Записки фронтового политработника.—М.: Воениздат, 1982.—240 с.

Научные труды по истории КПСС: Респ. межвед. науч. сборник. Вып. 116. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики в СССР./ На материалах Компартии Украины.—К.: «Вища школа», Изд-во при КГУ, 1982.—134 с.

О войне, о товарищах, о себе: Великая Отечеств. война в воспоминаниях участников боевых действий. Аннот. указ. воен.-мемуарной литературы. 1975—1981 гг. Вып. 2.—М.: Воениздат, 1982.—253 с.

Образование и развитие СССР — триумф идей ленинизма.—К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982.—303 с.

ПЛАЧИНДА С. П. Київські фрески: Роси; Либідь; Кий; Хлопець з обротьюкою; Богатирська застава; Кожум'яки; Повісті, оповідання.—К.: Молодь, 1982.—310 с.

РАКИТОВ А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход.—М.: Политиздат, 1982.—303 с.

САВЧУК О. І. Григорій Іванович Петровський.—К.: Політвидав України, 1982.—221 с.

САХАРОВ А. Н. Дипломатия Святослава.—М.: Междунар. отношения, 1982.—240 с.

Сузір'я: Вип. 16. Іст. минуле і сучасне Києва у творах дожовт. й рад. багатонац. літ. та в наук. дослідженнях/Упоряд. С. В. Майданська.—К.: Дніпро, 1982.—398 с.

Товарищ Артем: Воспоминания о Федоре Андреевиче Сергееве [Артеме].—2-е изд.—Х.: Прапор, 1982.—294 с.